

ШУКРУЛЛО

ТИРИК РУҲЛАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

Б и р и н ч и б о б

ФАРЁД

Ёз кунларидан бири. Кутилмаган даҳшат бошланди.

Ўзи гувоҳ бўлиб, ўзи кўрмаган одам ишонмайдиган воқеа юз берди. Ҳозиргина ҳаммаёқни куйдириб турган жазирама саратон бирданига қаҳратон қишга айланди. Ярқираб турган қуёшнинг юзига қоп-қора парда тортилиб, осмон тунга бурканди. Кўнгилни беҳузур қилувчи илимилиқ шамол келди-ю, кетидан дам ўтмай, чанг-тўзон кўтарилиб, бўрон бошланди. Бирпасда ҳаммаёқни ўнтўда қилиб ташлади. Бу даҳшатли увуллаган шамол, том тунукаларини қалдиратиб, учириб туширарди. Шовул-шовул етилган мевали дарахтлар дув тўкилиб, қарсиллаб сина бошлади. Авжи туш пайтида ҳаммаёқни қоплаган қоронғилик, бўроннинг увуллашидан атрофни ваҳм босиб кетди. Тўзон аралаш томчилаган йирик-йирик ёмғир шарросга айланди. Худди ёниб турган аланга устига сув сепиб ўчиргандек, ҳозиргина баданларни куйдириб турган саратон жазирамаси ўрнига ёмғир билан келган совуқ шамолдан баданлар жунжий бошлади. Шиддатли ёғган ёмғир бир зумда дўлга айланди. Кўча юзлари, ариқларда дўл аралаш айқириб оққан тошқин — оламни сув босгудек — ваҳм солди.

Бўрон билан тарсиллаб ойналарга урилаётган дўл дам ўтмасдан қорга айланиб, айна қиш пайтидагидек бўралай бошлади. Дов-дарахтларнинг новдалари қор босиб ерга эгилди. Кўчалардаги пана-паналарда беркиниб турган одамлар кутилмаган бу даҳшатдан хаёлларини йиғиштириб олишга улгурмасданоқ, мўъжиза рўй бергандек, уфқнинг бир чеккасида яна лоп этиб қуёш кўринди. Осмон юзига қора парда тортган булут тарқалиб, саратон иссиғи, худди ҳаммом эшиги очилгандек, гул яна юзларга уриди. Шамол ҳам, ёмғир ҳам тиниб, қуёш куйдира бошлади. Ерни ола-чалпоқ қоплаган, дўл аралаш ёғган қордан нам ғубор кўтарила бошлади. Атрофда ниҳоятда нохуш манзара пайдо бўлди. Даҳшатли бўрон ва жала ўзидан кейин хонадонлару боғу роғларда шохлари синиб, ерга дув тўкилиб, лойга қоришган шафтолию олмалар, шингил-шапоқ бўлган ишком-ишком узумларни қолдириб кетди. Тўда-тўда ахлат, ивирсиқ қолдирди. Бу бир нафасгина

бўлган, ўткинчи кўнгилсизлигу, бир дақиқалик табиат яратган алғов-далғов эди.

Бу бир нафаслик!.. Тасодифий!.. Бир кунлик алғов-далғов!..

Аммо Худойи таоло ўз бандаларининг бугунги қувончи ғамга, кечаги тўйи кутилмаганда азага айла-нишидан ўзи асрасин!

Асадулла махсумнинг оиласи бошига тушган даҳшатли фожиа ҳам худди шундай саратон кунларидан бирида юз берди.

Убайдуллахон отилишга ҳукм қилинибди, деган шум хабар келганда Асадулла махсумнинг уйидагина эмас, эшитган қариндош-уруғларникида ҳам қий-чув, йиғи-сиғи кўтарилди. Асадулла махсумнинг божаси, дарда-каш дўсти Юсуфхўжа қори хотини Зайнабхонни тинчителишга қанчалик уринмасин, фарёд кўтарди:

«Укамнинг қайси гуноҳига бунчалик!.. Шўримиз қурсин! Эй Парвардигор!» — деган гапни йиғи аралаш ички бир дард билан айтиб, шитоб ўрнидан туриб, қаёққадир бормоқчи бўлди-ю, аммо бирор ёққа бориш у ёқда турсин, қадам босиб уйдан кўчага чиқилишининг ҳам имкони бўлмади. Атрофдагиларни ваҳмга солиб, ҳушидан кетиб, жим қолди.

Аммо бу шум хабарни эшитган онанинг ҳоли не кечдийкин? Унинг аҳволини тасаввур қилиб бўлмасди. Авжи навқирон йигит чоғида вафот этган ўғли Абдулазизхоннинг доғи юрагидан аримасдан, кутилмаганда яна бир ўғли Убайдуллахон отишга ҳукм қилинганлиги хабарини эшитгандаги чеккан оҳу додига чидаб бўлмасди.

— Шу ниятда сени туққанмидим, болам!.. Туғмай ўлсам бўлмасмиди! Худога нима ёзгандим! Худо менга доно, дунёга ақли етадиган фарзанд ўрнига, довдирроқ ўғил берганда бу азобларга қолмасдим! Дод!.. Дод!.. Бу жафолар, бу кўргиликлар менга каммиди! Худо, мен, бебахт банданг, сенга нима ёзгандим?!.

Таскин беролмайсан! Сўз топилмайди! Бирданига икки навқирон ўғлидан айрилиш азобига чидаш осонми! Худонинг ўзи тўзим берсин!

Бу онанинг оҳу додини эшитиб тошюрак ҳам бардош беролмасди.

Мана, неча йилки, бу оналарнинг фарёдлари, ноалари юракларни тилка-пора қилиб, қулоқлардан кетмайди.

Ҳеч бандаи мўминга фарзанд доғини кўрсатмасин!
Онам, деб йиғлатсин-у, ҳеч кимни болам, деб йиғлат-
масин. Худоё, худовандо, бу кўргиликларни ҳеч бан-
данинг бошига солма!

«Болам шўрликнинг гуноҳи нима эди! Гуноҳи бе-
гуноҳлигим! Дод, бу адолатсизлик, дод бу зулмдан!
Золимларни уйи куйсин! Илоҳа, омин!»

Бу фақат Убайдуллахоннинг онаси бошига тушган
кўргиликмиди? Унинг фарёдимиди?! Йўқ! 24 ёшида қамалиб,
Сибирь совуқларида ўлиб кетган буюк истеъдод
эгаси — шоир Усмон Носир онасининг ҳам фарёди эди.

Авжи кучга тўлган йигит ёшида бегуноҳдан-бегу-
ноҳ халқ душмани саналиб, отилган Абдулла Қодирий,
Абдулҳамид Чўлпонлар... шўрлик оналарининг фарёд-
лари!

Миллат учун, мустақиллик учун жонларини фидо
қилган буюк арбоблар — Акмал Икромов, Файзулла
Хўжаевлар... оналарининг оху фарёди эди.

Ноҳақлик зулмидан бевақт қатл этилган, фарзанд-
лари доғида адо бўлган оналар ўша кунлари Ўзбекист-
тонда ўн эмас, юз эмас, сон-саноксиз эди!

Қанча-қанча мушфиқ оналар фарзандларининг дий-
дорларини кўролмай дунёдан ўтиб кетдилар. У кунни
қайтиб ҳеч кимнинг бошига солмасин!

О, муҳтарам оналар!

*Ҳаётда не алам, фожиалар бор!
Одамлар бошида не-не кўргулик!
Оламда нима бор буюк, мўнтабар —
Фарзандлар ўстириб, она бўлгудек!
Нима бор аламли она қаҳридан?
Нақадар аччиқдир — у тўккан кўз ёш.
Ҳар тонг чиқиб келар туннинг қаъридан
Онани зиёрат қилай деб кўёш!*

Убайдуллахоннинг гуноҳи бормиди?!

Бундай савол фақат унинг уйида ёки қариндош-
уруғлари орасидагина бўлмай, қамалиш хабарини эшит-
ган бутун Тошкент шаҳридаги одамлар, ҳатто унинг
узоқ-узоқлардаги танишлари орасида айланиб катта
шов-шувга сабаб бўлган эди.

— Шундай одам қамалибдимми?

— Отилармишми?

— Ё тавба!

— Қайси Убайдулла?

— Шайхонтовурлик Асадулла махсумнинг ўғли.

— Адвокат-да!

— Фақат адвокат эмас, унинг қилган ишлари унча-
мунча одамнинг қўлидан келмасди.

— Убайдулла Хўжаевни айтасизми? Унинг қилган
ишлари... бу ўша ўруснинг буюк ёзувчиси Толстойга
хат ёзган одам-да!

— Ҳа, ўша! Убайдулла! У замонларда Толстой асар-
ларини ўқиш эмас, унинг номини, ҳатто ижодкорлар
орасида ҳам билганлар кам бўлган бир даврда, унинг
«Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ҳақидаги дунё-
қараши, фалсафаси тўғрисида шундай буюк адиб би-
лан баҳслашишга журъат этиш!.. Унинг устига яна рус
тилида, Толстойни қойил қиладиган савияда ёзиб, фикр
ифода қилиш!

— Бу адвокат бўлса, ёзувчи билан нимани талаш-
ган?

— Миллатни!

— Миллатни?!

— Ҳа, миллатни! Миллатнинг тақдирини ўйлашдан
бошқа уни дарди бўлган эмас. Бўлмаган!

«Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

*Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда,
аммо менга шубҳали туюлган «ёвузликка қаршилик
кўрсатмаслик» масаласида бирор аниқлик киритарсиз
деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат
қилишга журъат этдим.*

*Инсоф нуқтаи назаридан «Ёвузликка қаршилик
кўрсатмаслик»нинг ҳеч шубҳасиз адолатли эканига мен
ҳам қўшилиб, унга иқрор бўлсам ҳам, аммо қўйидаги
бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени
ўйлантириб қўяди:*

*«Ёвузликка қаршилик кўрмаслик»нинг адолатли эка-
нига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Инжилга бўлган
диний майлим ёки Муҳаммад динидаги одам бўлганим
учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келган-
лигидан ҳам, албатта.*

*Менинг тушуншимча, «Ёвузликка ёвузлик қилма»-
нинг негизига қўйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо
кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан у битта
ёмонлик қилган бўлади, мабодо мен унга қаршилик қил-*

сам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмоқчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, куйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик: кимдир гаҳшати бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин, уни бартараф этиш учун мени ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чорам қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунин, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки у катта талофатлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатни, ёвузликни олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳақда бирор тушунтириш берар деган ниятда сизга мурожаат этишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбоғ миннатдор бўлардим.

Менинг турар жойим:

Саратов шахри, пассаж, г. Юренкова. Юрид. отдел. Убайдулле Асадуллаевичу Ходжаеву.»

Сизга самимий садоқат билан, мусулмон:

У. Ас. Ходжаев.

29 май, 1909 йил. Саратов шахри.

Бу мактубни Убайдуллахон Ёзганда, жаҳонга донғи кетган Толстой саксонга бориб қолган, кунига дунёнинг ҳар томонидан юзлаб хатлар келиб, ҳаммасини ўқишга, ҳатто имкони бўлмаган бир маҳалда, олис туркистонлик ўзбекнинг мактубига жавоб қайтаришни лозим кўриши!.. Бу бекорга эмас! Мана унинг жавоби:

Ясная Поляна. 1909 йил 5 июнь.

Убайдулла Асадуллаевич.

Сиз мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилиқ кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўллаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилиқ кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интилагидан идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қоида-си деб билиш эса катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Қаршилиқ кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат талаб этиш — ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир, шунинг учун уни адо этишга интилиш ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзилингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар, у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар — тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишга тушиб олиш учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим ояганча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилиқ кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган

меҳр-муҳаббат масаласида эса компас доимо одамга нима қилиш кераклигини (сайёҳга йўналишни) кўрсатадиган ахлоқий-диний туйғудир; одамнинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқадиган оқибатлар эса ҳеч қачон унинг ўзига аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишга мумкин қадар яқинроқ юриш бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий идеалга мумкин қадар яқин бўлишга интилиш — инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...

Саволингизга берган бу жавобим Сизни қаноатлантира олса ғоят хурсанд бўлув эдим.

Лев Толстой

Убайдуллахон нега Толстойнинг бадий асарларидан олган ўз таассуротлари, унинг нуқсон ва афзалликлари ҳақида эмас ёки унга миннатдорчилик билдириб эмас, инчунин, унинг дунёқараши, «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ғояси билан қизиқади? Нега? Нима мажбур этган?

Убайдуллахоннинг хат ёзишдан бирдан-бир кўзлаган мақсади битта эди. Яъни ҳурматли Лев Николаевич, Сизнинг ғоянгиз бўйича, Чор ҳукумати Туркистон халқларини ўз эркига қўймай, хоҳлаганча эзаберсин! Зулм ўтказиб, мустамлака қилиб, бойликларини талайберсин! «Ёвузликка ёвузлик қилмаслик керак» деб индамай, курашмасдан тақдирга тан бериб қараб ўтираберсин, деган хулоса чиқмайдими — демоқчи бўлган. Чиқарган хулосасини қара! Мана миллатга жон куйдириш!

Толстойга хат ёзганини айтамыз. Олтмишга яқинлашиб, қамоқ азобларида эзилиб, жисмонан заифлашиб қолган бир ҳолатда, нега инглиз ёзувчиси Киплингнинг ҳайвонлар ҳаётидан олиб ёзилган «Маутли» асарини таржима қилишга тутинди? Ҳайвонлар ҳаёти билан ўзини овутиб, қамоқни унутиш учун эрмакка қилдимми? Йўқ, Худо раҳмат қилсин, фақат дарди миллат бўлган! Туркистонни мустамлака зулмидан озод қилиш бўлган! Ҳайвонлар орасига кириб қолган инсон боласи Маутлига ҳатто ҳайвонлар, ўз жинсига боришни истаса, майли, борсин, деб унга эрк берадилар, ихтиёрига қўйиб юборадилар. Ҳайвонларга эрк берадилар! Бизни орамизда ўсдинг, сени боқиб катта қил-

дик, энди ҳеч қаёққа кетмайсан, деб зўрламадилар-ку! Ҳайвонлар орасида шундай эркинлик бўлса, ҳайвонлар ўзлари яшайдиган бедахл майдонларига эга бўлса, нега совет ҳукумати ўшанчалик ҳам ўзбекларни ўз эркига қўймайди! Мустақиллик бермайди? Ўзбек халқи шунчалик ҳам мустақил, ўз юрти, ўз қавмлари билан яшаш ҳуқуқига эга эмасми, деган фикрни халқининг ёдига солиш, эркинлик, озодлик ҳақида ўйлантиш, жуда бўлмаса, ҳайвонлар ҳаётидан ибрат олинг, демоқчи эди. Мана миллатга жон куйдириш!

Бутун умр халқининг тақдирини ўйласа-да, шундай одам отилишга ҳукм қилинса!.. Дунё тамом бўлди!

Убайдуллахоннинг дўстларидан бири:

— Бу ҳукуматнинг уйи куйсин! — деб, пешонасига уриб, боладек йиғлайди.

— Шундай доно одам, бу ҳукуматнинг қандайлигини билиб туриб у билан олишмоқчи бўлса!..

— Бу ҳам донолигидан-да! Бўлмаса, сен билан менга ўхшасинмиди!

— Энди, айтаман-да! Шундай одамларни қамашда халқдан кўрқмаган, уни олдида бизлар киммиз!.. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деган! Сен билан мени аярмиди, дейман-да.

— Одо қилди-ку! Золим-ку!

Ҳукумат ҳақидаги бу гапни эшитиб худди қўлини ёниб турган чўққа босиб олгандек, — Овозингни ўчир, — деб дўстига сапчиди. Чунки ҳозирги аҳволни тилда айтмаса ҳам ҳамма ичдан биларди, аммо оғиз очиб дардлашиб бўлмайдиган, одамлар бир-биридан кўрқиб қолган, «Ҳай-ҳай!..», «Жим!.. Жим!..» дейдиган замон эди.

— Русияда ўқиб келиб, топгани шу бўлдими? Бу ўрус ҳукуматининг марҳаматими? — деганлар ҳам бўлди қариндош-уруғлар орасида:

— Русияга ўқишга юборгани учун отаси Асадулла махсумни маҳалладагилар кофирга чиқармоқчи ҳам бўлганлар!

— Ҳай, Асадулла махсум ўғлини ўруслар орасида ўқишига осонликча рози бўлган, дейсизми? Убайдуллани мен яхши биламан, кўнглига бир мақсадни тугдими, уни қайтариш — дарёни орқага буриш билан тенг. У мусофир юртига ҳавасга боришни орзу қилганми, йўқ! У рус-тузем мактабида ўқиб, ўрусларнинг

орасида бўлиб, ўзини сарт, деб маломат қилган аламларини бошидан ўтказган. Бу бир сабаб бўлса, бундан қутулишнинг бирдан-бир чораси донишмандлардан бирининг «Ҳар ернинг тулкисини ўз ити билан овла!» деган ҳикматига амал қилиши бўлган. Ёвнинг ичига кирмай, унга қарши курашмоқ, унинг зулмидан қутулмоқнинг иложи йўқ, деган мантиққа амал қилган.

— Бу одамнинг қилмаган ҳунари, билмаган иши қолмаган. Русиядан ўқишдан келгандан кейин ҳам тиниб-тинчимай, шу халқ дардини ўйлаб, дунёдан бохабар бўлсин, кўзи очилсин, деб «Садои Туркистон» газетасини очди. Ўзи муҳаррир бўлди. Туркистон Мухторияти тузилганда ҳарбий ва ички ишлар вазири бўлди. Ҳа, вазир бўлган! Гуноҳи шуми!

— Отилармиш-а, энди!..

— Ё тавба!

— Худо асрасин!

— Афу сўраса отишдан қолдирармиди?!

— Шўроларга инсоф берсин!

Убайдуллани яхши билган сирдошларидан бири:

— Шўро ҳукумати уни энди қамашти эмас!

«Уголовное дело Убайдуллы Ходжаева № 670. 1886 г. рождения. Бывший министр Кокандского Автономного правительства. По образованию юрист. Арестован 20 апреля 1930 года.

Коллегия ОГПУ от 25 апреля 1931 года. Осужден сроком на 10 лет в концлагерь в Северный Кавказ».

1930 йилда қамалганича, 1937 йилда қамоқдан қайтди. Орадан кўп ўтмай, 1938 йил 4 январда яна қамашди. Энди уни отишга ҳукм қилишганмиш! Ё, алҳазар!..

Қамоқдан чиққанига олти-етти ой ҳам бўлмасдан, шу борада нима гуноҳ қила қолдики, ёши бир жойга бориб қолганда яна қамоққа олиб кетилди?! Қандоқ замон бўлди! Ақлли одамларга қирон келди-ку! Астаффурилло... Астаффурилло!

Фақат онаси Тўхтаҳоннинг қарғиши, нолиши эмас, унинг қадрдон дўстлари орасида «Бу қандай адолатсизлик?» деган каби норозиликлар, тилида бўлмаса ҳам, ичдан қарғаганлар оз эмас эди. Фақатгина Убайдуллаҳоннинг укаси Башриллаҳондангина нолишу, ҳукуматнинг шаънига айтилган ҳақорат эшитилмасди. Акасининг ноҳақ қамалганлигидан қайғуриб сўзлаганларга қўшилишиб, афсус-надомат чеккан бир сас ҳам

оғзидан чиқмасди. Ҳатто онасининг ҳукуматни қарғаб қилган нолишидан ўртаниб, унга малҳам бўлиш ўрнига:

— Ҳамманинг олдида эҳтиёт бўлинг, қарғишни қўйинг! — дерди ва ҳол-аҳвол сўрайдиган одамлардан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилар, акаси ҳақида гап очилганда, ўзини фикр билдиришдан тиярди.

Нега бундай?!

Акаси билан ораларида кўнгил қоладиган гап ўтганмиди?

Ёки акаси олдида гуноҳ қилганми? Йўқ! Йўқ!.. Унинг ҳаёти ҳам қил устида эди. Ахир, у Убайдулланинг укаси эди! Ахир, у ҳам жадид бўлган-ку! Ҳозир кимлигиндан қатъи назар, шўро ҳукумати сени қамашни истаса, ҳеч қандай сабабсиз, баҳонасиз олиб бориб тикади. Жаҳид ёки руҳоний, деб биров айтса, кифоя.

Башриллаҳон буни яхши биларди. Акамнинг ғами куйдирган онажонимни менинг ғамим ҳам куйдирмасин, деган азоб оғушида эди!

Замон шундай эди. Бугун пантуркист деб қатор-қатор зиёлиларни, панисламист деб бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда бўлган дин аҳллари, уламоларни қамаш авжига минган эди. Замондан шикоят қилиш, қамалганларга ачиниш билдирганлар уларга ҳамфикр санаиб, бошлари балога қолиши турган гап эди.

Шундай бир замон эдики, тилида айтмаса ҳам, «Қандай кунга қолдик? Ўзи нима гап? Наҳот, ҳамма ақлли одамлар душман бўлса?» деган ўй ҳамманинг кўнглида бор эди.

Бир хонадонга ўт тушса, тутуни таралиб, ваҳимаси ҳаммаёқни босгандек, Убайдуллаҳондек эл ичида машҳур одамнинг қамалиши, у ҳақдаги шов-шув, мишмишлар кўпчилик одамларнинг аламига айланган эди.

Аммо ота-онанинг азобини тасаввур этиб бўлмасди!

Буюклик тоғларга хос! Аммо буюк инсон бўлмоқ учун ҳам тоғдек бардош керак!

Ҳамма бардошу сабрни Худойи таоло Убайдуллаҳоннинг отаси Асадулла махсумга берган эди.

Асадулла махсум кўринишдан кенг манглай, серсоқол одам. Унинг басавлат қоматига босиқлиги, кишилар билан бўлган суҳбат чоғида ҳикматли сўзларни топиб, қисқа сўзлаши яна бир салобат қўшар эди. Шу

боисдан, бу одамнинг қаршисида ҳар қандай киши айтадиган сўзини ўйлаб, тортиниб қоларди.

Убайдулла ҳақида отаси:

— Фикрламайдиган одам енгилтак, серфикр одамчи, вазмин-оғир бўлади. Бошқа ўғилларимга қараганда Убайдулланинг ақли ўсиб, боши оғирлик қилиб, бўйи пастроқ бўлиб қолган, — деб куларди.

Фарзанд ўнга бўлса ўрни бошқа!

Убайдулланинг қамалиши ота-онасини адо қилди. Пешоналари шўр экан!

Ахир, Убайдулла бир қиморбоз, гиёҳванд, безори бўлганда эди, ўз бошига ўзи етди, дердилар, таскин топардилар.

Ундан зурриёт ҳам қолмади. У на орзу-ҳавас билан яшаб фарзанд кўрди, на молу давлат орттирди. Миллат-миллат дейишдан бошқа нимани билди! Беш фарзанднинг ёмони йўқ, аммо Убайдуллахоннинг ақли, одамларга меҳрибонлиги бошқача эди. Мана, энди онаси шўрлик юрган йўлида ўзи билан ўзи гаплашиб, кимлардандир нолиб, кимларнидир қарғаб, дардини тарқатиб юрибди.

Аммо Асадулла махсумдан нола эшитилмасди. Ўғиллари кимлиги, ниятлари нима бўлгани ҳаммадан кўра унга маълум эди. Ўғли Убайдулланинг ғами билан бир қаторда, унинг қалбини ўғли Башрилланинг эртанги тақдири азобларди.

Эрта уни ҳам қамамасмикинлар, деган хавотир кечалари унга уйқу бермасди. Асадулла махсум ўз аламини китоб олиб, гоҳ Навоий, гоҳ Бедиддан таскин топарди.

*Фарёдки, ҳеч ким йўқ биз билан бул кун,
Хуррамликдан йўқдир ҳатто бир учқун.
Доим бирга бўлган мувофиқ дўстлар
Борса келмас жойга кетдилар бутун.*

Ёлғиз қолган чоғларида Асадулла махсум бу мисраларни ёддан ўқиркан:

— Убайдулаҳон ўғлим, миллатни ўйлабсиз-ку, адолат ўрнатмоқчи бўлибсиз-ку, аммо дунёда мунофиқлар ўлмаганлигини ўйламабсиз-да. Аттанг! — дерди алам-надомат билан.

Асадулла махсум бу гапларни ўз ўғлининг миллатпарвар, элсевар бўлганлигига қаршилигиданмас, йўқ,

асло, аксинча, ҳукуматда адолат, дўстларда вафо йўқлигини билиб, куйганидан айтарди. У зукко одам эди. Замондаги адолатсизликларни тушунарди. Ўғлининг нияти эзгулигини ҳам биларди. Лекин фарзанд тақдир уни ўйлантирарди. Замондаги адолатсизликларни билгани учун ҳам ташвиш қилиб, хавфу хатарда яшаб, қайғурарди.

Убайдулла ўғиллари ичида ақли билан бошқаларидан ажралиб турарди. Кичик ўғли Суннатилла маишатга берилган, дунёга ҳирс қўйган бўлиб, бу ўғли ҳақида баъзан:

— Суннатиллани ичкилик енгмаса, мол-мулкка бўлган ҳирс хароб қилмаса, унга ҳеч бало доримайди. Унинг йўли ҳам хато! Аммо Убайдулла унинг батамом акси, миллатдан бошқа дарди йўқ. Бунисиники ҳам ҳозирги замонда хатарли, — дейди.

Асадулла махсум доно одам эди. Ғамни ақл билан енгарди. Ўша кунлари, аччиқни аччиқ кесади баҳонаси билан ўғли Суннатиллахоннинг маишат қилиб ўтиргани устидан чиқиб қолганда ҳам, унга қаттиқ гап айтмай:

— Нон ҳалолми, ҳаромми? Буғдой-чи? Ҳаммаси ҳалол! — дейди. — Хўш, шундай бўлгач, бу нарсадан қилинган шароб, нега макруҳ бўлиши керак?! Буни ҳаром қилган бизларнинг нафсимиз. Ёмон феълимиз эмасми? Олтин ҳам ақлининг кўлида, қиморбознинг кўлида хазон... Шундай қилиб, ўғлини оқлагандек бўлди.

Фарзандлари ғамида куйиб кетган Асадулла махсум — «кофирга бўстон, мўминга зиндон», — дерди-ю, алами тарқалиб, ўзига таскин топгандек бўларди, дардини кимга айтсин! Бу кўзинг у кўзингни ўяди. Биров бировга ишониб дардлашадиган замон эмас! Битта дардкаш — ҳудожўй божаси Юсуфхўжа қори эди. Асадулла махсум ўғиллари ҳақидами, дунё ва оила ҳақидами, нимаики дардлари бўлса, божаси Юсуфхўжа қори билан ҳасратлашиб, кўнгил ёзарди. Бир-бирларига божа бўлишларига қарамасдан, ака-укадек сирдош бўлиб кетган эдиларки, Убайдуллахоннинг судидан кейин деярли ҳар куни уларнинг уларидан хабар олиб турарди. Айниқса, суддан кейин одамлар орасида турли миш-мишлар тарқалиб, бировлар Убайдулла Сталинга хат ёзибди, бир-бирларини биларканлар, оқланибди, эрта-индин чиқармиш, деган гапни айтса,

баъзиларнинг оғзида отиш ҳукми 10 йил қамоққа ал-маштирилибди қабилдаги гап юрарди.

Ўша кунлари Асадулла махсум ўғиллари ҳақидаги ҳасратини божаси билан дардлашди:

— Ақл ҳамма инсонда бўлади, яхшида ҳам, ёмонда ҳам. Ақли йўқни эса жинни дейилади, одам сафига қўйишмайди. Менинг болаларим ақлсиз эмас. Суннатулла ҳам, Убайдулла ҳам, Башрилла ҳам, лекин буларни ақли деб ҳам бўладими, қори?! Суннатилла шўро ҳукумати очларни тўйғизади, йўқларни бор қилади, деган гапга муккасидан ишонганлардан бири эди. Фирқага аъзо бўлди. Извошда келиб, извошда кетадиган бўлди. 1924 йиллардаги «янги иқтисодий сиёсат»нинг содиқ малайларидан, фидойиларидан бири бўлди. Шўро ҳукумати айтганича жонини бергудек эди. Худо йўқ, деса, сандан бошқа худо йўқ дейдиган даражага етди. Охири нима бўлди? Ваъдаларнинг ёлғонлигини сизди, ихлоси қайта бошлади. Мана энди, ўзи билан ўзи олишиб, ўзини қаерга қўйишни билмайди. Савдойнамо бўлиб қолди. Художўй бўлди. Фирқадан чиқди. Қамалиб чиқди. Убайдулла-чи? Уни пайғамбар даражасигача кўтардилар. Вазир ҳам бўлди. Хўш, нима ҳаловат топди? Оқибат-чи? Умри қамоқда ўтди!

Бедил айтган:

*Дили ҳасада тўла ичи қоралар
Доим тухмат ила покни қоралар.
Шип бурчига оппоқ пахта илиб қўр,
Шамдондан барча ис шунга ўралар.*

Асадулла махсум заҳарханда билан сўзини давом эттирди:

— Дўст билан душманни фарқ қилмаган, лаббай, ақли бўладими? Бу ҳукумат ўзбекдан ақли чиқишига хурсанд бўладиган ҳукуматмиди?! Убайдулла пайғамбар бўлиб, шўролар билан олишишдан фойда чиқмаслигига ақли етмади-ку! Умри қамоқда ўтди.

Куйиб-ёниб айтилган бу гапларни эшитган божаси одати бўйича:

— Валлоҳу аълам биссаваб, — деб гап бошлаб, таскин бериш ниятида:

— Ўзбек аҳмоқ, ақли ўрисдан ўрган, деган ҳукуматни ҳақ, деб бўладими? — деган жавобни қилди.

Асадулла махсум:

— Убайдулланинг хатоси шуки, бу ҳукумат ақли одамларга кун бермаслигини билмай олишди, қори! — деди-да давом этди.

— Суннатилла молпараст, маишатпараст бўлса ҳам бунга ақли етди. Ҳукумат билан олишиш йўлидан қайтди.

Албатта, бу билан ўғли Суннатилланинг маишатпарастлигини оқламоқчи эмасди. Бу гаплар ҳаммаси алам устида айтилган эди. Золим ҳукуматни инсофга келтирмоқчи бўлиб, умрини қамоқда ўтказгандан, болачақа, уй-жой қилиб, пиёниста, ҳатто ўғри бўлса ҳам, ота-онани куйдирмай, олдида бўлгани маъқул, демоқчи эди. Бу гаплар ҳаммаси энг ақли фарзанди Убайдуллахонга ниҳоятда куйганидан, умрини миллат деб, ҳақиқат деб бир кун роҳат, ҳаловат топмай ўтказганидан эди.

Бу гапларнинг моҳиятига қулоқ солсанг, булар ўғлининг ниятларидан эмас. Шўро ҳукуматининг адолатсизлигидан норозилик эди. Бедилнинг теран фалсафий рубойилари мағзини чақиб, нозик ҳис қилиб, «бедилхон» деб ном чиқарган бу одам ота сифатида Убайдулланинг умрига ачинарди! Унинг дунёга ўзича қараш, фалсафаси бўларди. Ўз фикрларини тутилмаган ҳикматлар, ривоятлар билан айтарди. Ўғилларининг феъли ҳақида:

— Суннатилла ичган маст, Убайдулла ичмаган маст. Суннатилла бугун ичса, эртага ҳушёр тортади. Бу ичган маст! Ичмаган маст ҳам бўлади! Убайдулла миллатнинг дарди билан маст. Бунинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди! Уни бу йўлдан қайтариш қийин! Қайсар!.. Ўжар!

Бу гапларни эшитиб ўтирган божаси аксар:

— Асадуллаҳўжа тақсир, яъни бу билан ичган мастдан ичмаган маст ёмон, демоқчи бўлсангиз, ичиб маст бўлиш ҳам мусулмон кишининг иши эмас! Иккаласига ҳам Яратгандан инсоф сўрайлик! Куфрга бормайлик! — дерди.

Юсуфхўжа қори, кўриниши — табиатига мос, баланд бўйли, ихчам сала ўраган, хушрўй чехра, бировга қаттиқ-қойирим гапирмайдиган юмшоқ феъли одам бўлишига қарамай, баҳс дин тақиқлаган чоғир ҳақида кетгани учун индамасликни ўзига гуноҳ сана-

ди. Бу унинг пассивлигидан эмас, бу Убайдуллахонга ўта меҳр қўйганидан ҳам эди. Убайдуллахон фақат ўз миллатининг ҳар бир кишиси, ўзининг ҳар бир қариндош-уруғларига меҳрибон, ҳолидан хабар оладиган одам эди.

Юсуфхўжа қори терлама касали билан оғриб ётганда, қишли-қировли кунларда ўрус дўхтирларни олиб келиб, ҳар икки кунда хабар олиб турган ҳам Убайдулла бўлган. Юсуфхўжа қорининг ака-ука, амаки, тоғалари бўлган эмас. Ҳаммасининг ўрнида ўғилдек сунчиқ бўлгани — Убайдулла эди.

Юсуфхўжа қори диндор киши бўлса ҳам, айрим диндорлардек дунёдан, сиёсатдан беҳабар одам эмасди. Уйдаги тоқча жавонда диний китоблар билан бир қаторда Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз, замондош шоирлар, Таваллоларнинг китоблари ҳам бўларди. Юсуфхўжа қори Убайдуллахонни фақатгина қариндош-уруғларга меҳрибонлиги, ғамхўрлиги учунгина эмас, адолатпарварлиги, нафс кетидан қувмаганлиги, ниҳоятда хокисор, каттаю кичикнинг гапини эътибор, кўзларида меҳр, очиқ чеҳра билан эшитиши, доно жавоблари учун ҳам севиб қолган эди. Суннатиллаҳондек нафс кетидан қувмагани учун ҳам алқарди.

Юсуфхўжа қорининг ичкилик, Убайдуллахоннинг қайсарлиги ҳақида эътироз билдириб айтганлари Асадулла махсумга ёқмади.

Асадулла махсум Убайдулланинг қайсарлигидан нолирди-ю, аслида ўзи қайсарликда Убайдуллахондан қолишмасди. Бирор фикрига қўшилмай жавоб қайтаргудек бўлсанг борми, ўзини оқлаш учун Навоий ёки Бедилни ҳимояга олиб, мот қилмоқ ниятида улардан бирор нарса ўқиб берарди.

Набираларидан бири:

— Тоғамни қайсарлигини гапирасиз-у, сиз ўзингиз улардан каммисиз?! — дегандек ҳазил тариқасида гапирган эди, унга ҳам:

— Баҳс, андан келур нахс! Баҳсда, умуман, ҳақиқат топилади. Ҳалол, адолатли одамлар самимий баҳс қилсалар, тўғри хулосага эришилади! Лекин манман, ўзим бўларман, худбин кишилар баҳсга киришсалар, бу наҳсга айланади! Бу қайсарлик.

— Мунофиқ бўлгандан қайсар бўлган яхшимасми? Тоғамнинг ичишини гапирасиз, яшириб қўйганидан

қиттай тошиб берсам, банияти шифо, деб шимира-сиз... — ҳазил қилади набира.

— Эй лаънати, беадаб!..

Суннатилла адолатсизлик аламини ичкиликдан олмақчи бўлди! Адолатсизликка қарши Убайдулла ақл билан курашди! У набирасига ибрат бўлсин учун ривоят айтади.

Р и в о я т:

Бир она билан бир ўғил яшаркан. Ўғил топганини ичаркан. Ҳамма нарсасини сотиб ичиб бўлибди. Уйда битта итидан бошқа бисот қилмабди. Кунлардан бир кун майхўр ўғил ҳаддан ташқари кайф билан ялансиб келиб, онага овқат топасан, деб жанжал бошлабди. Ўзи оч она нима қилишини билмай, жанжал оқибатда фожиали бирор қор-қолга айланмасин, деб янги туққан итининг иккита боласидан биттасини пишириб берибди. Ўғли бу билан ҳам тинчимабди. Иккинчисини пишириб берибди. Бир неча кун оч қоринга ичган ўғил, бу билан ҳам қаноат ҳосил қилмай, мастлиги авжига чиққан экан, она шўрлик:

— Болам, берадиган ҳеч нарса қолмади, энди борсам, онаси қопади, — деган экан.

Сиртдан қараганда, Асадулла махсум билан гурунгда бўлган бу гаплар ҳазил-ҳузул, кулгиликдек туюлса ҳам, ҳеч бири ибратдан, ақлдан холи эмас эди.

Бу оиладагиларнинг суҳбатларида бўлган чоғларда на қариси, на ёшида бирор ўринсиз гап, ножўя қилиқ кўринмайди! Ҳазилида ҳам, мोजароси-жанжалида ҳам мантиқсиз, беадаб сўз оғизларидан чиққанини эшитмайсиз. Бу оиладагиларга шаллақи сўкишлар ёт. Ҳар қандай ўзаро жанжалли масалалар ҳам уриш-сўкиш билан эмас, мантиқий баҳс билан ҳал қилинарди. Ваҳоланки, ҳар қанча асабийлик, кўнгилсизлик бўлса шу хонадонда бўлиши керак эди! Бу хонадон бошида бир умр тегирмон тоши айланган! Лекин Тошкент шаҳрида бошқа — бунчалик ўз халқи, ўз миллатига бутун ҳаётини тиккан, билимдон, маданий кишилар оиласини тополмайсиз. Бу оиланинг боши — мударрис Асадулла махсум бўлса, ундан кейин ўғиллари — Убайдуллахон, Башриллахон, Суннатиллаҳонлар!

Ўтирганлар набира билан кекса буванинг ўзаро ҳазил баҳсларидан маза қилиб кулардик. Завқ олар-

дик. Чунки бу баҳс ўзаро бемаъни можаро эмас, доим кишини ўйлантирадиган, ибратомуз бўларди.

— Ҳамма гапнинг ўз вақти, ҳамма ишнинг ўз ўрни бор. Ўжарликни ҳам, ҳатто сен айтмоқчи мунофиқликнинг ҳам... — Асадулла махсум шундай деди-ю, фикрига далил излади.

*Ахир, бу дунёда тенг эмас беш қўл,
Барига бир юмуш бериб яратган.
Ҳар инсон ахтарар ўз-ўзига йўл,
Феъли-атворин ҳам билиб яратган.*

*Дунё шу эканми, ранжима сира
Биров гар тик боқиб, берса ҳам озор.
Дунёда мунофиқ бўлишдан кўра,
Афзал-ку, гардини сўзламоқ ошкор.*

*Заҳри йўқ, дейдилар, бетга айтганни,
Сен бунга шукр қил, сен бунга қувон.
Шубҳа азобидан қутқармиш сени,
Яхши-ку, ариса қалбингдан туман.*

*Кимдир кўз олдинга ҳақорат этса,
Бунинг азобига чидамоқ мумкин.
Шайтонлар ўзларин фаришта геса,
Унинг қиёфаси очилур бир кун.*

*Аммо баъзилар бор, на қаҳру раҳмин,
Унинг қиёфасин билмайсан аён.
У руҳми, шарпами, етмайди фаҳминг,
Дўстим, ҳаммасидан мана бу ёмон.*

*Қиёфасиз одам!.. У қандайлигин
Таърифламоқ маҳол! Ана турар у.
Даштдаги саробга бирпас тикилгин,
Қиёфасиз одам худди мана шу!*

*Дўстим, биров гаҳрий, биров художўй,
Дунёни тарк этмас ҳеч вақт эътиқод.
Қиёфасиз одам еяр-ичару
Маслагин айтмоқдан ор қилар, ҳайҳот!*

*Жанг чоғи бурчақдан термилар улар
Кимнингдир қалаба қилмоғин кутиб.
Уни зафарига қўшмас қолиблар,
Мағлублар юзига кетар туфуриб.*

*Зилзила силкитар, дўстим, ногаҳон,
Сени вафлат ичра қолдиради у.*

*Баъзан вайрон қилар боғларни вулқон —
Қиёфасиз одам худди мана шу!*

*Баъзан кўз олдимга келар арғимчоқ,
Доим икки томон тебранади у,
Кўзимга кўринар гоҳо қўғирчоқ...
Қиёфасиз одам, худди мана шу!*

Нима бўлса ҳам Убайдуллахоннинг отаси-да! Убайдуллахон бекорга адвокат бўлмаган. Отадан юққан. Юққанда ҳам шундай юққанки, отдан той ўзадиган бўлиб юққан.

Бу оилада эрталабки чой пайтидами ёки оила аъзолари жам бўлиб қолган бошқа пайтдами, қилинадиган бир иш устида гап кетганда, ўзаро фикрлашиб, баъзан баҳслашиб, нега шу иш қилиниши кераклигини аниқлаб олинмагунча, «ҳа», «йўқ», «бўлади» дейиш билан унга қўл урилмасди.

Лекин Асадулла махсумнинг қайсарлик ва мунофиқлик ҳақидаги фалсафаси ўғли Башриллахонга маъқул бўлмади.

Убайдуллахон қамалгандан бери, мана, неча ойлар ўтдики, у билан кўришиш учун уйидагиларга бир марта ҳам рухсат этилмаган. Ахир, уни, худо кўрсатмасин, отишга ҳукм қилишган. «Бунинг олдини олишнинг чораси борми, йўқми? Бирдан-бир чора акамнинг Шўро ҳукумати олдида гуноҳим йўқ, деб чиқарилган ҳукми адолатсизлик, деб шикоят ёзиши ёки гуноҳ қилган бўлса, гуноҳини кечиришларини айтиб, афв сўраши керак! Бошқа йўл йўқ! Хўш, айна фурсатда қайси бири тўғри?! Қайсарлик, ўжарлик қилиб ҳаётдан маҳрум бўлишми ёки ёмонлигини била туриб, сен яхши, сендан ит яхши қабилида иш тутганими?! Албатта, акам ҳеч маҳал афв сўраб ёзмайди. Бу табиий! Аммо неча йил ўрусларнинг ичида ўқиб, қонунларини ўрганиб, Шўро ҳукуматининг феълени билган адвокат одам, наҳотки, бу чангалдан қутулиш йўлини тополмаса! Наҳотки, бу ваҳший чангалдан қутулишнинг иложи бўлма-са!»

Бу чангалга кимлар илинмади?!

Убайдуллахон ҳибсга олинишидан бир неча вақт илгари қамалган Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли Тошкентдан Москванинг Бутир турмасига олиб кетилибди деган гап тарқалди. Нега? Бу Тошкент қамоқ-

хоналари тўлиб бўлганлигиданми? Ёки янги ўлжаларга жой тайёрлаш мақсадидами?

Ўша кунлари Чўлпон ҳам қамалармиш, деган даҳшатли миш-мишлар пайдо бўлиб қолади. Буларнинг мақсадлари нима эди? Қамалиш сабаблари нима? Одамлар ваҳимада эди.

Лекин халқ орасида ўзининг ақли, истеъдоди, меҳнати билан яхши ном чиқарган бу кишилар нега қамалганлар, қандай гуноҳ қилган бўлишлари мумкин?! — ҳеч ким билмасди.

Башриллахон акаси ва замон ҳақида ўйларди-ю, эртага ўзининг тақдири нима бўлишидан беҳабар эди.

* * *

Башрилла нега қамалиши керак?

Башриллахоннинг акаси Убайдулла Шўро ҳукумати даврида сиёсий давлат идораларида ишламаган. Адвокат бўлган, холос. Башрилланинг эса бу даврдаги таржимаи ҳоли бутунлай ўзга! У қайси гуноҳига, нега қамалиши керак?! Ўйлаб-ўйлаб, асосли бир жавоб тополмай, ўзидан хавотирланмаса ҳам, аммо бир нарсага амин эди. Шўро ҳукумати хоҳлаган одамини — гуноҳи борми, йўқми — қамашига ишониб қолган эди! У бутун босиб ўтган йўллари — савобу гуноҳларини ҳаёлидан бир-бир ўтказиб, ўзидан гуноҳ излаб кўрарди.

«Менинг отам катта мулк эгаси, судхўр бўлсаки, муштумзўрнинг ўғли деб Шўро ҳукумати мени қамасан!.. Наҳотки!.. Бизларда на завод, на фабрика! Замаска пиширадиган хизматкорлар ҳам бўлмаган. Фақат бисотимиз ичкари-ташқари ҳовлимиз бўларди. Ҳовлимизга катта дарвозали узун бостирмадан кириларди. Мана шу бостирманинг тагида катта-катта қозонларда алиф, елим, яна бўрга ўхшаган нарсанинг талқонини қўшиб қайнатилиб, замаска тайёрланарди. Кўчада ойна соламан деб юрганлар шу ердан келиб замаска олиб кетардилар. Отамнинг даромади рўзгоримизга етарли бўлмагани учун унинг ёнига кириб ёрдамлашадиган бўлдим. Қиш фаслида, ишдан ташқари вақтларда рус-тузем мактабида ўқиб, 1902 йилда уни тугатдим.

1900 йилда отам шаҳарнинг ўруслар яшайдиган қисмида баққолчилик дўкони очади. Бу билан бой бўлганимиз йўқ, агарда бой деб қамамоқчи бўлсалар!.. Ти-

рикчиликни амаллаб ўтказардик. Бу ерда отамга ёрдамлашиб овруполиклар ҳаёти ҳақида анчагина малакамни оширдим. Рус тилини ўргандим. 1905 йилдан турли суд маҳкамаларида тилмоч бўлиб, 1907 йилдан Тошкент вилоят судида маъмурий ходим вазифасида 1917 йил февраль инқилобигача ишладим. Ўзимни-ўзим моддий томондан таъминлай оладиган даражага етган бўлсам ҳам, ерли халқнинг маданий ва моддий жиҳатдан русларга қараганда қолоқлигини эътиборга олиб, шундай шароитда ўз халқимга ёрдам кўрсатишни ўзимга муқаддас бурч деб билдим.

1909 йили ўз яқинларим билан биргаликда «Ёрдам» жамиятини тузиб, шу орқали камбағал, муҳтож янги усудда ўқийдиган ўқувчиларга ёрдам кўрсатишни лозим топдик. Буни амалга оширишнинг ўзи бўлмади. Маблағ керак. Бу маблағ қаерда? Ким беради? Қай йўл билан топиш керак? Кунлардан бир кун шу ҳаёлда савдони ҳам унутиб, қўлимда китоб, ўқиганча ҳаёлга берилиб кетганимни кўрган одам, мени синаш учун бўлса керак:

— Китоб ўқиб, илм орттириш, вақт ўтказиш нимага керак? Қай йўл билан бўлса ҳам пул топиб қорин тўйса, бир кун ўтса бўлди, эмасми? — деган гапни айтди. Мен ҳам бўш келмадим. Отам ўзи айтиб юрадиган Шайх Саъдийнинг илм олиб амал қилмаган олим, устига китоб ортилган эшак билан баробар, деган ҳикматни айтиб, жавоб қилдим.

Менинг бу жавобимдан, демак, мен айтганларим ўғлимнинг қулоғига кирибди-да, деб хулоса чиқарган отам:

— Устига ўтинми ва ё олтин ортилганлигини фарқ қилмаган эшакдан фақатгина ўз нафини ўйлаб яшаган олимнинг илмдан беҳабар жоҳил одамлардан нима тафовути бор? — деди қувонч билан.

*Осмондаги тайёралар, боққил, қаёнга боралар,
Эй нафс ила оворалар, нечун кўролмайсиз ҳануз.*

*Аскар отиб ёй, замбарак, борларни қилди богроқ,
Сиз, боғда чалиб тартарак, соққон отолмайсиз ҳануз.*

Нега бизлар шундай бўлиб қолдик? Бунинг сабаблари нимада?

Туркистон халқининг фаҳм-фаросати, ахир, уларникидан камми? Кам бўлган бўлса, нега? Ёки бизлар

қўлига китоб тутмаган бадавий халқмизки, шундай бир аҳволга тушиб қолдикми?!

Мен «Ёрдам» жамиятининг 1917 йилгача бирдан-бир котиби бўлиб келдим. Аммо халқни муҳтожлик ва қолоқликдан қутқармоқ учун жамиятга қилган хайр-закот, сайл, кўрсатилган томошалардан тушган маблағнинг ўзи етарли эмас эди. «Турон» номида маданий-маърифий жамият ташкил қилиб, спектакллар қўя бошладик.

Омма олдида ўқишлар уюштирдик.

Маҳаллий халқ тилида газета чиқара бошладик.

Халқ орасида маданий сиёсий-тарғибот ишлари олиб бориш, бу сиёсий фаолиятнинг бошланиши, деб қараган полиция, фақат мени эмас, ҳатто менинг атрофимдаги илғор фикрловчи кишиларни таъқиб қилишга киришди. Мен ҳам, шўролар ҳам чор ҳукуматига қарши курашдик.

Нега энди шўролар мени душман деб қамаши керак?! Бу фақат полиция эмас, ҳатто диндорлар ҳам бизларни диндан қайтган жадидлар, деб халқ ичида душманга чиқариб, чор полицияларининг ёнига билар-билмас кира бошладилар. Жоҳил диндорлар тутган йўл жадидлар учун Чор ҳукуматидан ҳам хатарли эди. Чунки «ғазот» дейилса, бас, оломоннинг улар кетидан эргашиши ҳеч гапмас.

Мен жадидлар кимлигини тушунтиришни истадим. Тўғри, намоз, рўза, хайр-закот, ҳаж, булар албатта, мусулмонликнинг белгилари, лекин мусулмончилик учун булар кифоями? Негаки, булар ҳаммаси худо йўлига эмас, жаннатга тушсам, деб ўзлари учун қилинган ибодатлар. Мусулмончилик ўз моли учун, ўз жони учун эмас, мусулмончилик бу — худо йўлига холисанилло нима қилдинг? Бир муҳтожнинг мушқулини осон қилдингми? Жон куйдириб халқни зулмдан озод қилдингми? Ўн кунда аравада борадиган ерга, дақиқаларда етиб борадиган аэропланлар қилишга жон куйдириб, худо йўлига савоб учун холисанилло ёрдам бердингми?!

Бир ноҳақ жабр чеккан одамни золимнинг зулмидан қутқармоқ савоб эмасми? Халқни тутқунлик, бировга қарамликдан озод қилиб, тараққиёт учун курашмоқ бўлганларга, наҳотки, жадид деган тамга босилиб, гуноҳ саналса! Худони танимоқ, унга етмоқ — илм билан, дейилган-ку Қуръони каримда!

Кишилар қанчалик илмга берилсалар, шунчалик уларнинг худога ишонишлари ортгай. Ахир, Абу Али ибн Сино мурдага жон киритмоқ даражасида илмга берилди, оқибат-чи? Ҳар бир дардга даво топган-у, аммо жон ато қилмоққа келганда, банданинг ожиз эканлиги, бу фақат худонинг қудрати эканига тан берган. Ҳар бир китобини худога ҳамду санодан бошлаган. Худонинг бирлигига яна ҳам имон келтирган. Наҳот, домлалар буни рад этсалар?

Улуғбек илм билан самовий сайёралар сирини топа бошлади, бир эмас, ўн эмас, юз эмас, минг юдуз сирини топмоққа илми етди. Аммо само сирлари очила борган сари унинг олдида дунёнинг бепоёнлиги аён бўла борди. Ахийри, худо олдида ўзининг ожизлиги аён бўлиб қолди. Бу, ўн саккиз минг олам фақат қудратли Парвардигорга аёнлиги, унинг амрига боғлиқ эканлигига яна бир бор иқрор бўлди-ю, ҳар бир ишга қўл урганда Тангри таолога мурожаатдан бошлади.

Насоро динига мансуб Лев Толстой ҳам охиратга ишонган, художўй бўлган. Чунки у ҳам илм билан дунё сирларини ўрганган сари худонинг қудрати бепоён эканлигини фаҳм этган. Менинг гуноҳим отам айтган жоҳил диндорлару ўз нафсининг қурбони бойваччаларга қарши курашганимми?! Шўро ҳукуматининг мақсади ҳам шундай бўлганку! Нега энди мени душман санаб қамаши керак?!

Туркистон халқининг манфаатини кўзлаб «Иқтисод», «Қишлоқ хўжалик ўртоқчилиги» жамиятини ташкил қилдим.

Бу меҳнатимни Чор ҳукумати қуруқ қўймади! Сургундан қайтгандан кейинги, яъни шўро ҳукумати вақтида 1917 йил февраль инқилобидан кейин Эски шаҳарда ўтказилган намойишлардан бирида мусулмонларнинг «Шўро Исломия» кенгашига аъзо қилиб сайландим. Шундан кейин мен шу кенгашнинг топшириғи ва халқ сайлаган бир вакил сифатида 1917 йилнинг ўрталаридан эски Тошкентда биринчи маротаба озиқ-овқат кўмитаси туздим. Ва шу кунларда шаҳарнинг Эски шаҳар қисмида тартиб ва тинчликни сақлаш учун кўнгиллилардан тузилган милициялар қаторида ўз ҳиссамни қўшдим.

Менда коммунистик партиянинг раҳбари Ленин-

нинг қилган ваъдаларидан айримларига шубҳа туғилган бўлса-да, умид билан қарадим.

1918 йилнинг июнида солиқ Эски шаҳар савдо ходимлари уюшмаси, кейинчалик совет ходимлари деб аталган уюшма тавсияси билан партия сафига қабул қилиндим. Ва ўша кундан менинг партиявий фаолиятим бошланди...

1918—1919 йилларда Тошкент ижроия қўмитасининг бир неча чақириқларида халқ маорифи комиссияси аъзоллигига сайландим. Кейинчалик эски Тошкент халқ маорифи бўлимидан ташкил қилиб, уни бошқардим.

Нега энди мени Совет ҳукумати акам билан бирга қамашди керак?!

Шу йили Туркистонда оқ гвардиячи осиповчилар исён кўтардилар. Улар билан курашиш, яширинган тўдаларни топиб, инқилоб номидан ҳибсга олиш ҳам, айни замонда, вақтли инқилобий трибуналнинг раислиги ҳам, жиноятчиларни аниқлаб, уларни суд қилиш ҳам менинг зиммамга тушган эди.

Советларга нима хиёнат қилдимки, энди жазоласан?! Шўроларга менинг нимама ёқмай қолди?! Халқимнинг дардини ўйлаганимми?! Шунга қамайдимми! Бу қайси инсоф қонунига киради!

Шўро ҳукумати томонидан қандай вазифа юклатилган бўлса, ҳаммасини ишонч ва қувонч билан бажардим. Кучимни аямадим. Шўро ҳукуматини худо етказиб, унинг бирдан-бир орзуси очларни тўқ қилиш, ўзидан бошқани ўйламаган бойларни йўқ қилиш, мустамлакачилар зулмидан озод қилиб, қолоқликдан тараққиётга юз тутиш бўлганда, бундай ҳукуматнинг топшириқларини бажонидил, чексиз шодликлар билан, бутун куч-ғайратингни сарфлаб адо этиш катта бахт, деб ўйлардим.

Аmmo мен алдандим.

1919, 1920 йиллардан то 1921 йилгача Марказий ижроия қўмитасининг аъзоси, Халқ маорифи комиссарлиги коллегиясининг аъзоси, айни вақтда Озиқ-овқат комитети қошидаги Молия бошқармасининг бошлиғи вазифасини бажариб, ҳамма хизматларим эвазига ўзимнинг иштирокимсиз, орқаворотдан райкомнинг қарори билан коммунистик фирқа сафидан чиқарилдим.

1921 йилнинг 30 март ойида аксилинқилобий фитнанинг аъзоларидан бири сифатида «ТуркЧК» томо-

нидан ҳибсга олиниб, душман сифатида қамашди. (Ҳибсга олишга келганларнинг бирини танирдим. Уларнинг бири рус, бири ўзбек эди. Аммо уларнинг ҳар бири қўпол хатти-ҳаракати, важоҳати билан мен сени танимаганман, демоқчидек бўларди.)

Улар ҳовлига киришлари билан аввал ўзим қайси хонада туришим, бисот-анжомлар ўзимга тегишлими эканлигини сўрашди. Уйдаги ҳамма нарсаларни отиб-сочиб, тинтув бошлашди. Ўз ихтиёрларига қўйиб бердим. Хотиржам эдим. Чунки ўзимнинг ҳеч қандай гуноҳим йўқлигига қанчалик ишонган бўлсам, ҳатто буларнинг «ЧК»дан эканликларига, шундай бўлган тақдирда ҳам, бу қандайдир тасодифий англашилмовчилик эканлигига ишонган эдим. Қамалишим мумкин эмаслигига мутлақо амин эдим! Шўро ҳукумати олдида менинг қандай гуноҳим бўлиши мумкин?! Ахир, Совет ҳукумати эшик қоқиб Туркистонга кириб келган биринчи кунданоқ, унга жон куйдириб, садоқат билан, қайси соҳада бўлмасин хизмат қилганларнинг бири мен эмасдим?! Нега қамалишим керак?! Йўқ, қамашмайди!

Мени безовта қилган, хавотирга солган қамалишим эмас, бутунлай бошқа нарса. Ҳовлининг охиридаги уйимизнинг хоналаридан бирида оғир касал билан оғриган — бемор онам ётарди. Менинг бошимга тушган ҳозирги аҳволни онамнинг билиши, илиниб турган жоннинг узилишига олиб келиши ҳеч гап эмас эди.

Тақдирим ҳақида ташвиш чекиб, ортиқча ўйламаслигимнинг сабабларидан бири ҳам шу эди. Бутун хаёлим онамда, қандай бўлмасин, мени қамоққа олиб кетишга келганлар онам ётган хонага кирмасалар бўлдида эди. Бу фожиани онамга билдирмаслик эди. Чунки бошига Убайдуллахон солган ташвишнинг ўзи унга етиб ортарди. У бечорани адо қилиб тўшакка ётқизган ҳам шу эди».

Бир фарзанднинг гами — она учун кам эмас.

Бутун Башриллахоннинг ҳам қамалишини эшитса, бу оғир юкни кўтаришга, худо ўзи тўзим бермаса, юрагининг бардош бериши гумон эди.

Асадулла махсум Убайдуллахоннинг дарагини суриштириб билиш билан мана, неча вақтки, эрталаб кетиб кеч келиб — овора. Бутун ўғли Башриллани ҳам

қўлига кишан солиб қамоққа олиб кетсалар... О, ота шўрлик!

«Эй Парвардигор!

Раҳминг келсин-у, шу кунларда оғир ётган она ўлиб қолмасин, фарзандлари мушкулини ўзинг осон қил! Омин!»

Башриллахон ақлини танигандан бери кўрган-кечирганию қилган ишларининг ҳаммасини жиддий ўйлаб кўнглидан ўтказди-ю, аммо ўзидан қамалишга лойиқ гуноҳ саналадиган ҳеч нарса тополмади.

Убайдуллахон-чи? Хўш, унинг қамалишига лойиқ гуноҳи бормиди?

Шундай фикр унинг ҳам хаёлидан ўтмаганмикан? Қамоққа тушган кунидан то шу вақтгача қанча фурсат ўтган бўлса, терговчининг қистовга олиб берадиган саволи битта эди. Бугун яна терговчи, ўз гапини Убайдуллахоннинг жонига теккан шу саволдан бошлади:

— Сен чор Россияси даврида ҳам ҳукумат учун энг хавфли душман саналгансан! Мана, бу ҳужжатлар шуни тасдиқлайди. — Терговчи машинкада кўчирилган Убайдуллани айбловчи Чор охранингнинг бир неча ҳужжатларини унга кўрсатиб, ўқишга беради.

Бу ҳужжатлар Убайдуллага таниш, тухматлардан иборат бўлгани учун, кўзойнагини тақиб кўз югуртади-ю, ўқимасданоқ терговчига қайтариб, столига қўяди.

— Бу далил-ку, — деди терговчи Убайдулладан жавоб кутиб.

— Тўғри, далил! Лекин мени гуноҳкор қиладиган эмас, асосиз далиллар!

— Демак, Чор ҳукумати сени асосиз қамаган?..

— Шундай!

— Биз ҳам асосиз қамадикми?! Бизга ҳам ишонмайсан!

Убайдуллахон баҳслашишнинг бефойда эканлигини биларди. Чунки қамоққа биринчи марта тушиши эмас. Ҳақни айтиб, ишонтириб бўлмаслигига ҳам ақли етарди. Шунинг учун билганингни қилавер, мени ҳам, ўзингни ҳам қийнама, дегандек, қисқа қилиб:

— Мен ўзимнинг беғуноҳлигимга ишонаман, булар ҳаммаси тухмат! — кўнглидагини айтди-қўйди.

Бу терговчининг сабр косасини тўлдирди. Чунки терговчи терговни тугатиб, шундай судга ёки «учлик»-ка (тройкага) ошириш учун бир оғиз бўлса ҳам Убай-

дуллахоннинг «мен айбдорман» деган иқрори керак эди. Лекин уни қанча қийноқларга солмасин, — уриб ҳам кўрди, неча кунлаб овқат бермай қарцерга ташлади, — оғзидан мен гуноҳқорман, афв сўрайман, деган гап чиқмади. Бугун ҳам шундай бўлгач, ғазабига чи-долмаган терговчи:

— Демак, фақат Чор ҳукумати эмас, совет давлати ҳам сени бекорга қамаган!!! Асоссиз, хавфли одам сананган! Шундайми? — деди-ю, бақириб қўлидаги ручкани унга қараб отди. Тепасига келиб панжалари билан оғзини ёпиб, гоҳ деворга, гоҳ курсига бошини ура берди.

Бугунги тергов шу билан тугади. Қамоқхонанинг фақат бир маҳал сув ва нон бериладиган яккахонасида ойлаб ётиб ҳолдан кетган Убайдуллахон кейинги терговларга ўз оёғи билан юриб чиқолмайдиган аҳволга тушиб қолди. Лекин шу аҳволда ҳам эртадан кечгача бир нарсага жавоб изларди. У ҳам бўлса, «Душман ким бўлади?», «Душманлик нимадан иборат?» деган савол эди.

Атроф тўрт девор ва фақатгина темир панжарага ўралган темир эшик тепасидаги чироқ. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Унга тикилиб хаёл суриб ётган Убайдулла нимадандир чўчигандек бирдан ўрнидан туриб ўтирди. «Ўзи, ҳа, ўша!» — деб чироқнинг панжарасига диққат назари билан қаради.

Ойлаб бир хонада ётабергандан кейин ҳам ҳамма нарса кўзингга таниш, сенга ёд бўлиб қолар экан. Убайдулла чироқ панжарасининг бир томонга букилган темириданми ёки туйнукнинг бир кемтик жойиданми, ҳозирги ётган камера бундан бир неча йиллар олдинги ётган хона эканини таниб қолди! Шу баҳона ўша тергов давридаги азоблари, ўн йилга қамоққа ҳукм қилингани, қўйилган ишлари, ёр-биродарларини хаёлидан кечириб:

— Қайси қилишимга Чор ҳукумати мени хавфли одам санаб таъқиб этди?! Хавфлигим нимадан иборат? Қайси гуноҳимга Шўролар мени душман деб қамади, жазолади? Душманлигим нимада?! Ҳаммасини айтаман энди! Ҳаммаси қоғозга тушиб қолсин! Келажак авлод энг хавфли одам, душман кимлигини билсин. Тақдиримни Оллоҳга топширдим!.. Келажак ҳукм чиқарсин! — деган хулосага келди.

Тергов давом этарди.

СОДИҚЛИК

Ҳар бир она ўз фарзандининг қобил-солиҳ бўлиши, узоқ умр кўриши, фарзанд доғини кўрсатмаслигини Худойи талодан тилайди. Аммо, бахтга қарши, бу онанинг фарзандлари орасида қобил-солиҳи ҳам, эл ичида энг эътибор топгани ҳам, умр бўйи куйдиргани ҳам Убайдуллахон бўлди.

Убайдуллахон (қариндош-уруғлар, оила ичида Убайдуллахон деб юритилса ҳам, расмий ҳужжатларда Убайдулла Асадулла Хўжаев деб, баъзан Асадуллаевич Хўжаев деб юритилади).

*Илоё, қорайсин фалакнинг юзи,
Жафо бирлан жуфту вафо бирлан тоқ, —*

дейилганидек, халқнинг бахтига завоқ бўлганлар ҳукмронлик қилиб, Убайдуллахон каби ўз халқига беқиёс меҳр қўйган ватанпарвар, садоқатли кишилар таъқиб остига олиниб, Чор ҳукумати учун энг хавфли шахс ҳисобланди. Чор ҳукуматидан рўшнолик кўрмади. Бу жиҳатдан уни болшевиклар ғоясига яқин деса бўларди. Ваҳоланки, акси бўлди. Шўро ҳукумати ҳам уни ўзининг энг ашаддий душмани деб билди. Чор Русияси давридаги таъқиблар бунинг олдида ҳолва бўлиб қолди.

У нимани истарди? Нега бундай бўлган? — деган савол туғилиши ҳам табиий.

Ҳали сургун қилинди, сургундан қайтгач, узоқ йиллар дийдор кўришмаган қариндош-уруғлари билан қайтадан учрашишга ҳам улгурмай, яна қамадилар. Бу билан ҳам ундан кутулмадилар, ахийри отишга ҳукм қилиб кўрдилар.

У нимани истарди? Мақсади?

Икки тузумга ҳам у нега бу қадар хавфли душман саналди? Ёки у қатъий бир йўлга эга эмас, худбин, шухрат кетидан қувган оғмачи шахсмиди?! Йўқ! Ўз болаларининг бундай аччиқ тақдирига даставвал отаси сабаб бўлди. Болалар унинг таъсирида ўсди.

Асадулла махсум навоийхон, бедилхон, дунёвий илмлардан бохабар, ўз касби тақозоси — руслар би-

лан яқин алоқада бўлган одам эди. Убайдулла оилада бош ўғил бўлгани учун отаси улфатлари билан китобхонлик қилган вақтларида меҳмонлардан хабар олиб туриш ҳам, отасининг ишига ёрдамлашиш ҳам 11—12 ёшлариданоқ, Убайдулланинг зиммасига тушган эди.

Отасининг китобхонликларидан олган таассуротлари баробарида руслар билан отасининг иш юзасидан яқинлиги, уларнинг ўзбекларга муносабатлари ҳақида айтилган фикрлар ёшлигидан илмга берилган, зийрак, отаси туфайли анчагина саводи чиқиб қолган Убайдуллага таъсир этмай қолмаган эди.

Убайдулла ёшлигидан серфикр бўлиб ўсди. Шайхонтаҳур мадрасасининг мударриси, Тошкентдаги табаррук одамлардан бири ҳисобланган буваси Зайниддин махсум, Убайдулла туғилганда қулоғига азон айтар вақтида башорат қилиб:

— Бу болада бир ҳикмат бор. Бу боладан «ё олим, ё зolim чиқади» деганидек, улғайганда худди шундай бўлади. Кимларгадир бешафқат, ўз халқига фидойи, меҳрибон сиймо бўлиб етишади.

Убайдулла туғилган ҳовли ҳам буваси мударрислик қилган мадрасанинг шундоққина қаршисида бўлган.

Мадраса кўчадан бир қадар баланликда жойлашган бўлиб, унинг атрофидаги нақшинкор масжиди жомелар, уларнинг кўкка бўй чўзган мезаналари салобат тўкиб, Тошкентнинг ҳар томонидан кўриниб турарди. Бу муқаддас зиёратгоҳга бир неча ўнлаб зиналардан кўтарилиб, икки табақали ўймакор дарвозадан ичкарига киришингиз билан янги манзара кўз олдингизда кўринади. Дарвозанинг икки ёнида тим остидаги қатор дўконларга дуч келасиз.

Шайхонтаҳур маҳалласи Тошкентнинг диний марказларидан бири ҳисобланган бўлса, иккинчи ёқдан Тошкент шахрининг энг кўп ўруслар яшайдиган, Янги шаҳар деб аталадиган қисмига ҳам туташ бўлган. Руслар яшайдиган тарафи Янги шаҳар, ерли халқ — ўзбеклар турадиган томони Эски шаҳар, дейилган. Шайхонтаҳур маҳалласи оврўполилар яшайдиган Янги шаҳарга туташ бўлгани учун, Тошкентнинг бошқа даҳаларидагиларига қараганда, бу ердагиларда оврўполиклар таъсири ҳамма соҳада — маишат, ичкилик ичиш, дунёқарашда ҳам кўпроқ сезиларли бўлган. Энг аввал

шапка кийиб, соч қўйганлар ҳам шайхонтахурликлардан чиққан.

Тошкентда тушган биринчи трамвай йўлининг охириг бекати ҳам шу даҳада бўлган.

Трамвайга чиқиб тушиш ҳам ўша замонларда ҳаммага бирдек одат эмас эди. Тез юриб кетаётган трамвайдан мақтаниб сакраб тушиб, оёқдан ажраганлар ҳам оз бўлмаган. Ўзбек халқининг ўша даврдаги машҳур шоири Тавалло ёзганди:

*Ёшлар, бу кун билингиз, ҳамма ғайрат қилингиз,
Мактаб сари юрингиз, ўтмасин ой-йилингиз.*

*Эли кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
Трамвайдан тушолмай, ўтмасди ой, йилингиз.*

*Бизларни Оврўпода юргузмаюр пиеда,
Кўкрак очик ёқада, ўтмасин ой-йилингиз.*

Албатта, миллат дарди билан ўртаниб яшаган шоир трамвайга чиқиб-тушишни ўрганиш мартаба, маданият демокчи эмасди. Бу қоқоқлигимиздан нолиш эди. Нега биз қоқоқмиз! Оврўпонинг техникавий ривожининг сирини нимада-ю, бизнинг қоқоқлигимизга нима сабаб? Бунинг сабабларини ўйлаб кўр, уйғон, кўзингни оч!

Ўз эркимиз ўз қўлимизда бўлса бизлар ҳам Оврўподек тараққий этмасмидик?

Оврўпони қўяверайлик, Тошкентнинг Эски шаҳар қисми, руслар яшайдиган Янги шаҳардан, кўчалари, ободончилик, театр, санъат жиҳатидан ҳам бир-биридан катта фарқ қиларди. Фақат бу эмас, Эски шаҳарнинг гавжум, марказий қисми ҳисобланган Шайхонтахурда эмас, бутун Тошкентда ҳам ўз биноси, ўз номига эга ўзбек театри бўлмаган. Лекин бу деган сўз, умуман, сахна санъати бўлмаган дегани эмас. Кенг майдонлар, дорбозлар ўйин кўрсатган жойларда, ҳатто рўза ойида бўладиган бозоришабларда қизиқчиликлар, турли ўйинлар кўрсатиларди. Аммо эркак ва хотинлар иштирок этган тўлақонли оврўпоча сахна асарлари сахнага чиқарилишига ҳам, бундай асарлар ёзилишига ҳам имконият йўқ эди. Бу замон тақозоси эди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» фожиавий сахна асарининг ёзилиши, айниқса жаҳид руҳидаги зиёлилар орасида жуда катта қувончга сабаб бўлади.

Ҳатто сахна санъатининг жонкуярларидан бири Тавалло «Падаркуш» сахнада қўйилган куни зални тўлдириб ўтирган томошабинларни кўрганлиги қувончини ўз ичига сиғдиrolмай шеър ёзди:

*Бас, Убайдулла, Каримбекку Низомигдинлар,
Жумла қатнашганга то ўлгунча миннатгормиз.*

Албатта, бу қувонч бежиз эмас эди. Чунки бундай фожиавий драматик асарнинг юзага келиши ўша давр учун янгилик эди.

Албатта, бозорларда, байрам, сайилгоҳларда қизиқчиликлар, кўғирчоқ ўйнатувчилар томонидан халқни кулдирадиган, ўша давр руҳини кулги орқали ҳажв қиладиган, нуқсонларни фош этадиган ўйинлар кўрсатилган. Дили зардобга тўла халқ қалбига бу кулгилар бир оз таскин берарди. Комедик асарлар бир дақиқа овутади, дардни енгиллатади, аммо аритмайди. Фожиавий жиддий сахна асарлари эса бир дақиқа таскин бериб, овутибгина қолмай, гарчи у кулдириш ўрнига кўз ёшларини оқизиб, чуқур ўйга толдирса ҳам, унинг энг муҳим аҳамияти шундаки, уларда одамлар бошига тушган бахтсизлик сабаблари, фожиаларни келтириб чиқарган омилар, жиддий тўқнашувлар фалсафий мушоҳадаларда ишонарли қилиб очиб берилади. Ундан қутулиш йўлларини, кураш йўлларини кўрсатиб беради ва дардини аритади. Жаҳидларга шу керак эди.

Аммо мустамлака даврида босқинчилик сиёсатини фош қиладиган, халқнинг онгини уйғотадиган асарлар ёзиш хатарли эди. Ваҳоланки, чор истибдоди эрксизлигида қолган Туркистон фуқароларини бу зулмга қарши уйғотишда бундай асарларининг ёзилиши жуда зарур бўлган. Шайхонтахур Тошкент даҳалари ичида маданий марказ ҳисобланиб, турли халқ сайиллари, тантаналарнинг ўтадиган жойи ҳам эди. Айниқса бир ойлик рўза кунлари бозор-ўчар, ўйин-кулги, сайил, томошалар ҳам шу ерда ўтарди. Ҳайит кунлари болаларга аталган ҳар турли совға-саломлар, сурнайлар, ўйинчоқ пуфаклар, ҳолва-пашмак, новвоту нишолда, турли хил ширинликлар, оёқларини қолипга тортган хитой аёллари сотадиган турли елшигич, қоғоз гуллар шу ерда топиларди. Айниқса, рўза кунлари Шайхонтахурда кечки бозор — бозоришаб саҳаргача авжига

чиқади. Ифторлик олдидан турли хил нишолдалар со-тишдан бошланган бозоришаб масжиди жомеларда та-рових тугаб, намозхонлар чиқиши билан яна ҳам гав-жум бўлиб кетарди. Намоз ўқиб бўлинишини кутиб турган ҳофизлар авж ашулани бошлайди. Ноғора, карнайлар чалинади. Теварак-атрофни ёритиб турган фонарлар ёруғида қизиқчилар ўйин бошлайди. Му-шакбозлик бўлади, саҳарликкача одамлар бу ердан ари-майди. Саҳарлик бошланиши билан дўкондорлар дўконни ёпади. Савдо, тантана тинади. Саҳарлик ейи-либ, оғиз ёпилиши билан атрофда сув сепгандек со-кинлик бошланади. Фақатгина Тошкентда энг катта, Лангар деб аталган ҳовузда билақдек-билақдек ба-лиқларнинг сувдан отилиб чиқиб «чўлп-чўлп» сакраш-лари эшитилади.

Масжиди жомеларда тарових ўқиш, ибодат қил-моқнинг хосияти туфайли бир-бирлари билан учраш-ган таниш-билишлар бугунги рўза оқшоми саҳарлик-ка уй-уйига тарқалиб, атроф сув сепгандек жимиб қола-ди. Ҳатто мадрасалар олдадаги азамат чинорлардаги кўк каптарлар ҳам патирлаб, ғуғулашдан тинган бир пайтда, саҳарликни унутиб, тонг отдирганлар ҳам бўларди.

Лангарҳовуз атрофига кўмилган сўрилардан бири-да Туркистон шахматчиларининг отаси Шарифхон қозининг ўғли Азмиддинхон ўз атрофига бир тўда шах-мат ишқибозларини йиғиб мукка тушганча шахмат тах-тасидан кўз узмай ўйнади. Шарифхон қозининг бошқа бир ўғли Қозоқхон, халойиқ тарқалган фурсатни фани-мат билиб, чеккароқдаги холи сўрида русми, татар-ми — кўринишидан ажратиб бўлмасди, — ўшалар би-лан хуфя қилиб, эртанги ҳайит олдидан ичкилик ичи-шарди. Ўшанда бир гал миршаблар маст Қозоқхонни улфатлари билан қўшиб қамаб қўяди.

Миршаблар асосан руслардан эди, фақат мир-шаблар эмас, кўпчилик пиёниста, ўғрилар ҳам рус-лардан эди. Қадимги вақтларда фалончи қамалибди, ўғри ушланибди, деган гаплар камдан-кам эшитилар-ди. Ҳа, онда-сонда от ўғриси деган миш-мишлар қулоққа чалинади-ю, махсус қамоқхона, миршабхо-налар йўқ эди. Рўза кунларида ҳозиргидек ароқ ича-диганлар, маст бўлиб қамалибди, деган гапларни халқ билмасди.

Убайдуллахоннинг ёшлиги кечган Шайхонтаҳур Тошкент даҳалари ичида ҳам диний, ҳам маданий мар-каз ҳисобланган, жаҳидлар орзу қилган оврўпоча ма-даний ва техникавий тараққиёт билан бир қаторда, рус истилочилари келтирган ёвузликлар, касофатлар ҳам ўз таъсирини шайхонтаҳурликларга кўпроқ кўрсатган.

*Доду фарёғ айласам, ҳеч ким менга солмас қулоқ,
Юз ўғурдинг, эй ароқ, ё манму қадринг билмадим.
Қайси кун кўрдинг, гапур, мангу едим сансиз тамоқ,
Ким эди остона остида ётуб, мисли ўлук,
Тепку еб ўтган ва кетгандан еган нася таёқ!*

* * *

Рус миршаблари ичкиликбоз, ўғриларнигина эмас, ўрусларга тил теккизган бегуноҳларни қамашдан ҳам тоймасди.

Рўза куни, мастликда Қозоқхон қамалган куни, кал-такланиб афти-башараси тимдаланган, қўли боғлиқ бир ёш ўзбек йигитини миршаблар қамоқхонага олиб ке-ладилар. У мастлик қилмаган, «гуноҳ»и нималиги ке-йин очилади.

Гуноҳи шу эканки, Тошкентнинг руслар яшайди-ган қисмидаги кўчалардан биридан ўтиб кетатуриб «Бу ерга итлар ва бу ерга сартлар киритилмайди», деган ёзувга кўзи тушади. Ўқиб, кўзларига ишонмайди. Қай-та-қайта ўқийди. Қотиб қолади. Сартлар ким? Ким улар? Наҳотки, келгиндилар қолиб, ўз юртимизда биз-лар ит дейилсак?..

Ҳабадан ўзини унутган йигит ёзувга тош отади. Буни кўрган маҳкама ходимлари уни тутиб калтаклай бошлайдилар. Орадан кўп ўтмай, суд қилиб Сибирга юборадилар.

Убайдулла эшитган бу адолатсизлик, бу қонунсиз-ликлар ва отасидан Шайх Саъдийнинг «Элга вафо қил-маган киши на севимли бўлур ва на донишманд!» деган ҳикматини эшитганларини кўнглидан ўтказар-кан, уни — наҳот, бу хўрлик, бу зулматларга чора бўлмаса?! Наҳотки, шўрликларни ҳимоя қилувчи би-рор адвокат ўзбек фарзанди топилмаса?! — деган азоб қийнайди.

Рус-тузем мактабига ўқишга кириш ва адвокат бўлишга балки шулар уни ундагандир?! Ўз халқининг шаънига айтилган маломатлар қаршисида чорасиз ту-

ришни ўзи учун ҳақорат, дунёдан беҳабарлик, гумроҳлик деб билдими? У чора излаш йўлига киради. Шу кундан бошлаб ҳаловатини йўқотади.

Қўлида қилич тутган жаллодга сен дўзахий гуноҳкорсан, деб ҳақни айтиш, албатта, ақлдан бўлмайди. Лекин бу ҳақоратларнинг охири борми?! Қачонгача давом этади?! Номимиз ит бўлиб қолаберадими?! Қадримиз шуми?! Дунё олдида биз ўзбеклар нима деган одам бўлдик!!!

Сухбатлардан бирида отасининг босқинчилик ҳақида айтган ривоятини эслайди:

— Бос, деб кимга айтилади? Итга айтилади. Кўпроқ овчи итларга айтилади. Бизлар нимани босиб олдик?! Нега бизлар ит бўларканмиз?! Бизлар ҳеч кимни босиб олмадик, бизларни оқ пошшо босиб олди. Мангуллар русларни босиб олди. Дунёни босиб олмоқчи бўлди. Яхшиликни билмаган кўр бўлади. Рус ерларини босиб олган Тўхтамишдан русларни ким озода қилди?! Ким уларни асрий қулликдан қутқарди?! Бизнинг улў саркардамиз Амир Темур эмасми?! Босиб олиш бошқа, эгаллаш бошқа! Одам эгаллаши мумкин. Одам эга бўлади. Ит-чи? Ит босиб олади.

«Сартлар, итлар киритилмайди!..»

Отасининг гапи қанчалик унга таскин бермасин, аммо бу ҳақорат, хўрликни ўйлаганда, Убайдулла ақлини таниб, ёши улғайган сари вужудини ғазаб алангалата борди. Бу алам вужудига ёшлиқдан заҳар бўлиб кириб бора берди. Илм олиб улғайган сари, оқ билан қоранинг фарқига етиб дунёни таниган сари, бу аламини чуқурроқ ҳис эта бошлади.

Бу мустабид ҳокимиятнинг зулмига қарши минг дод-фарёд қилган билан, аламга тўлиб, бошингни деворларга урган билан, ҳой Убайдуллахон, битта сенинг ўзингнинг қўлингдан нима келади? Унга қарши чиқадиган лашкаринг борми?!

Тўғри, бир одамнинг қўлидан ҳеч нарса келмас! Аммо битта одам ўрнига ўнга бўлиши учун, ўнга юзга, юзга мингга, мингга эса лашкарга, кўшинга айланиши учун нима қилмоқ керак?! Қачон лашкар бўламиз?! Қачон?

Убайдулла бу ҳақоратни ўзига жуда оғир олиб сингиролмади. Худди бу ҳақорат қаддини букиб қўйгандек кундан-кунга камгап, кундан-кунга ўйчан бўлиб қолади.

Қачон кўшин бўламиз?!

Ҳар куни бўлмаса ҳам, икки кунда бир кўришиб турадиган ҳамфикр, ҳамдард дўсти Уйғур, нима бўлдики, кўринмай қолди. Аммо бутун унинг эшиқдан кириб келиши, Убайдулла қалбини туғён уриб-ғижимлаб келаётган аламига даводек бўлди. Дардига дармон бўлди, аритди.

Қучоқлашиб кўришди. Ҳай, бормисиз, дегандек қалбини очиб солди. Уни қийнаган нарса нима эканини айтди.

— Ҳали шундай денг!

— Ҳа!.. Ҳа!.. Қачонгача чидамоқ?! Қачон халқ уйғонади?! Қачон биз лашкар бўламиз?!

Убайдулланинг икки қўлларини мушт қилиб, худди кимгадир ўқталгандек сўзлашини эшитган табиатан вазмин, камгап Уйғур, бароқ қошларини чимириб, кўзларини бир нуқтага тикиб, узоқ ўйга толгандан кейин:

— Бўламиз!

— Нима бўламиз?!

— Лашкар бўламиз!.. Бўламиз, ҳа! Аввал лашкар-боп одамларни уйғотмоқ керак! — У узоқ ўйланиб хаёлида пишиб етилган ўз фикрини айтди. — Бунинг бирдан-бир чорасини, Қозоқхоннинг арафа кунлари рус улфатлари билан қилган майхўрлиги, қамоққа тушганлиги, бизларни ит қаторида санаганликларини — барча-барчасини халққа кўрсатмоқ иложини қилиш! Бунинг бирдан-бир чораси — театр қилиш! Сиз ўйлаган, сиз хабардор бу гаплар менинг кўнглимда ҳам бор эди. Бунинг бир чораси, бу аҳволни халққа кўрсатмоқ, сахнага олиб чиқмоқ!.. Бу менинг қўлимдан келади! Аммо сахнага чиқармоқ учун, унда иштирок этувчи ҳар бир одамнинг дардларини ифодалай олувчи, сахнага қўйишга тўғри келувчи пьеса ёзадиган одам керак! Ёзмоқ керак!

Уйғур ўйланиб сўради:

— Майхўрнинг хотини бўладиган одам борми? Топиладими? Ким ўйнайди?

Убайдулла ўйламай-нетмай:

— Бор... Хотинини ўйлаб кўраммиз! Бу ҳам топилади.

— Аёл киши борми? Қайси аёл бизда эл олдида ўзини кўрсатишга розилик беради. У розилик берса ҳам маҳалла-кўй, гузар?!

— Мен топаман.

— Жуда соз!

Ўша куни улар тахминан асар қахрамонлари қандай одамлар бўлади, бу ролларни кимлар ижро этади, мазмунини келишиб оладилар.

Саҳна очилганда, Тошкент шаҳрини иккига бўлиб оқаётган Ўрда анҳорининг нариги, руслар яшайдиган томонидаги черковлар, ресторанлар кўринади. Қўнғироқ овози келган Янги шаҳар! Шаҳар олдида «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди!» деган ёзув катта ҳарфларда кўзга ташланади.

Ўрда анҳорининг иккинчи — ерли халқ, ўзбеклар яшайдиган, мадрасалар қурилиб, азон овози эшитилган қисмида эса «Бу ерга итлар ва руслар киритилмайди!» деган ёзув кўринади.

Убайдуллахон саҳнанинг Эски шаҳар қисмига бундай ёзув ёзилишига эътироз билдиради!

— Руслар бизни ҳақорат қилсалар майли-ю...

— Йўқ! Биз руслар қилган жиноий хатони такрорламаслигимиз керак! Халқда айб йўқ. Халқни ҳақорат этиш омилик! Жаҳолат!

— Буни ҳозирча очиқ қолдирамиз. Саҳнанинг оврўполиклар яшайдиган қисмида «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди!» деган ёзувга кўзи тушиб унга тош отаётган ўзбек йигитини кўрсатсак? Саҳнанинг иккинчи томонида, яъни ўзбеклар яшайдиган томонида эса қарта ўйнаб, ичкиликбозлик қилиб ўтирган ўзбек йигитлари билан руслар.

Томошанинг кейинги кўринишида ёзувга тош отган ўзбек йигитининг рус маъмурлари томонидан ушланиб калтакланиши, саҳнанинг иккинчи томонида маст бўлиб қолган ўзбек йигитини судраб, бақиртириб олиб кетаётган миршаблар.

Томошанинг охири — суд зали. Русларнинг ҳақорат қилишларига қарши исён кўтарган ўзбек йигитининг устидан ҳукм чиқарилиб, Сибирь қилиниши. Пьесанинг охири қамоқхонадан чиқиб келган ичкиликбоз, қиморбоз ўзбекнинг оиласидаги хотини билан жанжали, охири қарзларини тўломай, ўзини-ўзи ўлдириши билан тугаса...

Уйғурнинг режаси Убайдуллани қувонтиради. Саҳнада ижро этувчиларни топишни хурсандчилик билан ўз зиммасига олади.

Маст ролини ўйнашни ичкилик тотиб юрадиган укаси Суннатиллаҳонга топширади. Унинг хотини ролини ижро этишга эса кичик укаси Абдулазизхонни кўндиради. Асарнинг сўзларини укаси Башриллахон билан қўлдан келганча ўзи ёзиб кўрмоқчи бўлади.

— Буни кўрганлар, наҳот, лоқайд чидаб ўтирсалар!

Мана лашкар қандай пайдо бўлади! Кўрганларнинг мингдан юзи лоқайд қолар, ярми... тома-тома қўл бўлмайдами?!

— Тўғри! Фазабга келган одам қўлига тушган нарсани ота бошлайди. Жони ачимайдиган, ур, десанг ҳам жойидан жилмайди.

Пьесанинг устида бошланган машқ, ҳали томошабинларга етмасданоқ, айрим кўнгилисизлик, тушунмовчиликларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлди. Аммо Убайдулла бундан хафа бўлмади. Аксинча, буни асарнинг биринчи муваффақияти, деб қабул қилди.

Пьесанинг машқидан кейин ичкиликбоз ролини ўйнаган Суннатилла уйга бир оз кайф билан қайтди. Ўғлининг бу аҳволини кўрган отаси Асадулла махсум:

— Сенинг жойинг бу ҳовлидамас, — уйнинг қаршисидаги миршабхонани кўрсатиб, жаҳд билан, — ана у ер, — деганда Суннатиллаҳон отасига:

— Ўзингизни айтганингизни қилдим!

— Қанақа айтганимни, касофат?!

— Ичган мастдан ичмаган маст ёмон, деган эдингиз-ку!

Ўғлининг ҳазилини ичига сиғдирилмаган, кайфи бузилган Асадулла махсум: «Бўлди, бас! Лаънати!» дейишдан бошқа гап айтолмади.

Бундай ҳазилни ўзига нисбатан маломат, беодоблик деб қабул қилган ота, фазаб билан яна нимадир демоқчи эди, Суннатиллаҳон:

— Ичмасдим, мажбур бўлдим...

— Нима?! Мажбур бўлдим?! Нима мажбур қилди?

— Акамлар...

— Ким? Қанақа лаънати аканглари?!

— Ким бўларди, Убайдуллаҳон ҳам Башриллахонлар! — куракда турмайдиган, ақлга сиғмайдиган бундай жавобни эшитгач:

— Бир лаънати ахлат е деса, ақли ўзида одам еяберадими?!

Ўғлининг жавоби ниҳоятда бемаънилигидан ғазабланган ота нега катта ўғиллари бунга ичирган, ҳақиқатан ҳам шундаймиди? Ёки бу мастлик билан ўғлининг оғзидан ўзини оқлаш учун чиққан бемаъни гапмиди, аниқлашни ҳам истамай, намозга шошилиб турган эканми, обдастани кўтариб таҳорат олгани кетди. Қандайдир иш билан келган Асадуллахоннинг божаси уларнинг жанжали устидан чиқиб қолиб, ичкилик ҳақидаги ота-боланинг баҳслари қулоғига кириши биланок, айтадиган гапини айтишдан ҳам кечиб, ихлоси совиб изига қайтади.

Юсуфхўжа қори божасига қараганда мутаассиб одам эди. Асадулла махсумнинг ўрислар билан олди-сотди қилишлари, уларга ўзини яқин олишлари ҳам унга хуш келмасди. Худди уларга қўшилиб, улар билан бирга чўчка гўшти еяётгандек ундан тортина бошланган эди. Ичкилик ҳақида ота-боланинг ўртасидаги гап унинг шубҳасини яна авж олдирди.

Асадулла махсум божаси Юсуфхўжа қори билан, айниқса қиш фаслида биргаликда тафсирхонлик, ҳадисхонлик қилса ҳам, божаси диний урф-одатларга муқасидан берилган мутаассиб одам эмас эди. Юсуфхўжа қори кўнглига тугиб юрган шу гаплар эсига тушиб, бунчалик зарур иши ҳам йўқ эканми, уйга қайтиб кетади.

Аммо орадан кўп ўтмай, Убайдуллахон кайфияти чоғ, нимадандир жуда хурсанд, Юсуфхўжа поччасини йўлда учратганми, унга нималардир гапириб уйга бошлаб келади.

— Бу гапларингиз бизларга жуда керак. Отамдан ҳам, укамдан ҳам гина қилманг! Лекин Суннатилланинг бир оз кайфи борлиги нима сабабли эканлигини сизга айтдим. Саҳнадаги ҳаракатлари ишончли бўлиши учун бир оз ичгани рост. Ундан хафа бўлманг! Аммо сизнинг майпарастлар, унинг оқибати ҳақида айтган ривоятларингиз бизга жуда керак. Бунга ёзган асарларимизга киритамиз, одамлар билиб қўйсин. Айтинг, мен ёзиб олай...

Биринчи ривоят:

Бир мусулмонни асир олган насронийлар уни озод этмак учун учта шарт қўядилар. Май солинган идишдаги майни ичасан ёки норасида қиз билан

ўйнашасан. Учинчиси — шу хонадаги гўдакни қатла этасан.

— Нима қилиш керак?

Албатта, бегуноҳ бир гўдакни ўлдириш бу жаллодлик, кечирилмас гуноҳи азим. Аммо бир мунис қизнинг умрини хазон этиб, бахтсиз қилмаклик — бу раҳмсизлик!

Ўйлаб-ўйлаб, гарчанд шароб-чақир ичмоқ мусулмон эътиқодига зид бўлса ҳам, мажбуран қилаётганини худо ўзи инobatта олиб кечирар, деган ўй билан идишга солинган ичимликни ича бошлайди. Ичган сари қиз кўзига гўзал кўриниб бораверади. Ҳирси авж олади. Шайтон аралашади-ю, қизни зўрлашга ҳам ўтади. Қизнинг додини эшитган гўдак қизга тармашиб, фарёд кўтаради, халақит бера бошлайди. Ичкилик ўз кучини кўрсатади. Кайф устида у гўдакни ҳам ўлдиради.

Ичкилик кайфи билан ўз ихтиёрини қўлдан берган одам ҳар қандай гуноҳга қўл уради!

Ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилмасликка бошлайди. Бу ҳақ! Ичкилик деган нарса ёлғиз юрмайди, унинг ҳамроҳлари бўлади. Бунинг биринчиси фаҳш! Қимор, ўғирлик! Одам ўлдиришнинг боши ҳам шундан бошланади. Фақат бу эмас, мусулмонлар оиласида камдан-кам бўладиган қўйди-чиқдилар, булар ҳамма, ҳаммаси ниманинг оқибати?!

Иккинчи ривоят:

Одамнинг ичида ҳам шайтон, ҳам раҳмон бўлади, дейдилар.

Ҳаддан ташқари кўп ичиб, тунда маст-аласт уйга қайтган одам, албатта, эрталаб уйғониши билан, кеча нималар бўлди, қайси кўчадан келдим, деган саволларни кўнглидан ўтказиб, бир дам бўлса ҳам дили сиёҳ бўлади, ҳатто ёнида пули қолдими, қолмадими, нималарга сарфлаган, шуни билиш учун кўзини очиши билан қаергадир мастликда отиб юборган кийимларининг чўнтақларини, хотинидан бекитиқча титиб ҳам чиқади. Кечаси келиб овқат еганми, емаганми билиш учун ўғринча ёнидаги идишларга ҳам ваҳима билан назар солиб кўради. Шундай пайтларда ичида ўтирган раҳмон билан шайтон тилга киради.

Раҳмон:

— Сенга нима деган эдим, ичма, озгинадан бошлаб охири қанча ичганингни баъзан билмай қоласан. Ҳаромнинг ози ҳам, кўпи ҳам ҳаром. У гуноҳга бошлайди. Мана кеча нималар қилдинг? Кимларга озор бердинг? Қайси кўчадан ким билан келдинг — билмайсан. Мана, ўзингни ўлдиргудек кўнглинг ваши, хунобсан. Юрагинг ёмон, оиланг безовта, топганинга барака йўқ. Ичишинг сабаб, хотининг билан ажрашиб-ярашдинг. Ўзингни ўйламасанг ҳам болаларининг келажagini ўйла!

Раҳмоннинг гапларидан хулоса чиқариб ўрнидан туриб юзини ювгунча ичмасликка қарор ҳам қилади. Аммо шу орада иккинчи, ичида ўтирган шайтон тилга кириб, уни йўлдан ура бошлайди:

— Сен маст бўлганинга ҳам ҳеч кимга озор бермайсан, аксинча, ширин бўласан. Ақлинг чархланиб, жуда доно гаплар айтасан. Ҳамманинг кўнглини олиб хурсанд қиласан, кулдира оласан. Лекин битта айбинг шуки, ичганинга овқат емайсан. Бўлмаса, сен унча мунчага маст бўладиган одаммасан. Битта айбинг, ичганинга гапга берилиб, овқат емайсан, оч қоринга ичасан. Одам дунёга нега келади! Бир марта келади! Мана ҳозир ўрнингдан тур, меҳмонлардан қолган коньягинг бор, ўладиган дунё: кўп эмас, озгина ич. Кўнглингадаги вашилик кетади. Ўқиянинг ҳам, кўнглинг айниши ҳам босилади. Сен ўйлаганларнинг ҳаммаси ваҳима! — Шундан кейин шайтон ўз вазифасини ўтаб, гойиб бўлади.

Албатта, эрталаб кўнгли вашилик билан уйғониб, ўзини-ўзи ўлдиргудек виждон азобига тушган кишига шайтоннинг гаплари маъқул келади.

Қарз-қурз қилса ҳам, таниш-билишлардан насияга бўлса ҳам кўнглини қийнаётган хаёллардан қутулиш учун «бош оғриғи» қилади. Шайтон айтгандек, дарҳақиқат, кўнгли равшан тортади. Шайтон яна пайдо бўлиб — мана кўрдингми, кўнглинг равшан тортди. Оғзинга бир нарса солиб яна оз-моз ичсанг, анча энгил тортасан. Ҳой инсон, одам дунёга нега келади. Битта ўзинг уйда қамалиб ўтирасанми? Овқат еб — ичдинг, кўрдингми, маст бўлмадинг, кўчага чиққин. Одам — одамга ганимат. Дўстларинг кўп-ку. Бирга хаҳолашиб ичмайсанми? — Шундай дейди-ю, шайтон голиб бўлади. Майхўрга бу гап ҳам ёқади. Улфатлар

олдига, кўчага жўнайди. Аммо кечаги ҳолат яна такрорланади. Бу гап боши ёрилиб қайтади.

Кунлар ўтган сари одамлардан олинган қарзлари кўпая боради. Уни тўлаб қутулиш учун шундай ҳам бўладики, уйдаги бисотлардан баъзи бирларини сота бошлайди. Ҳозирча олиб турай, кейинчалик ўрнига қўйиб қўярман, деган шайтоний хаёл билан ўғирликка қўл уради. Хотинини ҳайдайди. Ахийри, қамалади.

Бу ҳикоятлар Убайдулла билан Уйғурнинг кўнглиндаги гапларнинг айнан ўзи эди.

Лекин халқимиз бошига мусибат келтирган — фақатгина шумиди?! Ҳақоратлар-чи?!

*Ҳақорат гилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасму?!*

Убайдулла ва Уйғурлар ўзлари яратган саҳна асарига ном изладилар. Топдилар ҳам! Аммо рус истибдодининг қиёфасини халққа ошкор қилувчиларни қўлда қилич тутган генерал-губернаторлар жазосиз қолдирармиканлар?!

Буюк ниятлар билан қўл урилган бу ишлар завола топмасмикан?!

Шўро ҳукумати зolim деган чор ҳукуматига қарши Убайдулла мана шундай курашиб келган!

Қамоқда ётган Убайдуллахон терговчига очиқ айтиш учун бутун босиб ўтган йўли, кечмишларини хаёлидан ўтказаркан, гуноҳим халқ бошидаги адолатсизлик, ҳаромхўрлик, ичкиликбозлик, фоҳишабозликларга қарши курашганимми, деб ўйларди. Бунинг учун мени эмас, Сиз жаноб терговчиларни отишга ҳукм қилиш керак. Суд қилиб ҳаммангизни жазолаш керак! Бундан кейин яна нималар қилдим, айтайми?! Ҳа, ҳаммасини айтаман! Айтаман, ёз! — дерди худди терговчи билан гаплашгандек.

У ч и н ч и б о б

«ГАП»

Шўро ҳукумати кимнидир халқ душмани ёки миллатчиликда айблаб қамамоқчи бўлса, тутган одами, шахсан ўзи ҳукумат сиёсатига қарши бирор ҳаракат қилган ёки миллатчиликдан иборат гап айтган бўлиши

шарт эмас! Совет ҳаёти ҳақида бирор танқидий фикр билдирган киши билан танишлиги бўлса, бас, шунинг ўзи кифоя!

Убайдулла эрталаб соат 9 да терговга чақирилганича кечқурун ётар олдидан соат 10 ларда камерага қайтди. Миска товоқда совиб қолган бўтқани еб, ёстиққа бош қўйиб ётмоқчи бўлган эди ҳамки, темир дарвозанинг дарчаси очилиб назоратчининг: — Хўжаев Убайдулла, чиқишга тайёрланинг, — деган ёқимсиз овози эшитилди. Оғир уҳ тортиб, мудроқ аралаш кийина бошлади. Терговчи назоратчининг маҳбусни топширдим, деган қоғозига қўл қўйиб, унга узатгач, Убайдуллага худди бўғмоқчидек чимирилиб, дарғазаб тикилиб:

— Нималарни ўйладингиз? Қани, айтинг!

— Нимадан бошлашимни айтаберинг!

— Душманлик ишларингизни қачондан бошлагансиз?

— Миллат манфаатини ўйлашдан бошқа менинг ишим бўлган эмас!

— Жуда соз! Миллатчилик фаолиятингизни айтинг!

Убайдулладан садо чиқмади! Чунки терговчини унинг ўз халқига қилган хизматлари эмас, мана бундай миллатчилик, мана бундай душманлик қилганман, дейиши қизиқтирарди. Ҳадеганда Убайдулладан садо чиқабермагач, терговчи:

— Садриддин аълам Сизга ким бўлади? — деб сўровга тутди. Аммо Убайдулланинг жавобини кутмаёқ телефонда ким биландир гаплашиб бўлгач:

— Ўйланг! — деб уни ёлғиз қолдириб, хонадан чиқиб кетди.

Убайдулла фақат Садриддин аъламнинг ўзини эмас, отасини ҳам жуда яхши танирди. Лекин унинг Садриддинхон билан танишлигидан булар нима гуноҳ топмоқчи бўлдилар?! Нега уларни бу қизиқтириб қолди?! У йигирманчи йил бошида Афғонистонга кетганча, Убайдулланинг у билан ҳеч бир алоқаси бўлмаган... Шарифхон қози отасининг қадрдон дўсти эди. Шулар унинг хаёлидан ўтди-ю, қамоқда эканлигини ҳам унутиб, боғдаги учрашув чоғидаги қандай одамлар бўлгани, уларнинг гапларини эътибор билан эшитганларини эслаб кетди:

Боғлардаги чиллаки, доройи узумлар охирлаб, кеч-

ки узумлар шира тортиб, қирдан қовунлар четан арваларда шаҳарга кела бошлаган саратон чилласининг сўнгги кунларидан бирида Асадулла махсум боғига ўз даврининг энг билимдон, эл ичида обрў қозонган, асосан ҳаммаҳалла улфатларини меҳмондорчиликка чақиради. Бундай меҳмондорчиликлар пишиқчилик муносабати билан фақат ёз ойларида бўлмай, йил бўйи, гоҳ Шарифхон қозиникида, гоҳи Муҳаммадхон аълам, Мирзакаримбойларникида тафсирхонлик, бедилхонлик қилиш учун бўлиб турарди. Бугунги гап навбати Асадулла махсумники эди.

Шарифхон қози ўзининг тарғил отида, бошқалар ҳам ўзларининг уловларида келган эди. Буларнинг орасида эгар-жабдуқлари садафлар билан безатилган Мирзакаримбойнинг самани ўзининг кўрки билан ажралиб турарди. Иккита-учта бўлиб извошчада чиққанлар ҳам бор эди. От-аравалар учун йўл кейинчалик Гидростанция деб аталадиган томондан бўлиб, кўпчилик шаҳардан чиқадиган пиёдалар йўл яқин бўлиши учун Алвасти кўприк орқали поезд йўлини кесиб ўтардилар.

Гидростанция муносабати билан пайдо бўлган қўл атрофида турли ноз-неъматлар тўла дўконлар, ҳар хил таомлар тайёрланадиган ошхоналар қурилган бўлиб, ўша замонларда дам олув кунлари ҳисобланган жума сайлига чиққан шаҳарликлар билан тўлиб кетарди. Сайилга чиққанларни қўлни айлантириб томоша қилдирадиган моторли қайиқларнинг овози кечгача боғдан эшитилиб турарди. Моторли қайиқда айланишни қиммат санаганлар, оддий қайиқларни ижарага олиб, эшкак тортиб айланардилар. Кечаси алавақтгача мушакбозликлар, мусиқа овозлари давом этарди. Қўл атрофида тортилган сон-саноксиз турли рангдаги чироқларнинг қўл тубида акс этиб жимирлашлари мўъжизадек кўринарди.

Боғнинг бир томони тепаликка туташган бўлиб, унинг сув чиқадиган ёнбағирларига қовун-тарвузлар экиларди. Орқа томони қирларга туташган буғдойзор...

Айниқса, ой тўлиб ўн беш кунлик бўлган кечалари қирдаги қовун полизга қилинган чайладан Тошкентгача туташиб кетган пастлиқдаги беҳисоб боғлар ой нурида қора бахмал тўшалгандек бўлиб кўринарди. Ойдин кечада қир орқасидан чиябўриларнинг увлашлари

ҳам тунни нимаси биландир тўлатиб тургандек туюларди. Гарчанд чиябўри, тулкилар ваҳший саналса ҳам, уларнинг тунги овозлари кишида қандайдир ажиб ҳис уйғотарди. Дала ва боғларнинг кундузги нашъаси эса бутунлай бошқача. Ўзича гўзал. Боғларни иккига бўлиб ўтган каттагина ариқнинг ёнида бир дам ўлтиришнинг ўзи бир олам ҳузур бағишлайди. Албатта, ариқнинг икки ёни мевали дарахтлар, икки қирғоғи кўм-кўк барра ўтлар, маймунжону қамишлар билан ўралган. Атрофидаги боғлар ноз-неъматларга тўла. Ариқнинг ичи ҳам ҳаётга тўла! Гала-гала бўлиб тиним билмайдиган сузғичлар, балиқчаларнинг сув устига чиқиб сакрашлари, отлар суғорилганда, лунжларига ёпишиб оладиган зулуқлар, ариқнинг у бетидан-бу бетига ўзини олиб қочадиган сув илонлари... Булар ҳаммаси ўзи бир дунё. Анвойи қушлар орасида, қўлга ўргатилган қарқуноқларнинг эгаларини баъзан адаштириб елканга келиб қўнишлари ҳам бутун фуборингни чиқариб юборади.

Саратоннинг туш чоғлари, ҳарорат забтиданми, бутун боғларда бир ажиб сукунат бошланади. Терак шохларига қўнган гала-гала чуғурчуқлар ёпирилишидан ишқомларни қўриқлаб, қайдадир тартарак, қайдадир най чалган қизалоқларнинг гала-гала «қув» деган овозлари эшитилади.

Боғнинг бир четдаги атрофига райҳон, гармдори-лар экилган шийпондан меҳмонларнинг вақти-вақти билан кулгилари кўтарилиб туради.

Асадулла махсум танбурни яхши чаларди. Танбурни сошлаб, «Хўш, нима қилиб берай?» дегандек атрофдагиларга қаради-ю, жавобини ҳам кутиб ўтирмай, кўнглига маъқул келган «Баёт»ни чала бошлади. Ўтирганлардан кимдир баланд овоз билан росмана ашула қилиб айтмаса ҳам, завқи тошиб Фузулийнинг:

*Кўзи ёшлиларин ҳолин не билсун мардуми ғофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр, —*

деган байтини хиргойи қилиб, танбурга жўр бўла бошлади.

Боғдаги бу базму зиёфатлар, ёшлик йилларини, ўлим камерасида ётган Убайдуллахон хаёлидан бир-бир ўтказаркан, отасининг чалган танбурига жўр бўлиб

айтилган хиргойи қулоқларида жонландими ёки қирда етилган қовунларнинг таъмини, боғидаги қатор-қатор ишқомлардаги хилма-хил узумларнинг мазасини хаёлан таътиб кўрдими, кўзларига ёш кела бошлади.

Айтилаётган ашуланинг ҳар битта сўзи мағзини чақиб, завқ билан бош тебратиб ўтирган Шарифхон қози авж олган завқини ичига сиғдиrolмай, танбурга жўр бўлиб, куй охирига етмасданок:

— Балли!.. Балли! Офарин! Лекин, афсус, бизлар саҳар бедор ўлиб маишат қилармиз-у, аммо кўзи ёшлиларнинг кўзлари нечун ёшли, бунинг сабабларини ўйламоқни хаёлимизга келтирмасмиз, — деган луқмани ўртага ташлаганларини, ўша ёз фасли ва шийпондаги ўша одамлар, уларнинг суҳбатларини Убайдулла шундай бир ором билан эсладики, ҳатто Олий судга ёзган норозилик аризасининг натижаси қандай бўлишини ҳам, ўзининг қамоқда эканини ҳам бир дақиқа унутди.

Меҳмонларга чой олиб кириб, ашулаю танбур бошланиб қолганлиги сабабли, кетолмай қолган Убайдуллахонни Шарифхон қозининг бир дард билан айтган бу гапларига бошқаларнинг нима жавоб қилишлари қизиқтириб қолган эди ўшанда!

Шарифхон қозининг сўзларини бу ерда ўтирган айримлар ўзларига нисбатан таъна деб билиб, оғир олганликлариданми ёки ўринли жавоб излаганлариданми, ҳадеганда жавоб чиқавермади. Улардан жавоб кутгандек, Шарифхон қози боғларга тикилганча, узоқ вақт ўйга чўмиб қолди. Гарчанд кўп қатори ҳазил-ҳузул, ўйин-кулгиларга ора-сира қўшилишиб турса ҳам кайфияти паст, қандайдир дард унинг чеҳрасида акс этиб турарди. Ўзининг бундай ҳолати бошқаларда шубҳа уйғотмаслиги, нимадандир кўнгли ранжидими, деган хаёлга бормасликлари учун, ниҳоят, кўнглини хира қилган сабабни ўртага ташлади. Аммо гап бошланишдан илгари теварағидаги жаннатдек боғларга яна ўйчан тикилдида, қандайдир ичидан хўрсиниш келди:

— Воҳ!.. Қани энди, мана шундай дастурхон атрофида, соя-салқин гўзал боғларда фароғатда бўлмоқ шўрлик деҳқонларимизнинг ҳаммаларига ҳам насиб этсайди. Бир офатдан қутулмай туриб, иккинчи офатга тутилдик!

Шарифхон қозининг кутилмаганда, нимага нисбатан айтилган бу мулоҳазаси, ўтирганлар кайфиятида жиддийлик уйғотди.

— Ўрус амалдорлари, — деди, — бойликларимизни талаб, ҳуқуқимизни қўлдан тортиб олгани етмаганидек, Русиядан қувғин қилиниб Туркистонга келтирилган руслар ҳам еримизни эгаллаб, деҳқонларимизни ёллаб пахта эка бошладилар. Пахтадан катта фойда чиқишини билдилар. Руснинг амалдорлари эмас, энди қувғин қилинганлари ҳам деҳқонларимизнинг елкасига чиқиб, бойий бошлади.

Шарифхон қозининг фикри унинг кўнглидаги гапдек туюлди шекилли, қани, давомини ҳам айтинг, дегандек Убайдуллахон унга тикилди. Чунки эндигина рус-тузем даргоҳига ўқишга кирган Убайдулла русларнинг ерли халқларга тубан назар билан қарашларидан ўзини хўрлангандек ҳис қила бошлаган, кўнглида норозилик уйғонган эди ва хўрликнинг негизи қаерда, уни излашга ундаган эди.

Узоқ хаёлга ботган Шарифхон қози:

— Ўруснинг ўз ватанидан ҳайдалиб сургун бўлиб келгани ҳам бизнинг деҳқонларни ишлатиб бойисинда, биз ўзимиз!.. — томоғига бир нарса тиқилгандек бўлди, ғазаб билан:

— Биз ким?! — деб ўтирганларга тикилди.

— Қул!

— Балли!

Шарифхон қозининг гапи сабаб бўлди-ю, суҳбат мавзуи сиёсатга, ўрусларнинг Туркистондаги зулмига айланиб кетди. Бу тасодифий эмас эди. Булар ҳаммаси маърифатпарвар, халқининг аҳволидан воқиф, жадид руҳидаги жамиятнинг илғор фикрли кишилари эдилар. Гарчи булар расмий бир ташкилотга мансуб бўлмасалар ҳам, миллат дардини ҳис этган, унга даво изловчилар эдилар.

Қозининг гапидан кейин, ўйин-кулги билан бошланган зиёфат жиддий тус олди. Боғ сайли, меҳмондўстлик қолиб, масала, баҳсга айланиб кетмаслик учун ҳазил-мутойиба, айниқса, малеҳулқабихнинг пири (сиртдан мақтовдек кўринса ҳам, тагида камситиш яширинган бўлади) Асадулла махсум гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Русларни ҳадеб янийбермайлик! Русларнинг пойи

қадамларининг хайрли томонлари ҳам йўқ эмас, кай-фимизни чоғ, хушнуд қиладиган нарсалар ҳам олиб келдилар-ку! Лаббай?

Кимдир бу гапнинг тагига тушунмай зарда билан:

— Гапираверинг.

— Кайфларни чоғ, қайгуларни унутиш даволарини ўзлари билан олиб келганлар ҳам, ахир, ўруслар-ку!

Гап нима устида кетаётгани, Асадулла махсумнинг мажозий гапининг тагига етган айримлар, мийиғида кула бошлаган бўлсалар, айримлар бунга жиддий тус бериб:

— Дардимизга дармон бўладиган?!.. Ё тавба! Қандай даво олиб келган экан бединлар!

— Ичкилик-чи! Ароқ-чи! — Ўтирганларнинг кўпчилиги ярим кулги аралаш ғазаб билан:

— Мана! Бу ҳақ! — деб қўшилишди.

— Фақат бу эмас! Нимаики бузуқлик, маишатпарастлик бўлса?!.

— Ҳаммасидан даҳшатлиси ўрус ароғи! Ҳамма гуноҳнинг боши шунда! Маст одамни ҳар йўлга солмоқ мумкин. Мастни бошдан-оёқ бемалол шилмоқ ҳам мумкин. Мастлик фоҳишахонага бошлайди. Маст итни ҳам ўпади.

Асадулла махсум ўрусни ёқлаган бўлиб:

— Ўрус меҳнаткаш, танноз эмас! Бизларга ўхшаб қўлим ювилмаган деб, овқатни емай, қараб ўтирмайди. Қўлининг мойини ёнига артиб, ароқни уриб, олди-га қўйилганни, айниқса, бизларнинг овқатни «очен сладка» деб тортинмасдан еб кетаберади... Чидамли, дардга огир халқ. Мана бизларни ҳам ўзларига етказиб олмоқчилар.

— Зўрники тегирмонтошни юргизади — деган. Ҳоқимият, қилич кимнинг қўлида бўлса!.. Муқимий ўз шеърида:

Хоҳи танобини гучангон солай,

Хоҳи карам бирла бошингни силай, —

дегандек оқ пошшо ҳам хоҳлаган ҳукмини юрита олади.

— Лекин бизнинг бойлигимиз — юртимиз. У ўз оёғимиз тагида! Олоҳга шукрларким, уни ҳеч ким орқалаб кетолмас! Аммо, шарм-ҳаё, имон-эътиқодимиздан бу даражада айирмоқ йўлини тутсалар, бу бизни

бутун инсон сифатида адо қилмоқ, қатордан чиқармоқни ният қилғонларидир. Бу офатлардан фақат илм-маърифат ёрдамида қутулмоқ мумкин! Илм билан қутулмоқ мумкин?!

Меҳмонлар дастурхонидан хабар олиб, вақти-вақти билан чой ташиб турган Убайдуллахонни Муҳаммадхон аъламнинг бу фикри анча ўйлатиб қўйди. Эриш туюлди. Илм билан енгил деганда, нимани назарда тутмоқда?! Илм билан Чор ҳукумати ихтиёридан, мустамлака зулмидан қандай озод бўлмоқ мумкин?! Убайдуллага бу гап маъқул бўлмади. Аммо ўтирганлар Муҳаммадхон аъламнинг фикрини маъқуллаб:

— Кўр одам етаклаган ёққа юради. Бизнинг халқимиз дунёдан беҳабар бўлиб қолди. Ўруснинг пиёнистаси ҳам, махоркасини ўзи ўқиган жаридаси ўраб чекади. Ўрусда фақат жаридаси эмас, ойномалар, рўзно-малар бор... Ўруснинг пиёнистаси ҳам сиёсатдон. Ҳуқуқини билади. Бизлар-чи?

Гап шу ерга келганда Шарифхон гўё устига ёғ сеппиб гугурт чақиб юборилгандек, қўлларини тиззаларига уриб, бутун вужуди ўтирган жойида тебраниб, айтадиган гапларини айтишга муносиб сўз тополмаганиданми:

— Нега бизлар шундай бўлиб қолдик, тақсирлар! Нега?! — деган сўзни бир неча марталаб такрорлади.

Дарҳақиқат, нега? Шарифхон қози рус амалдорлари, губернаторлар билан яқин муносабатда бўлиб турадиган, Оврўпо маданияти ва сиёсатидан, ўз халқининг аҳволидан бохабар уламо одам бўлгани учун миллат тақдири ҳақида сўз борганда, атрофдагиларнинг омилигидан, миллат, Ватан дардидан ўртаниб кетарди. Бундай гапларни эшитганларида бепарво овқат чайнаб, эснагувчилардан додга келгудек ғазабланадиган жадидлардан эди. Айниқса, ўзларининг ораларига бугун қўшилиб қолган Асадулла махсумнинг боғ қўшниси, Аъзамхон домланинг бу гапларни эшитмагандек, бепарво ўтириб, шиннига нон ботириб, оғзини чапиллатиши ниҳоятда ғашига теккан эди.

Айрим диндорларнинг назарида, жадидлар, уларнинг илм ва тараққиётни тарғиб этишлари, мусулмонларга салла ўрнида шапка, чопон ўрнида думи юлуқ товукдек калта-култа костюм кийдириш, диндан оздириш-у кофирларнинг йўлига киритишдек, катта гуноҳ

бўлиб туюларди. Шиннига нон ботириб, оғзини чапиллатиб ўтирган Аъзамхон домланинг Шарифхон қозининг гапларини эшитиб, баъзан «астафурилло» деб бош тебратиб қўйиши шунинг тасдиғи эди.

Убайдулла Шарифхон қозининг миллат тақдирига алоқадор ёниб, ўртаниб гапиришларини ҳузур қилиб эшитса ҳам, Аъзамхон домланинг миллат ҳақидаги гапларни эшитиб, «астафурилло» дейиши уни ҳайратлангирарди.

Аммо Шарифхон қозининг Чор Русиясининг Туркистон халқларига келтирган зулми, офатларидан қутулиш ҳақида айтган фикрларига тўла қўшилолмади.

Ўтирганларнинг баъзилари Чор истибодидан қутулишнинг бирдан-бир йўли русларнинг тилини ўрганиш, улар билан баробар баҳслаша олиш даражасига етиш, деса, иккинчи бировлари рўзномаю жаридалар ташкил қилиш, нашриётлар очиб, китоблар, турлитурли тарғибномалар чиқаришни таклиф қилдилар, кино, театрлар қуриш! — дедилар.

Бундай ғояларни амалга ошириш ниятида Мунаввар қори бошлиқ Абдулла Авлоний, Тавалло, Муҳаммадхон Пошшоҳўжа ўғли, машҳур бойлардан Саидабдулло Саидқарим ўғли, Саидазимбойлар ва бошқалардан иборат бир неча киши «Нашриёт» ширкати тузиш мақсадида эканликлари ҳақида ҳам қувонч билан гапиришди.

Убайдулла бу қадар миллатига содиқ, унинг тақдирини ўйловчи олижаноб кишилар борлигидан қувонса ҳам, уларнинг бу режаларидан тўла қаноат ҳосил қилмаган эди. Оврўпо маданиятига эга, илми, зиёли бўлгани билан Чор ҳукуматига қарам бўлиб қолаверсанг... Бундай илм ва маданиятнинг кимга кераги бор! Илм ва маданият озодликка, ҳурриятга истиқлолга хизмат этилса, унинг илмиги, кишиларнинг маърифатли ва маданийлиги қаёққа борди! — деб ўйларди.

Бутун боғда бўлаётган суҳбатда ҳам илм ва маърифат, зўравонларнинг зулми, оқ пошшонинг мусулмонларга келтирган гуноҳ ишлари ҳақида чиндан ҳам ғазаб билан дилдан айтилган фикрлар бўлди-ю, аммо бундан қандай қилиб қутулиш йўллари ҳақида бирор киши сўз айтмади. Мулоҳаза юритмади.

Буларнинг гапларидан Убайдулланинг заррача кўнгли тўлмади. Кутган нарсаси «гап»донларнинг би-

ронтасининг оғзидан чиқмади. Унинг кўнглида туён уриб, азоб бераётган алам бутунлай бошқа эди. Унинг қулоғи буларнинг суҳбатларида бўлса ҳам хаёлида ҳозир фақатгина неча вақтдан бери виждон азобига солиб, қийнаб келаётган «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган мудҳиш ёзув бўлса, кўз олдида фақатгина бунга қарши исён кўтариб жазога ноҳақ ҳукм қилинган ўзбек йигитининг қиёфасию, ўзи иштирок этиб, гувоҳи бўлган суд зали турарди.

Бутунги зиёфат иштирокчилари миллат ҳақида қанчалик жон куйдириб гапирмасинлар, уларнинг бирон-таси бу ҳақда оғиз очмаганлиги Убайдуллани афсуслантирган эди. Наҳотки, булар ундан беҳабар бўлсалар!

Илм... Маърифат...

Фуқарога илм ҳам керак, маърифат ҳам! Бунинг учун жаридалар ҳам, рўзномалар ҳам чиқармоқ керак! Керак! Аммо булар қачон чиқарилади-ю, қачон халқ уларни ўқиб, илми-маърифатли бўлади?! Қачон кўзи очилади?!

Наҳотки, унгача бизлар ўз халқимизни руслар сарт, десалар ҳам жим, сартларни ит билан тенг қилиб маломат қилсалар ҳам чидаб ўтирмоғимиз керак!

Наҳотки, «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган шиорлар ёнидан ёнлаб ўтиб кетаверсак!

Наҳотки, шуни кўра била туриб, кўнглимизга бов сайри, танбур садолари сирса!

Бир эмас, ўн эмас, бутун халқни ҳақорат қилганларни илм билан эмас, китоб билан уриш эмас, йўқ, уларнинг бўйинларига қилич тортмоқни халққа ўргатмоқ Сиз жаноблардан лозим эмасми!

Илм!.. Илм-а!..

Русларнинг ўзи, ўз подшосининг зулму адолатсизлигидан тўйиб, унга қарши қурол кўтарганда, нега бизлар, унинг қулваччалари, бу ҳақда ўйламаслигимиз, бундай ғанимат дамда, уларнинг ёнига кирмоқликни ўйламаслигимиз керак?!

*Қаримиз, ёшимиз, деманглар энди,
Маорифга керак бирдан ёпишмоқ! —*

дейиш ўрнига, қуролга ёпишинг, дейиш фурсати келмадимми, ахир?!

Убайдулла вужудини ларзага солган бу ғазабли фикрларни отаси чалган танбурдан кейин «Хўш, энди бизлар киммиз, итларми, сартларми?» деб ўтирганларга ўрни келса ҳазил тариқасида бўлса ҳам айтмоқчи бўлди-ю катталарнинг гапига аралашшиш одобдан бўлармикин, деган андиша билан ўз ғазабини ичига солди. Аммо бу ғазаб ичига сирмай ёриб чиққандек, беихтиёр:

— Ё тавба, — деб ўрнидан туриб кетишга отланганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Унга яқин ерда ўтирган амакиси Саидрасулхон:

— Тавбалаб қолдинг, Убайдуллахон укам, нима гап ўтди?..

Убайдулла кинояли оҳангда:

— «Сартлар»га илм, маърифатдан бошқа нима керак, демокчиман, амаки.

Тирмизақдек Убайдуллахоннинг гапи Саидрасулхонга ёқмади. Чунки у аср бошларидаёқ рус-тузем мактабларига дарслик ёзган одам эди. У гоҳ оқ-қизил юзига ярашган қоп-қора мўйлови, гоҳ қисқа қўйилган қоп-қора соқолини ўйчан силаб, жавоб қайтариш ўрнига меҳмонларга:

— Қани, «сарт»лар, боғни бир айланайлик, гўзал бўлган! Анжир жуда асал бўлиб етилибди. Қўли билан узиб еганини таъми бошқа, — деб гапни бурди.

Кимдир:

— Лаббай, сарт дедингизми?

— Ҳазил ҳам керак-да, — деб уни чалғитмоқчи бўлди Асадулла махсум.

— Кофирларнинг айтганини такрорламанг, — деди бу сўзини нима учундир ёқтирмаган Саидқаримбой.

— Қани, боққа тушайлик, тагини ковламанглар...

Бу гапни Асадулла махсум, сартдан кейин гап «ит»га ўтиб, жиддий баҳс бошланиб, зиёфатнинг руҳи бузилмасин маъносида айтган эди! Лекин...

— Ошнинг ёғи тагидан чиқади, — деб ҳазилга бурди, боққа чиқмоқчи бўлиб ўрнидан турган Муҳаммадхон аълам.

— Бу гапни кавласа таги қирмоч олиб, куйинди бўлиб кетган. Гапиришга тил ҳам бормайди, — деди Асадулла махсум ўғлидан эшитган, судда ўғли гувоҳ бўлган воқеани назарда тутиб. Шу воқеа сабаб ўғли бутун ҳаловатини йўқотиб, худди битта ўзи бу халқ-

ни хўрликдан қутқармоқчи бўлгандек, аллаёқларга ўқишга отланиб қолди. Ўғли айтган суддаги воқеа фақат Убайдуллани эмас, Асадулла махсумнинг виждонини ҳам азобга солиб қўйган эди! Боққа чиқиш ҳам унутилиб, турган жойларида гап барибир баҳсга айланиб кетди. Бу уламоларнинг баҳслари нима натижа билан тугагини кутгандек жим турган Мирзакаримбой:

— Ўғлингизнинг умри узоқ бўлсин, қани энди, ҳамма фарзанд шундай бўлса!

Мирзакаримбойдан бу гапни эшитган, унинг оиласи билан борди-келдиси бор Саидрасулхон жиддий тус олган баҳсни бўлиш мақсадида ёки чин кўнгилданми:

— Ҳавасингиз чиндан келган бўлса, Асадуллахон Сиздан ўғилларини аяйдиларми, икки томонга ҳам мен баробар одамман, Оллоҳу акбар, ўғил бўлгани рост бўлсин, деймиз-қўямиз, — деган эди, Мирзакаримбойнинг юзидаги қандайдир ҳайронликми, табассумдек ўзгаришни кўрганлар буни розиликка қабул қилиб, фотиҳа тортиб юборишди. Гапдан гап чиқиб, Мирзакаримбойнинг қизини Убайдуллага унаштириб қўйишди!

Ёшлигидан серфикр, ўйчан, катталарнинг саволларига қайтарган жавобларининг ниҳоятда мантқиқлилиги, айрим масалаларда кишини ўйлантириб қўядиган саволлар бериши, ҳатто ҳазиллашиб қилинадиган ёлгонларга бемурасалиги, феълдаги кескинлик Убайдуллани таниган кишиларда келажагига катта умид уйғотганди. Айниқса, бу уйга тез-тез келиб турадиган Мирзакаримбой Асадулла махсумнинг ўғиллари ичиде Убайдуллага алоҳида меҳр билан назар солиб юрарди. Бой фотиҳага розилик берди. Албатта, бу орқаворотдан бўлди, ҳозирча Убайдулла беҳабар. Аммо у куёв бўлишга рози бўладими-йўқми, худо билади.

Мирзакаримбойдек бир одам рози бўлади-ю, нега у рози бўлмасин?! Аммо Убайдулланинг хаёли бошқа ёқда. У бошқа ниятлар билан яшамоқда эди. Эшитганда ҳам бундан хурсанд бўлиши гумон. У рус-тузем мактабда ўқиган округ суди идорасида тилмоч бўлиб ишлаган вақтларидаёқ русларнинг ерлик халқ устидан ҳукмронлигини сезган. Айниқса, суд идораларида бундай адолатсизликнинг гувоҳи бўлган Убайдулла шу кун-

ларда Русиянинг Саратов шаҳридаги ҳуқуқ институтига ўқишга кетиш учун тайёргарлик кўриб қўйган эди. Ҳатто юборган хужжатлари маъқул бўлганлиги ҳақида маълумот ҳам олган эди.

Ота-онасининг эса Мирзакаримбойдек обрўли, бадавлат одамга қуда бўлишдан қувончи ичига сирмайди. Ота қувонч билан бу хабарни ўғлига етказиб, хурсанд қилмоқчи бўлди-ю, аммо, минг афсусларким, унинг акси бўлиб чиқди. Буни эшитган ўғли сапчиб тушди. бу йўлдаги тўсиқлардан қутулиш йўлини излай бошлади. Бунинг бирдан-бир чораси, ота-она билан баҳслашиб ўтирмай, қизнинг ўзига шундай бир мактуб ёзсинки, қиз бунга турмушга чиқишга рози бўлмасин. Нима деб ёзса?..

МАКТУБ

Менга насиб этган бу ғойибона унашув бахтидан қанчалар қувонмай, ҳақиқий муҳаббат ўз севгилисини ҳамиша қувонч ва бахтга, унинг орзуларига эриштирамоқ, деб билганим учун, бу ниятларга етказишдаги ожизлигимни пинҳон сақлаб, Сизга айтмасликни ҳақиқий севгига бўлган хиёнат деб билдим. Ва ушбу мактубни ёзмоққа саъй қилдим.

Ҳусн ва донолик, ақлу заковатдек бахтнинг бир одамга худойим томонидан берилиши, ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бу Сизга насиб этган! Қанийди, худойимнинг бу марҳаматига ҳамма ҳам Сиздек муясар бўлса! Афсус!.. Афсус!

Сизнинг ақлу ҳуснингизу отангизнинг давлати кимда бор! Бу оилага яқин бўлмоқнинг ўзи биздек ожиз бандаларга фахр-ку!..

Мактубнинг шу ерига келганида ўйланиб қолади.

Мирзакаримбойнинг қизига мактуб ёзаётган шу кезларда у Саратов шаҳридаги Юридик олий ўқув юртига кетишга тайёргарлик кўраётган эди-да. Шу муносабат билан рус қонунчилигини ўқиб, ўзича ўрганиб адвокат сўзининг таъсир кучи нимада эканлигини, ҳақиқий адвокат қандай бўлиши, нималарни билиши кераклигини ўрганишга киришган эди. Шунинг учун ёзаётган мактубидаги ҳар бир сўзнинг ижобий таъсир кўрсатиши устида ўйланиб, тўхтаб қолди. Чунки мактубнинг қиз қалбига таъсир этарли даражада эҳти-

рос билан ёзилиши, ўзидан унинг ихлосини қайтариш эмас, аксинча, муҳаббат уйғотиб ижобий таъсир кўрсатиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Шунинг учун мактубда қиз қалбини ром қиладиган эмас, аксинча, довдир-совдир гапларнинг ёзилгани маъқул, у қизнинг ҳафсаласини пир қилиб кўнглини қолдириши мумкин-ку, деган фикрга ҳам келади. Қиз номига ёзилган мактуб шундай бўлиши керакки, қиз бунга тегишга, ота-онаси эса, бу қўйган шартлар асосида тўй қилишга розилик бермасин.

Мабодо мен «Сизнинг қўлингизни ушлаб, ёнингизда юрсам, бу қандай қувонч» деб ёзсам, қиз нима дейиши мумкин? Албатта, у «Қўлимни ушлаб, қаёққа бормоқчи у мен билан? Вой, гапинг қургурнинг бе-маъни, совуқлигини қаранг» демайдимми? — дейди, албатта. Шу фикрга келади. Борди-ю, қиз — халқимиз озодлиги йўлида не истасангиз, қандай қийинчиликлар бўлмасин, биргаликда тортишга, Сиз билан ўтга ҳам, сувга ҳам тушмакка розиман, — деса-чи!

Отаси миллатнинг дардини чекувчи бойлардан. Ўша отанинг қизи бўлгандан кейин, миллат учун бу ҳам менинг шартларимни рад этмасачи?

Лекин?..

Хўш, ота-она қизининг розилигига рози бўладими? Қайси ўзбек ота-она бўй етган қизини тўрт-беш йил қари қиз қилиб уйда сақлаб ўтиришга йўл қўяди. Албатта, икки дунёда ҳам мен тўрт-беш йил ичида ўқишни битириб келгунимча кутишга рози бўлмайди.

Улардан қутулиш йўлини топдим! Аммо ўз ота-онам?! Улар Мирзакаримбойдек одам қизини бермоқчи бўлса-ю, сен уни ташлаб алақаёққа ўқишга бормоқчи бўлсанг, бунга осонлик билан рози бўлармикин? Отанинг феъли маълум, қайсар одам, ўз фалсафаси билан мени мот қилмоқ бўлади. Албатта, у — Инсон нега яшайди, яшашдан мақсад нима? — деган савол беради. Бола-чақа қилмай, фақат илм билан яшаш, мукамал инсонийликка кирадими? — дейиши табиий. Албатта, мен:

— Йўқ, — дейман.

Албатта, у менинг тан олганимни мағлубият деб қабул қилиб, завқ билан:

— Балли!.. Балли ақлингта! — дейиши ҳам турган гап. Шундай бўлгач, ўғлим, Мирзакаримбойдек фақат

Тошкентда эмас, бутун Туркистонда таниқли бир бой одам сенга қизини бераман, деб турса-ю, сен унинг давлати паноҳида айшу ишрат, майшат қилиб, давлатига меросхўр бўлиб яшаш ўрнига, мен Русияга илм олгани бораман, уйланишга вақтим йўқ, деб турсанг, хўш, ўқиб, ким бўлдинг?! Нима орттирасан?! — деса, қандай жавоб қиласан, Убайдулла?! Бундан ташқари:

— Мирзакаримбойнинг фариштадек қизини олиб, ҳали Истанбул, ҳали Олмонияга сайрга чиқиб, дунёни кезиш ўрнига ўруснинг ўрмонзорига бориб, йил бўйи картошка қайнатиб кун кўрган, яқингинада лозим кийишни нималигини билган халқдан нима илм ўрганмоқчимисан?!

Ахир, қайси бизнинг буюк олимларимиз — Улуғбекми, Берунийми, Синоми, қайси бири Русиядан таълим олиб, дунёга машҳур бўлиб етишдики, сен улардан илм ўрганиб дунёга устун бўлмоқчисан, — деса нима дейсан, Убайдулла?

Убайдулла отаси нима дейишининг ҳаммасини кўнглидан бир-бир ўтказди. Ҳаммасига ўзича жавоб топиб кўрди. Ўз жавоблари билан отасини тан олдиришни, ўз домига сола олишига қатъий ишонч ҳосил қилди:

— Сиз, ота, бедилхон, дунёни биладиган одамсиз! Агар мен Сизга топган илмингиз уч пул, рус маданияти олдида Сиз, кимсиз, битта сартсиз, ваҳший туркистонликсиз, — десам, нима дейсиз, буни ўзингизга ҳақорат деб билмайсизми? Ё тўғри, деб қуллуқ қилиб тураверасизми? Албатта, йўқ.

Мана энди Сизга, нега жаннатдек юртимни ташлаб, муҳаббатдан кечиб Русияга ўқишга бормоқчиман, нима мени бунга мажбур қилди, керак бўлса — яна ҳаммасини бирма-бир айтаман.

Аввало, менда бу ниятнинг туғилишига сабабчи бўлган Сизларнинг ўзларингиз. Ҳа, шундай, отажон! Ахир, Сиз ва сизнинг улфатларингиз эмасми, Туркистон халқини ғафлатдан қутқариш учун жаридалар, рўзномалар, нашриётлар, театрлар очайлик, ташкил қилайлик, халқнинг кўзини очиб, уйғотайлик, деганлар.

Мени ҳам ғафлатдан уйғотиб, Сизлар кўзимни очдинглар! Ҳақ билан ноҳақни танийдиган қилдинглар, хўш, бу ёмонми? Энди, албатта, савол туғилади, ғафлатдан уйғониш нима? Кўзи очик одам нима қилиши

ОРЗУНИНГ АЗОБЛАРИ

лозим? Шундай бўлгач, қани, айтинг, кўзим очилди, рафлатдан уйғондим, энди нима қилишим керак? Курашишими? Чора излашми? Шу йўлни тутсам, бунинг нимаси ёмон? Сизларнинг ниятларингиз ҳам ахир, шу эмасми, отажон!

Руслар юртимизда фоҳишахоналар очганлиги сизларга аён. Хўш, бўлмаса, юртимизни бегоналар келиб, фоҳишахонага айлантираверсинларми?!

Ё бўлмаса, одамларимизни ароққа ўргатиб, дунёдан бебаҳра, кўчаларда юмалаб ётадиган бир махлуқ бўлишга ўргатсалар, сабр-тоқат қилишимиз керакми? Бўлар иш бўлди, деб қараб турсам, Сизга маъқулми?

Мана шу бузғунчиликлар, мана шундай ҳақоратларга қарши нафрат ва ғазаб билан маишатни ҳам унутиб кеча куни, фақат кеча кунигина эмас, ҳар суҳбат чоғида, ҳамиша жон куйдириб келганлар. Сиз, илм аҳллари, қозию қурра, аъламлар ўзларингиз эдинглар-ку!

Оқ билан қоранинг, ҳақ билан ноҳақнинг, зулм билан адолатнинг нималигини менинг қулоғимга ёшликдан қуйиб, қалбимда халқ ташвишини уйғотган сизлардек одамлар борлигидан қувонмай иложим борми? Сизларнинг истак-орзуларингиз рус мустамлака зулмидан қутулиш бўлганда, мен бунга жонимни тикмай, ўз ҳузуримни, ўз жонимнинг роҳатини ўйлаб, бонинг саман отига миниб, бир гўзалнинг қулига айлансам, Сиз шунда мендек ўғилдан миннатдор бўлармидингиз?!

Хаёлан отасининг саволларига қайтарган жавоблари гўё ҳаммаси рад этиб бўлмайдиган, отаси тан оладиган даражада ўринли эканлигидан ўзича мамнун ва хурсанд эди!

Ахир, мен айрим бойваччалардек сайру саёҳат қилиш ёки фойда кўриш учун у мусофир юртга боришни орзу қилмадим-ку! Ё бўлмаса, ўз халқи манфатини амалга, пулга, ўз маишатиغا сотганлар қаторига кирайми?!

Убайдулла ўз фикрига отасини ишонтирар-кўндирару, онаси нима деркин?!

Убайдулла онанинг бош ўғли. Кетида яна бўй етган, менга қачон гал келади, деб кутиб турган уч азамат укаси бор. Бу уларнинг йўлини тўсмайдими?!

Она Убайдулланинг орзусига розилик берармикин?! У онага қандай жавоб топаркин?!

Шу кунларда Асадулла махсумнинг руҳи тетик, ўзи-ча хурсанд. Ахир, Мирзакаримбойдек машҳур, бадавлат бир кишига қуда бўлади-ю яна хурсанд бўлмасинми! Аммо ўғли Убайдулла Мирзакаримбойнинг қизига мактуб юбориб, фотиҳани бекор қилиш ниятида эканлигидан отанинг ҳали хабари йўқ.

Она ҳам тўй тараддудига тушиб қолган. Аммо Убайдулла жим, уйланиш ҳақида ҳали оғиз очганча йўқ. Чунки у ёзиб юборган мактубига қизнинг жавоб қайтаришини кутмоқда. Ҳали отага ҳам юрагини очиб гаплашганча йўқ. Чунки бунга ҳали вақт эрта. Асосий масала қизнинг жавобида. Мабодо қиз мактубни олгандан кейин рад жавобини берса, яъни тегишга розилиги йўқлигини билдирса, у чоқда отам билан бу ҳақда сўзлашишга эҳтиёж ҳам қолмайди, деб ўйлайди Убайдулла!

Орадан анча вақт ўтди, қиздан жавоб йўқ. Балки ота-онаси билан бамаслаҳат жавоб қилмоқчидир?

Тоқати тоқ бўлган Убайдуллахон синглиси Иқболхонни қизнинг уйига юборишга қарор қилади. Иқболхон қиздан мактуб эмас, «Мен етимча эмас, менинг бошимда ота-онам бор. Улардан бемаслаҳат, ўзимча яширин, у кишининг мактубига бирор жавоб қайтармоғим одобдан бўлурмиди? Борди-ю, менинг ўрнимда Сиз бўлсангиз!» деган унинг ниҳоятда одоб билан айтилган гапларини акасига етказди.

Убайдуллахон шундай бўлишини ҳам кўнглидан ўтказган эди. Лекин уни қизнинг рад жавобигина эмас, бундай жавобнинг бошқа бир жиҳати, яъни ўзбек қизларининг энг ўқимишли, маданиятли, илми оиладан бўлишларига қарамай, ўз шахсий фикрларига эга бўлмасликлари, ўз баҳоларини қадрламасликлари ранжитган эди.

Демак, Убайдуллахоннинг уйланиш, уйланмаслик масаласи икки томон — ота билан оналарининг хулоса чиқаришларига боғлиқ. Менинг мактубимдан хабар топган қизнинг отаси ёки онаси, албатта, куёв бўлмиш — менинг уйимдагиларга маслаҳат солишлари табиий.

Масала энди ечимга келди. Лекин икки томон қандай қарорга келмасин, Убайдуллахоннинг мақсади қатъий эди.

Аммо!.. Хўш, ота-она розилиги-чи?!

«Ота рози — Оллоҳ рози!»

Убайдуллани бу савол узоқ ўйлатади. Қийнайти. Лекин ўз мақсадидан яна қайтмайди.

Мен, отамнинг дилини ранжитиб ёки норози қилиб, нима қилибман. Топган-тутган, бор-йўғини қиморга бой бериб келибманми? Ўрусларга қўшилиб маст бўлиб, кўчаларда йиқилиб, Асадулла махсум деган шаънига доғ туширибманми?! Бекор юриб, ўғирлик қилибманми? Безори фарзанд бўлиб, савоб-гуноҳни фарқ қилмайдиган, фоҳишахоналарда ётиб, уйини наҳс бостирган ўғил бўлибманми?!

Борди-ю, мен ҳам ўз юрти, ўз халқи манфаатини амалу мартабага, пулга, ўз маишатига сотганлар қаторига кирсам, хўш, отам мендан рози бўлармиди?!

Ё тавба!.. Ё тавба!.. Ахир ўзимизда ўрисларда бўлгандек олий адлия дорилфунунлари бўлмаса, ўз халқини ҳимоя қиладиган, ўруслар билан баҳслашадиган адвокатлар бўлмаса, шундай бўлишга интилиш гуноҳми? Ўруслар аэроплан ясасин, булар эшак-арава, улар дунё кезсин, булар эса қўлда кетмон... Бизга шу бахтми! Токайгача бу аҳвол!

«Ҳой Убайдулла, бутун бир халқнинг мушкулини битта ўзинг осон қилмоқчимисан? Қаҳрамон ёки доҳий бўлмоқчимисан?!»

Убайдулланинг бошида турфа хил саволлар айланади. Бу қилаётган ишининг ҳақлигини теран ўйлайди. Ўз ҳақлигига тўла қаноат қилгунча, уни асослагунча минг хаёл, минг кўчага кириб чиқади. Ишонарли жавоблар излайди. Доҳийлар, қаҳрамонлар осмондан тушадими?!

«Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган ёзувни кўриб, унча-мунча қўрқоқ, нафспарастлар қилолмайдиган, аммо кўпчиликнинг кўнглидаги ишни қилган, халқнинг дуосига қолган ўзбек йигитининг мардлиги қаҳрамонлик эмасми?!

Қайси ота бундай фарзанддан норози бўлади?! Қайси ота оқ қилади?!

Отамнинг раъйига қарши бориб Мирзакаримбойнинг қизига уйланишга розилик бермаганим учун, мен

аминман, ҳа, отам мени оқ қилмайди. Худога шукрларким, менинг отам Асадулла махсум баъзи оталардек оми, жоҳил эмас. У ўз фарзандини оқ қилишининг гуноҳи азим эканлигини, фарзандини оқ қилса, фақат фарзандига эмас, ўзига ҳам жабр қилинишини яхши билади.

Р и в о я т:

Кунлардан бир кун ўз ноқобил ўғлини инсофга келтиролмаган ота, ахийри, жонидан тўйганидан кейин оқ қилибди. Йиллар ўтиб, ўғлининг азобида куйгани ота ҳам оламдан ўтибди. Ота қарғишига учраган ўғил, отадан кейин хору зор бўлиб, аммо кексайган чоғида Худойи таоло унга инсоф берибди-ю, ҳар пайшанба, ҳар ҳайит кунлари отасининг руҳига Қуръон бағишлайдиган бўлибди. Аммо, савоби отага етмабди. Негаки, ота бундай савобдан ўзини маҳрум этган эди. Ўз фарзандини оқ қилиб, фарзандидан кечган эди. Бу, энди унинг фарзанди ҳисобланмасди. Шунинг учун ҳам инсофга келган ўғли ўқиган дуонинг савоби ҳам унга етмасди.

Отам, оқ қилиш, ўз фарзандидан кечиш эканлигини, бу эса савобдан маҳрум бўлиш эканини яхши билади.

Убайдулла Русиянинг Саратов шаҳрига отланишдан аввал ҳар жиҳатни ўйлади. Ахир, ўзининг орқасида хали уйланмаган уч азамат укалари бор-ку! Уларнинг йўлини тўсмайдими? Улар бунинг истагига норозилик билдириб ота-онасининг ёнига қўшилмасмикин? Худога шукр, Убайдулла бу ташвишдан осон қутулди. Аксинча, укалари жонига оро кирди. Укаларининг ҳам ўзидек миллат манфаатларидан йироқ кишилар эмасликларидан беҳад хурсанд эди.

Бола-чақа орзуси, муҳаббат лаззатидан кечган Убайдулла

Айрилиқдан ким ўлибди,

Ҳаммадан хўрлик ёмон!..

деган нақлга амал қилиб, ёз ўрталарида ўзи билан Тошкентда бирга ишлаган рус судьяси билан Саратов шаҳридаги олий ҳуқуқ ўқув юртига ўқишга жўнайди. Жўнади-ю, аммо ўша кундан ота-онасининг азобларини, ўз умрининг заволи бошланади.

Албатта, Убайдулла узоқ Русияга илм олиб, ўз юртига амалдор бўлиб қайтиш учун бормаган эди. Унинг кўз ўнгида бор бисоти бутун шилиниб, қўл-оёғи боғланган, ноҳақ ҳақоратланган, ихтиёри тортиб олиб хўрланган, ноласини айтгувчи тиллари қирқилган, эркидан айрилган одамдек ночор ва аянчли ватани Туркистон турарди.

Золимнинг зулмига, унинг ҳақорат ва туҳматларига Тангри таолодан нажот сўраб, халқнинг дардини англаган Убайдулланинг қулоқлари, кўрган кўзлари ва виждони чидаб туролмади, Русияга келди!

Золимнинг қўлидан қандай қилиб қилични олиш йўларини излаб келди. Убайдулланинг Саратовга келиши, русларнинг ўз подшоларига қарши бош кўтарган 1905 йил инқилоби пайтига тўғри келди. Бундай инқилобий кўтарилишлар фақатгина Русияда бўлмай, инглиз босқинчиларига қарши Ҳиндистонда ҳам «Свободеш» миллий-озодлик ҳаракати бошланган эди. Айниқса, Русиядаги инқилоб Убайдуллани чексиз қувонтирди. «Чиқаси келса, эгаси бош бўлади» деганларидек, Туркистон халқларига худонинг ўзи нажотлар етказди, деб ўйлади. Унга русларнинг ўз подшоларига қарши бошлаган бу кураши, Туркистон халқларининг золимнинг зулмидан қутулиб, озод бўлишларига энди йўл очгандек бўлиб кўринди.

Лекин, подшо зулмига қарши курашганларнинг ниятлари нима? Ўз подшоларини афдариб, ўрнига қандай давлат тузмоқчилар? Улар кимлар? Болшавойларми, кадетларми, меншевикларми?.. Истило чангалидан Туркистон озод бўлиб истиқдолга эришадими, йўқми?..

Албатта, сенинг қўл-оёғингни боғлаб, бор нарсангни талаган босқинчидан кимдир сени қутқарса, ўша фурсатда, қувончингдан бу одамнинг кимлиги ва не ниятда эканлигини ҳали билмасанг ҳам, ўша дақиқада халоскорим, деб миннатдор бўласан!

Худди шундай. Убайдулла аниқ бир фикрга келмаган бўлса ҳам, лекин бу инқилобни у Туркистон халқларининг ҳам ўз эркинликлари учун курашга отланишларига яратилган имкон деб тушунган эди.

Ҳаммаёқда уйғониш, ҳаммаёқда кўзғалиш! Бизларчи!

Убайдулланинг беҳаловат кунлари бошланади, тин-

чини йўқотади. Эътиқоди йўлида ҳар қандай машаққатга тайёр эди.

*Қанот пайдо қилса илон, чаёнга,
Парвозни истамас, кавакка қочар.
Эътиқоди учун, аммо ўлимга
Риёни билмаган кўксини очар, —*

деган отасидан эшитган эътиқод ҳақидаги бу ҳикмат, ҳар қандай мушкуллар олдида унга мададкор эди.

Туркистонлик ватандошлари, жаҳид дўстлари халқни газотга қўзғамок, бош кўтартирмак учун Русиядаги аҳвол ғанимат, фурсат етганлигини ҳис этдиларми, йўқми? Уни қийнаган нарсалардан бири шу эди!

У Мунаввар қори, Садриддин аълам, Абдулла Авлоний каби дўстларига кетма-кет мактублар юбориб, Русиядаги аҳволдан огоҳ қила бошлади. Аммо золим подшоҳга қарши кўтарилган инқилоб Убайдуллага қанчалик умид бағишлаб, уни қувонтирган бўлмасин, бу нима билан тугайди? Буни бошлаганлар ким? Ниятлари нима? Туркистон мустақил бўладими?! — номаълум эди!

Қон тўкишларга нисбатан рус инқилобчилари, қонуншунос, рус зиёлилари, илғор фикрли ёзувчиларнинг қарашлари ҳам бир хилда эмас эди. Қарама-қарши гуруҳлар, турли партиялар авж олиб кетган бўлиб, айниқса, Буюк адиб Лев Толстойнинг «ёвузликка қаршилиқ қилмаслик» ҳақидаги ғояси атрофидаги баҳслар авж олиб кетган эди. Большевиклар буни инқилобий ҳаракатга қарши деб талқин қилган бўлсалар, бошқалар ўзларича хулоса чиқардилар, ижобий қабул қилдилар. Убайдулла эса бу Туркистон халқлари манфаатларига зид! — деган қарорга келди.

— Нечук зид! Туркистон халқлари қон тўкишни истайдими?

Убайдулланинг бундай қарашини билган ҳамкасбларидан бири, турк адабиётини яхши билган татар йигити унга эътироз билдириб, Сўфи Оллоёрнинг:

*Сенам эрсан, отанг эрдек қилиқ қил,
Ёмонлик айлаганга яхшилик қил, —*

шеърини мисолга келтиради. Буни эшитган рус ҳамкасбларидан бири, татар йигитининг фикрини қувватлаб:

— Убайдулла, сени қандайдир бирор жоҳил, нодон шапалоқлаб урса, сен ҳам ўзингни у билан тенг қилиб, ёвузликка ёвузлик қилиш керак, деб ёқа бўғишасанми?

Убайдулла узоқ ўйлаб ўтирмасданок:

— Бу гапингга юз фоиз қўшилишаман. Ҳатто сен мени урсанг, мен сени урмайман ҳам, — деди.

— Нега урмайсан? Унда Толстой ҳақ! Шундай бўлгач, нега Толстойга қаршисан?!

— Шунинг учунки, сен битта одамга, менга ёвузлик қилдинг. Бу ёвузлик эмас, бу жаҳолат. Нодонлик. Буни кечириб мумкин. Аммо кўпчиликка. — Лекин шериги Убайдулланинг гапи давомини эшитишга ҳам қаноат ҳосил қилмай, нимадир демоқчи эди, Убайдулла ўзининг фикрини исботлаш учун кўнглида сақлаб-тутиб турган, ниҳоятда жиддий далилларни, рад этиб бўлмас мисолларни бирма-бир айта бошлади:

— Сизларда, рус темир йўлчилари иш ҳақларини оширишни талаб қилиб, иш ташлайдилар. Уларда бу эрк бор!

Рус кончилари ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиб намойишга чиқадилар. Бунга эришдилар! Биз Туркистон халқлари-чи?! Хўш, бизларда кон йўқми? Бизларда ҳам конлар бор, аммо эгалари келгинди руслар!

Бизларда темир йўллар йўқми? Бор! Аммо хўжайин кимлар? Руслар! Бизда бепоён пахта далалари ҳам бор! Далалар, пахтазорлар бизники, меҳнат биздан, аммо хосил соҳиблари ким? Рус тўралари!

Бу талончилик эмасми? Талончиликни бизда ўғирлик, дейдилар. Хўш, бировнинг ҳалол молини ўғирлаш, ёвузлик эмасми? Бу жаҳл ёки нодонлик натижа-сида бир одамга урилган шапалоқ эмас! Бу очиқ зулм! Руслар ўз подшоларига, ўз юртларида туриб, исён кўтармоқдалар. Ё Оллоҳ! Ахир, улар бизлар каби кимларнингдир мустамлакаси эмаслар-ку. Биз — Туркистон халқларидек хўрланиб-таланган эмаслар-ку! Руслар бизлардек эрксиз, таланган бўлганларида, худо билди, бундай мустамлакачи подшолар бошига руслар не ит кунларини солмасдилар!

Биз туркистонликларга худо тўзим берсин!

Бойлоқда узоқ турган ит ҳам бир кун қутиради. Туркистон халқлари ахир, инсон-ку! Лекин рус империяси назарида-чи! — Убайдулла Туркистон халқ-

ларига сарт деган ном қўйиб, ит билан тенглаштирилганларини ҳам айтмоқчи бўлди-ю, газабдан ўзини тийди.

Убайдулланинг бу далилларига рус ҳамкасби қаноат ҳосил қилмагандек нимадир демоқчи эди, даргазаб Убайдулла Русия подшолари келтирган офатларни исботлаш мақсадида қоғозга тушириб қўйган эканми, чўнтагидан олиб қалаштириб ташлади:

— Туркистон миллий марказларидан бириси, ул, Русияда мусулмон энг кўп бўлгон бир ўлкадир. Мусулмонлар бутун аҳолининг юздан тўқсон бешини ташкил этадилар. Туркистон халқининг 5 процентлиғи мусулмондан бошқа миллат. Шу сабабли Туркистонни соф мусулмон ўлкаси деб санарга ва шу сабабдан анга эътибор этарга тегишлимиз.

Ҳозирга қадар Туркистон рус маъмурлари учунда, рус сармоядорлари учунда, зўр бир соғимли сигиргина эди. У кишиларнинг Туркистонга нечук этиб истифода қилурларин сўйлаб турмайман; бир мисолгина келтираман, шундан англарсизки деб билам.

Туркистоннинг энг кўп етиштурғон нарсаси момик. Бу нарса бутун Русия мамлакатада Туркистондагина ўсади. Момик бутун дунёга керак нарса. Ҳозирги сўғиш чоғинда унга эҳтиёж тағин-да ортиб тушди... Олдинги вақтда Америка момигининг пути 18 сўмдан Русияга келтирилар эди. Туркистон момиги эса ҳозирги вақтда ҳар нарсанинг баҳоси 3—4 ортган чоғда-да такса бўйинча пути 7—10 сўмдан тебраниб туради. Бутун Туркистон йил сайин 10—12 миллион пут момик чиқорғонда Туркистон деҳқонлари бу такса орқасинда йил сайин 100 миллион сўм йиғадилар демакдир. Мана, Туркистон деҳқонлари йиғган 100 миллион сўм ақча, рус сармоядорларининг киссасига киради. Руслар Туркистондан шу қадар фойда этгани ҳолда, Туркистонга бунинг баробарига ҳеч бир нарса бермайди...

Ушбу далилларни келтирган Убайдулла баҳслашаётган дўстларига:

— Мана энди адолат билан хулоса чиқаринг! Бу нимага киради? Ёвузликми, талончиликми, қароқчиликми? Зулмми? Азизим, бу Сиз айтгандек, бир одамни шапалоқлаб уриш эмас. Бу бутун бир халқни талаш! Зўравонлик-ку! Бу зўравонликки эмас, ваҳ-

шийлик-ку! Бу қандай ёвузликдан кам! Бунга ҳам ин-дамаслик керакми? Толстой бу маънода айтмаган бўлсалар керак! — Убайдулланинг империя зулми ҳақида келтирган далиллари рус дўстига ёқмади. Татар ўйга толиб қолди. Убайдулла рус дўстининг шовинистик қарашларини илгарилардан сезган учун у билан баҳс-лашишни ортиқча деб билиб, бир вақтлари ака-ука ўртасида бўлган можаро вақтида отаси айтган: «Баҳс, андан келур наҳс!» ҳикматини эслаб, ўшанга амал қилишни лозим топди: — Агар баҳс бемаъни тортишувга сабаб бўлса, наҳс бўлади. Мабодо баҳс ўз манфаатини кўзлаб, манманликка ўтса, унда ҳам наҳсга айланади.

Ҳақиқат ва адолат — бетаъма ҳукм чиқаришда.

Убайдулла атрофдагиларнинг таъналаридан қутулиш, улар олдида ўз ҳақлигини исботлаш ниятида Саратовда яшаган вақтидаёқ 1909 йили Лев Николаевич Толстойга хат билан мурожаат этишга аҳд қилган эди. Убайдулланинг ушбу мактуби катта шов-шув бошланишига сабаб бўлди.

Рус инқилобчилари, болшевиклар Убайдуллани ўзларига ҳамфикр, яқин деб билсалар, Чор оҳранкаси эса, аксинча, Убайдуллани болшевиклар билан ҳамкорликда шубҳа қилиб, уни таъқиб эта бошлади.

Рус давлатининг махфий ташкилоти, ўша даврдан бошлаб Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевни рус империяси учун энг хавfli одам, деб эълон қилади. Ҳатто Туркистон вилоятидаги махфий давлат ташкилотларига у ҳақда ва унинг яқинлари ҳақида маълумотларга эга бўлиш, улардан огоҳ бўлиш ҳақида телеграммалар юбора бошлайди. Шу даврдан Убайдулланинг бир умрлик таъқиб бошланади.

Убайдуллани болшевикларга ҳамфикрликда айблаш бутунлай асоссиз эди. Чунки болшевикларнинг Туркистон ўлкасига мустақиллик бериши Убайдуллада ишончсизлик туғдирган эди. Аммо Чор империясига қарши эканлиги бу шубҳасиз аниқ эди. У икки ўт орасида курашди. Убайдулланинг дўсти ҳам, душмани ҳам фақат битта бўлган. Кимики, Туркистонга истиқлол бериш тарафдори бўлса, ўша унга дўст, кимики бунга қарши бўлса, ўша унинг душмани! Бу фикрини халқ орасида, уни уйғотиш мақсадида у очик айтадиган бўлди.

Яширин ишни жосуслар қилади, сир олиш учун! Бу Николай подшонинг яширадиган сири қолгани йўқ-ку! — дерди Убайдулла. — Қани, айтинг-чи, унинг зулмини билмаган одам борми? Фақат Туркистон халқларига-мас, бутун дунёга аён бўлиб қолди-ку! Хўш, яна нимасини яшириш керак! — дерди ғазабини ичига сиғди-ролмаё Убайдулла. «Адолат — бетаъма, ўз манфаатини ўйламай ҳукм чиқаришда» деган ақидага амал қилиб, Саратовда иш бошлаши унинг қамалишига сабаб бўлди.

Кунлардан бир кун чор амалдорларидан бири, ўз извошкасида кетатуриб, кўча четида турган одамларга лой сачратиб ўтади. Ҳаммаёғи лой бўлган одамлар орасидан кимдир унинг орқасидан «какое свинство» деб бақиради. Буни эшитган амалдор, отининг жиловини торттириб, сўкинган одамни ушлаб, ура кетади. Ахийри, жанжалга айланиб, амалдор ўз амалидан фойдаланиб, у одамни судьяга чақиртиради. Суд жанжалнинг чиқишига сабабчи бўлган, лой сачратган амалдор қолиб, усти-боши лойга беланган одам устидан айбдор деб ҳукм чиқаради. Убайдулла эса бир адвокат сифатида бу одамни оқлайди, жанжалнинг келиб чиқишига сабаб нимада эканини икир-чикирларигача мантиқан исботлайди. Мабодо, одамларга лой сачратилмаганда, борди-ю, бу беихтиёр қилинган тақдирда, ҳайдовчи ёки амалдор узр сўраганда, бошқаларнинг норозиликига сабаб бўлмасмиди! Агарда, бизлар одамларга лой сачратганидан беҳабармиз, нимагадир бизни ҳақорат қилди, демоқчи бўлсалар, унда икки томон гуноҳкор. Лекин асосий айбдор одамларга ҳурматсизлик, эътиборсизлик билан қараганларда! Бундан ташқари, одамларнинг кийимларини лойга беланганлари учун ҳам ҳақ тўлашлари лозим.

«Бу — свинство» дейилган учун айбдор қилиб бўлмасликнинг яна бир сабаби шундаки, у аниқ бир одамни сен «чўчқасан» демай, умуман кишиларга эътибор бермаслик, одамларни менсимай оёқости қилишнинг ўзи «свинство», бу яхши эмас, деган умумий маънода айтган. Агарда аниқ қилиб «Бу кўчадан руслар ва чўчқалар ўтмасин» деганда эди, бу бошқа гап! Лекин, бизнинг Туркистонда «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган ёзувни ёзганлар ҳам жазога тортилмайди. Мен ўйлайманки, бу одамни жазодан холи қилиш керак.

Убайдулланинг бундай гапларини эшитган суд ҳайъати хангу манг бўлиб қолдилар. Судни тўхтатдилар.

Бундан кейин, Убайдулла жинойтчи саналган рус инқилобий ҳаракатининг аъзоларидан бирининг ишига судда адвокатлик қилади. Бу иш билан танишган Убайдулла, ватан ва халқ манфаати учун курашган кишини ҳеч маҳал жинойтчилар қаторига қўшиб бўлмайди, — деб оқлайди. Ўзининг бундай қарашини халқаро қонунлар асосида далиллар келтириб исботлайдики, вақтинча бўлса ҳам уни озод қилмасдан иложлари қолмайди. Бу ҳам ҳоким синф раҳбарларига, албатта, хуш келмайди. Чор охранкаси уни йўқотиш йўлига ўтади. Шундай қилишади ҳам.

Болшевиклар билан алоқада уни айбдор топиб, маълум муддатга озодликдан маҳрум этилади. Олий ўқув юртини аъло даражада битириб қувонч билан Тошкентга қайтиб, ота-она бағрида бўлиш унга насиб этмайди.

Русиянинг зах, совуқ қамоқхоналари. Бегона юрт. Кийим-кечак, емак-ичмагидан хабар оладиган кими бор! Отадими, осадими, ким хабар топади? На ака-ука, на бир меҳрибон қариндош-уруғ! На бошқалардек уйдан киритилган кўрпа-ёстиқ! У ётган хонадаги бирдан-бир ҳамроҳи сассиқ мис тувағу, унинг атрофида ғужғон ўйнаган қандалалар!

Шу ниятда она юртини ташлаб, бу жаҳаннамга келганмиди?

Ёлғизликдан оғир азоб борми бандасига!

Лекин у ёлғиз эмасди. У на атрофида ғужғон ўйнаган қандалалар ва на димоғлари қамоқнинг бадбўй ҳидларини сезарди. Мана неча вақтки, унинг хаёли ва қулоқлари остида отаси ва онасининг нидоси янграйди: «Қани бир суянчиқ! Қани бир дардингга таскин бергувчи яқининг, Убайдулла болам! Бегона юрт!.. Палончининг фарзанди-ку бу, деб бошингни силовчи қани! Мирзакаримбойдек бадавлат бир кишининг фариштадек қизига уйланишдан кечиб, топган роҳатинг шу бўлдимми?»

«Нима қилиб юрибсан бу ерларда, Убайдулла! Боғларинг қўмсамадими? Онанг-чи! Қани дўстларинг, қани ёшликларинг кечган кўчалар! Қани маҳаллангдаги ҳадинг сиғадиған ёшу қари дўстларинг! Асадулла маҳсумдек билимдон одамнинг фарзанди эканингни ким

бу ерда билади!» — Убайдулла шу хаёллар билан на тонг отгани, на тун ботганини билади бу зулмат хонада! Фақатгина авахта йўлагига ёқилган шамнинг хира шуъласи темир эшик тирқишларидан хонага кирганда, қуёш ботиб ғариб оқшом чўкканини сезиб қоларди. Ғариб оқшомдан оғир дам борми! Нега қуёш ботганда йиғлагинг келади? Нега хўрлигинг билинади? Қуёш ботабориб оқшом чўккан сари орзу-умидларинг сўнгандек, ҳаммадан худди айрилгандек ёлғизлигинг яна ҳам кучлироқ билинади. «Ҳой Убайдуллахон!.. Убайдуллахон!.. Қани, сени йўқловчи бир меҳрибоннинг борми! Ҳозир сенинг боғларингга баҳор келди. Майсалар унмоқда. Осмонингга турналар! Наҳот, уларнинг қур-қурлари сенга эшитилмаса! Хумори тутиб йиғламайсанми! Қирларингдаги лолалар, гунафшалар, варрак учирган томларингдаги чучмомалар наҳот хумор қилиб кўзларингга кўринмаса!..»

Унинг хаёлида жонланган онасининг нолалари қанчалик аламли бўлмасин, аммо отаси Асадулла маҳсумнинг ёшлигидан қулоғига қуйган ҳикматлари хаёлидан кечаркан, қамоқ азоб-уқубатларини ҳам, соғинч хуморларини ҳам бирдан унутарди. Янғидан ўзида кучгайрат гуярди, келажагига, ўз мақсадларига эришишга умид уйғонарди.

«Бир рофил бандани ғафлат уйқусидан уйғотиб, йўлга солмоқнинг ўзи қанчалик савоб!

Бир етимнинг бошини силасанг, бир ғарибнинг мушқулини осон қилсанг, бир беморнинг кўнглига малҳам бўлсанг, бунинг савобига не етсин!..

Аммо халқнинг дардига дармон бўлмоқ ниятида жонфидо қилсанг, унинг бахт-саодати учун ўз ҳаловатингдан кечсанг, ҳаётингни шунинг йўлига тиксанг бунинг савобига тенг савоб бўлармикан дунёда! Бундай бандасидан худойим ўз марҳаматини дариф тутмайди», — дерди отаси. Саратов қамоқхонасида ётган Убайдуллахон ғариб оқшомлари қалбини соғинч, хўрликлар ўртганида, ўзича шундай эътиқод билан таскин топаркан, тутанмас бир кучга тўлиб, ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр овоз чиқариб, ўзи-ўзича:

— Майли, мени дунё лаззатидан маҳрум қилсинлар, Ватанимдан, дўстларимдан айирсинлар, аммо сен ўзинг борсан-ку, Парвардигор! Сенинг қудратингдан, марҳаматингдан асло айирмасин! — дерди.

Бундай эътиқодли инсонни йўлдан қайтариб бўлармиди! Қамоқ азоблари, ўлим ваҳимаси унинг кўзларига кўринармиди! У ўзининг ҳақлигига ҳар қандай ҳолатда ҳам жавоб топа оларди. Йўқ, унинг жавоби тайёр эди:

— Халқ учун жонини қурбон қилишдан афзалроқ, инсон учун улуғроқ савоб иш йўқ! Халқининг бахту озодлиги йўлида қурбон бўлганларга ўлим йўқ!

Ўз келажигини ўйлаганда қамоқ зулмати, азоблари, ҳатто ўзининг қаерда эканини ҳам унутиб, унинг кўзларига фақатгина қуёш порлаб турган келажак ва озод Ватанигина кўриниб кетарди! Шодлигидан қанот пайдо қилиб, жаҳонларни кезгудек бўларди. Орзусига етишгандек худога шукроналар айтарди.

Булар барчаси унинг қалбидаги орзулар эди. Кўз оддида эса зулм, зах қамоқ, ҳашаротлар босиб кетган хона эди! Маълум вақтгача Саратов шахридан четга чиқмаслик шарт билан қамоқдан озод қилинади. Ҳозирча уни Саратовдан ташқарига чиқариб бўлмасди...

Чунки, 1905 йилги биринчи рус инқилоби таъсирида, Туркистонда ҳам жаҳидлар ҳаракати жонланиб қолган эди. Албатта, Убайдуладек эътиборли бир шахснинг айни вақтда Тошкентга қайтиши, жаҳидлар ҳаракати яна ҳам кучайишига сабаб бўлиши Чор ҳукуматига аён эди. Ўша даврдан бошлаб унинг ҳар қадами жандарм томонидан кузатилади. Русия учун энг хавфли шахс сифатида тўрт тарафга хабарлар юборилади.

1913 йил май ойида Саратов губернаси жандарма бошқармасининг бошлиғи Туркистон махфий ишлар бўлимининг бошлиғига қуйидагича хат юборади.

Мана ўша хатнинг асли:

Мутлақо махфий

Туркистон махфий бўлими бошлиғига

Муҳтарам жаноби олийлари, ушбуни Сизга маълум қиламанки, 1912 йил 15 августгача Саратов шахрида яшаган судда қатнашадиган тарафнинг хусусий ҳимоячиси Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев ўзининг Москвага боришини маълум қилган эди. Аммо, шу вақтгача Саратовга қайтгани йўқ.

Саратов губернаси жандарм бошқармаси бошлиғи полковник:

(Имзо)

10 май, 1913 йил.

Бундай меҳрибонликнинг боиси нимада? Бунча ғам-хўрлик қилиб, жаноб махфий бошқарманинг бошлиқлари ташвиш чекмасалар. Нега мунча ваҳима, мунча талваса! Убайдулла Русияга ўт қўймоқчимидики, шунчалик хавфли шахс саналса! Ёки рус подшосига суиқасд уюштириш ниятида бўлсаки, шунчалик ваҳима қилинса! Нега бунчалик унга душманлик назари билан қараш!

Ахир, унинг жосуслик қилиб, Русияни босиб олиб, Туркистонга мустамлака қилишдек нияти йўқ-ку! Русия учун унинг энг хавфли шахс саналишининг битта сабаби — ўз ватани Туркистонни империя чангалидан озод қилиб, ҳуррият учун курашгани демаса, бошқа нима гуноҳи бўлиши мумкин эди ҳали уйланмаган бу навқирон йигитнинг!

Мана 1913 йили Туркистон махфий идоралари бошлиғининг Саратов Губерна жандарма бошқармасининг бошлиғига Убайдулла ҳақида берган маълумоти:

Мутлақо махфий

Саратов губернаси жандарма бошқармаси бошлиғига

Менга ишончли бўлимлардан келган махфий маълумотларга кўра таниқли арбоб, панисломчи, судда қатнашадиган тарафнинг хусусий ҳимоячиси (адвокат) Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев Саратов шахридан Тошкентга келган.

Ушбуни маълум қилиш билан бир қаторда, Хўжаев ҳақида бошқармангизга маълум маълумотлар билан мени ҳам хабардор қилишингиз ва йўл-йўриқлар беришингизни сўрайман:

Полковник Сизих:

(Имзо)

Аслига тўғри:

ротмистр:

(Имзо)

Шу даврдан бошлаб Убайдулланинг бир куни озодликда ўтган бўлса, бир куни қамокда кечди.

Убайдулланинг азобларини кўрганлардан бири унга афсус билдирганда, Убайдулла унга:

— Оҳ, она юртим! Оҳ, бечора онагинам Туркистон! Жонимни ҳам сендан аямайман деймизми, демак, Ватан онадек азиз экан! Оғизда шундай деймиз-у, аммо амалда-чи? — деб ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани айтиб берибди:

— Бир аёл кишини девдек эркак тутиб олиб, шундай калтаклайдики, унинг оҳи-додига чидаб бўлмасди. Эркак уни сочларидан бураб савалайди. Аёл бор кучи билан, болам, қаёқдасан, деб бақиради. У бақирган сари эркак қўлларини бураб, тилларини қайириб уради. Она, боламлиб, қаердасан, деб бақиршини қўймайди. Ахир онанинг фарзанддан бошқа суянадиган кими ҳам бўлиши мумкин! Қайси бегона девдек одамнинг қўлидан онани ажратишга ботиниб боради?! Фақат фарзанд онага ўзини қурбон қилиши мумкин! Фарзанд қани? Наҳот, она фарёдини эшитиб, ўзини эшитмаганга солса!

Онани тепкилайди. Онанинг дод-фарёдини эшитиб, уни хор қилиб, тепкилатиб қараб турган фарзанд, фарзандми! Буни кўрган фарзанд чидаб тура оладими! У қўрқув биладами! Азобни ҳис қиладими! Йўқ!

Ватанпарварлик — ўзини унутмоқ! Мана шундай ҳис билан Истиқлол учун курашга кирганлардан бири Убайдулла эди. У 1913 йили Тошкентга яширинча қайтади.

Убайдулланинг бир қисм умри қамокда ўтган бўлса, қамокдан ташқарида юрган кезларни ҳам ўз эркича яшаш имконидан маҳрум бўлиб, хавф-хатарда ўтказди.

Чор оҳранкаси орқаворотдан қидирув эълон қилиб, уни дарҳол қамокқа олиш ҳақида буйруқ чиқаради.

Б е ш и н ч и б о б

ҚИЛИЧ ҚИНИДАН ЧИҚДИ

Убайдуллахон ақлини таниганидан бошлаб, фақат ўз ақлининггина эмас, халқнинг кимлигини таниган кунидан, Чор ҳукуматининг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш йўлига кирди. Ум-

рини шунга бағишлади. Фикри-зикри шу бўлди. Октябрь тўнғаришигача — 1917 йилгача Чор ҳукуматига қарши курашди. Лекин нима учундир терговчи Убайдулланинг совет ҳукуматига қарши курашни қачондан бошлаганлиги, бундан мақсади нима эканлиги эмас, аксинча, Чор ҳукумати билан нима мақсадда, кимлар сафида курашганлиги, 1913 йили Тошкентга қайтганидан кейин қандай фаолият олиб боргани, қандай ташкилотлар тузганлигидан сўроқни бошлади.

Албатта, бу билан, сен ҳам Чор Русиясига қарши курашда болшовойлар билан ҳамдард, қуролдош бўлган экансан, деб гуноҳини енгиллатмоқ бўлган дейсизми?! Йўқ, албатта.

Убайдуллахоннинг 1913 йили Тошкентга қайтганидан кейинги фаолияти, нима билан шуғулланганлигини суриштиришдан терговчининг бирдан-бир асл мақсади бутунлай бошқа эди. Яъни Чор Русияси зулмига, унинг босқинчилик сиёсатига қарши курашдан, сенинг ниятинг, большевиклар билан бирга Ўзбекистонда Шўролар жумҳуриятини тузиш эмас, аксинча, уни Москвадан — Русиядан ажратиб, инглиз империалистларига сотиш бўлган, деган айбномани қўйиш эди. Бу ниятни амалга оширишда кимлар билан биргаликда курашган, улар кимлар бўлган, тирик бўлса уларни ҳам Убайдуллага шерикликда айблаб ҳибсга олишни назарда тутган эди. Буни Убайдулла яхши биларди. Улар ўйлаганча бефаҳм эмас эди.

У ўзининг қайғусини қилмасди. Чунки у Туркистонга нисбатан Шўролар сиёсатига, яъни оқ пошшо сиёсатига ҳам қарши курашганини инкор этмади ва ўзини бу ишда ҳақ деб биларди.

Уни адвокат сифатида азоблаган нарса бутунлай бошқа эди. Бу ўзи билан қамок камераларида бирга ўтирган одамларнинг оҳ-нолишлари, лагерларда учратгани минг-минглаб бегуноҳларнинг фарёдлари эди.

— Сизни нега қамашди?

— Мен ўзим Тошкентнинг Эски Ўрда маҳалласиданман. Уни Олмазор ҳам дейилади. Отим Рашид, Рашид кал деса, ҳамма билади. Мени, сен судхўрсан деб қамашди. Судхўрлигим шуки, мен уйимда ош тузини қадоқлаб эгасига берардим. Бу ҳамма эрмакка қиладиган иш. Баъзан маҳалланинг болалари ҳам ҳар бир қадоқлашига бир тийиндан беришимга қизиқиб

ишларди. Шунини, кимдир, Рашид кал уйида одам ишлатиб, бировларни кучидан фойдаланади, деб хабар берганми, мени бу ерга олиб келиб қўйишди.

Бу одам шўрлик камерага кирганда башаралари калтақдан кўкарган, гапга ҳам холи келмайдиган, чала ўлик бир аҳволда эди.

Убайдуллахон бунчалик азоблашларининг боисини ундан сўраганида у:

— Менда олтин бўлганмиш, қаерга кўмгансан, шуни айт! — Олтин эмас, қўлимга кумуш танга ушламаган бир одамман. Мен қандай қилиб йўқ нарсани бор, деб айтаман. Шунга калтаклашди! Ёлгон гапириб, у дунёда дўзахга тушгандан, бу дунёда ҳақни айтиб, гуноҳдан фориг бўлишни афзал кўрдим, — деди-ю, ўтирган жойида намоз ўқий бошлади.

— Сизни-чи? — деб сўради Убайдуллахон бошқа бир кексайиб қолган маҳбусдан.

— Мен, ўзим, Чақар маҳалласиданман, Новзада учтўрт туп ўрик, ёнроқ, беҳи, бир-икки ишком узум экилган боғим бор эди. Мени ҳам ҳовлиси, ҳам боғинг бор, ер эгасисан, деб айбдор қилишди.

Бу гапларни эшитган Убайдулла:

— Жинни кўзига чақа пул тегирмон тоши кўрингандек, шуларки, бой-капиталист, шуларки, катта ер эгаси — помешчик саналган бўлса, унда Ўзбекистонда ҳақиқий бой зоти ҳам, ҳақиқий ер эгаси ҳам қирилиб тамом бўлди, деяверинг! — деб ўз-ўзига телбалардек сўзларди. У бу гапларни алам билан айтарди. Ҳазаб билан айтарди.

Бирининг кўзи яхши кўрмай, бирининг қулоғи яхши эшитмаса, ўзлари чаласавод кишилар бўлсалар!

Убайдулла бу адолатсизликни оддий одам сифатида ҳам, бир адвокат сифатида ҳам ўйлаб-ўйлаб ўйларини охирига етказолмади.

Киши ўз бошига тушган фалокатга, тақдир деб чидайди. Аммо қўл-оёғини боғлаб энг яқин, бегуноҳ одамингизни кўз олдинда бўғизласалар! Астағфурилло! Астағфурилло! Худо кўрсатмасин! Бунга одам қандай чидайди! Юқоридаги икки одамнинг қамалиши, Убайдуллахонни шундай аҳволга солиб қўйган эди. Убайдуллахон Шўро ҳукуматига нега қарши эканини ўзи билади. — Булар-чи? Аттанг, аттанг! Булар қўйдек сўйилиб кетаберадилар! — Ҳазабидан ўрнидан сакраб

турди, кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмасди. Қани энди эрк берсалар-у, адвокатлик қилиб ҳаммасини оқласа!

Ахир, ёш қайтиб қолган бу шўрлик бечораларда ҳеч қандай гуноҳ йўқлигини ким, ким ҳимоя қилади?! Қани, адвокатлар?! Ўлдирса ҳам, отса ҳам ҳеч ким билмаса! Бу қандай давлат?!
Адвокат ким?

Ахир, ҳар қандай суд ҳам, ҳар қандай прокурор ҳам билиб-билмай хато қилиши ҳам мумкин. Албатта, онгли, пора олмай, хатога йўл қўйган суд, жони-дили билан адвокат фикрларига қўшилади. Аксинча, иш билмайдиган, қонунни тушунмайдиган, аммо ўзимники тўғри дейдиган жоҳил суд ва прокурорлар ҳам, албатта, билиб туриб қонунга қарши иш тутадиганлар ҳам бўлади. Лекин мени тергов қилаётганлар ҳаммаси йўқ жиноятни бор қилиб, отишга ҳукм қилишигина биладиганлар.

Адвокат — қонунни жуда яхши билган, адолатли, кишиларга холис хизмат қилувчи, ноҳақ жабрдан қутқариш учун курашувчи олижаноб шахс!

Ҳамма ҳам ўз бегуноҳлигини суд ёки прокурор олдида ақли етиб исботлай олмайди. Гуноҳкор эмасман, айбим нима, дейишдан бошқа гап айтолмайдиган кишилар ҳам бўлади. Рашид кал, шундай одамлардан эмасми, ахир! Бу шўрликлар ўз фикрини қандай тушунтиради! Буларнинг мутлақо бегуноҳ эканликларини қайси мард бу қонхўр терговчиларга тушунтиради!

Сен бой, бировларни кучидан фойдаланган судхўр бўлганинг учун, сен эса, ҳам боғ, ҳам ҳовли эгаси, бадавлат бўлганинг учун душман саналдинг, деса нима деб ўзини оқлайди? Шўроларнинг наздида бизлар душман эканмиз-да, — дейди-ю тақдирга тан бериб ўтираберади.

Қани бу шўрликларни ҳимоя қиладиган адвокат?!

Адвокатларга тўла ҳуқуқ берилмаган мамлакатда на адолат бор деб бўлади ва на эркинлик бор, деб бўлади!

Одамларни бундай аҳволда кўриш, бундай адолатсизликларга чидаш, виждон азоби Убайдуллахон учун карцерларга ҳафталаб ташлаш, ҳар жисмоний қийноқлардан ҳам оғирроқ жазо эди. Лекин у олдинда

бундан ҳам даҳшатлироқ азоблар, адолатсизликлар ку-таётганини билармиди?

— Қандай замон бўлди! Бу қандай бегуноҳ халқ бошига тушган кўргилик? — дерди-ю терговчига: — Мен одамларни ҳуқуқларини мана шундай поймол қилинишига қарши курашганман, — деб очик айтар-ди. Фақат терговчига эмас, қамоқдан қутулиб озод-ликда бўлган йилларида ҳам халқига ўтказилган зул-ми кўнглидан чиқаролмади. Ғазаби кундан-кунга авж олаверди.

Убайдулла Тошкентга қайтгач, мана, неча кунки, уйдан одам аримай қолди. Неча йилдан бери кўриш-май, соғинган қариндош-уруғ, таниш-билишларнинг кети узилмасди. Убайдулла анча йил Русияда яшагани учун кийим-кечаклари ҳам оврўпоча бўлиб кетган эди. Устида тўн ўрнида ўша вақтда ўзбеклар учун расм бўлмаган костюм, маҳси ўрнида оёғида пошналар туф-ли, эгнида галстук тақилган кўйлак, дўппи ўрнида бо-шига шляпа кийганлигини кўрган маҳалла, ўша давр-даги таниш-билишлар учун ўзбекнинг бундай кийи-ниши, албатта, ҳайратланарли эди. Ҳатто кийиниб кўча-га чиқишини кўришга ишқибозлар ҳам пайдо бўлган эди. Оврўполлар ва Убайдулла учун табиий бўлган бундай кийиниш, айримлар назарида олифтагарчилик-дек туюлиб, Убайдулла «пўрим» деган лақаб ҳам тўқи-лади.

Убайдулланинг фақат ташқи кўриниши эмас, мусо-фирликда кечган йилларда унинг ички дунёси ҳам бу-тун ўзгарган эди. Бир неча йиллаб кўришмаган ҳам-фикр, ҳамдард дўстларини унинг кийинишидаги ўзга-ришлар эмас, миллат манфаатига алоқадор дардлар қизиқтирарди. Айниқса, ҳамфикр ошна-оғайнилар ни-малардир ҳақида баҳслашиб, гаплари тамом бўлмай, кечаси билан қолиб тонг оттирардилар. Албатта, бу-ларнинг учрашувлари шунчаки дийдор кўришувдан иборат эмас эди.

Фақат булар эмас, Мирзакаримбойдек бадавлат, ба-обрў кишининг қизидан кечиб, ота-онани азобга кўйиб, Убайдулланинг бегона юртларга кетганидан хабардор, бу уйга келганларнинг ҳаммасининг, айниқса ота-она-нинг кўнглида, «хўш, мусофирликда шунча йил заҳ-мат чекиб ўқиб, нима орттириб келдинг?» деган савол очик айтилмаса ҳам бор эди.

«Орттириб келганинг Чор ҳукумати учун энг хавфли одам саналиб орқанган қўйилган махфий идоралар-нинг айғоқчиларими! Бизларда қиз қуриб қолгандек Русиядан ўрус аёлига уйланиб қайтганимми? Сени йўлдан оздирган шу эмасми? Ахир, унинг отаси ҳам ўз пошшосига қарши чиқиб қамалганлардан экан, ота-сининг ўчини Убайдулла орқали олмоғи эмасмикан?»

Ҳой Убайдулла, Саратовда, Московда сургун, қамоқ-ларда изтироб чекканларинг сенга ибрат бўлмадими? Йўқ, аксинча, оқ пошшога қарши Русияда бошланган инқилобий ҳаракатта, фурсатдан фойдаланиб туркис-тонликларни уйғотиш мақсадида елиб-югуриб «Умид» деган яширин ташкилот тузишга киришиб кетдинг! Хўш, ўруслардан ўрганиб келганинг шумиди?!»

Албатта, унинг бу қадар жон куйдириб ташвишла-нишлари бежиз эмас эди. Ҳар бир қадами таъқиб остида бўлган Убайдулла тузган «Умид» деган яширин ташкилоти махфий идоралар назаридан ташқарида қолармиди? Фош бўлса-чи! Астафурилло! Худо ўзи паноҳида асрасин! Яширин ташкилот нима? Ҳукумат-га қарши ошкора айтиш мумкин бўлмаган гапни ай-тиш-у ошкора қилиш мумкин бўлмаган ишни қилиш! Ахир, бу, Убайдулла ўғлим, билиб туриб ўзини дор тагига олиб бориш-ку! Сенга худо инсоф берсин, ота-онангга раҳм қил!

Убайдулланинг илми, эл олдида обрўли киши бўлиб, эсон-омон ўз юртига қайтганидан ота-она қан-чалик суюнишмасин, ўғлининг Тошкентга келгандан кейин қилган бундай хатти-ҳаракатларидан ота-она-нинг кўнгли ёримаган эди. Ўғлининг қилиб юрган ишлари, нима билан машғуллиги, улфатлари кимлиги, улар ўртасидаги суҳбатлар фақат отага эмас, ҳуку-матга ҳам албатта маълум бўлмай иложи йўқ эди. Буларнинг орасига гап олувчи айғоқчилар кириб қол-маган, деб ким айта олади? Бу уйга келганларнинг суҳбатлари вақтида оғизларидан «Иттиҳод», «Истиқ-лол», «Хуррият», «Турон», «Озодлик» деган сўзлардан бошқа гап чиқмасди.

Озодлик кимдан? Оқ пошшо зулмиданми? Оқ пош-шо бунга рози бўладими? Буларнинг ниятини билса соғ кўядими?

Асадулла махсум фақат Убайдулладан эмас, ўғли Башрилланинг ҳам Убайдулланинг улфатлари суҳбат-

ларига қўшилишларидан хавотирлана бошлади. бир ташвиши икки бўлди!.. Қариликнинг гашти бор деймиз-у, гашти қаёқда! Гашти бола-чақадан тинсанг!..

Ўғлини бу йўлдан қайтариш осон эмаслигини, унинг қайсар феълини ҳам яхши биларди Асадулла махсум! Лекин, ноумид шайтон деганларидек, ўғлининг кўнглига қўл солиб, келажак ниятини аниқроқ билиш мақсадида ёки бу қалтис йўлдан қайтариш, кўнглидаги иштибоҳни кўтариш учунми:

— Одамлар бор, фақат ҳақиқат ҳақида, ҳақгўйлик ҳақида жон куйдириб гапирадилар. Аммо ўша одамлар ноҳақликни қилаётган кимлар эканини ўзлари билмайдиларми? Йўқ, биладилар! Бу ноҳақликларнинг келиб чиқишига ўзлари ҳам сабабчи эканликларини тан олгилари келмайди. Унга қарши курашга келганда-чи, кўзларига жонлари ширин кўриниб қолади. «Тинчлик бўлсин», — дейдилар-у сукут сақлайдилар. Бундайларга ишониб, бир иш қилиш?.. — дея ўғлига қаради.

Убайдулла хаёлига қандайдир қувончли нарса келдими ёки отасининг гапларига яхши жавоб топганданми, ўзича мамнун бўлибми, юзларида табассум, аланечук хурсандчилик билан отасини кучоқлади.

Буларнинг баҳслари нима билан тугашини қизиқиш билан кузатиб турган укаси Башриллага қараб:

— Халққа ноҳақ жабр-зулм ўтказганлар, одамларнинг «бу кунлар ҳам ўтар, сабр қилайлик», дейишларини билмайдими, билади. Билганлари учун ҳам ҳеч нарсадан қўрқмасдан, қилгуликларни қилиб яшайберадилар! Зулм ўтказа берадилар. Форсий шоирлардан бирининг: «Тақдирга тан бериб юрган бу одамлар, нўхтаси йўқ хўкиз билан эшакка ўхшабдилар», — деганини, ота, Сиз ўзингиз айтганмидингиз?!

Убайдулла отасини қойил қолдирдим, енгдим, деб ўйлаганди, аммо Асадулла махсум ўғлининг кутилмаган жавобидан кейин уни қалтис йўлдан қайтаришга қанчалик уринмасин, бу мушкул эканини ўйлаб қолди. Шунинг баробарида умид билан:

— Қари билганни пари билмас, деганлар. Бўрининг қарисидан қўрқ! Ёш бўри, албатта, ундан кучлироқ, лекин олишишда қари бўридек тажрибали эмас. У ўлжасига қандай ташланишни билади. Қари бўри ўнта ёш бўриваччани ўз йўлига бошлаши, йўлдан оздириши мумкин. Ундан эҳтиёт бўл!

Ярим чин, ярим ҳазил, жуда топиб айтилган отасининг бу доно жавоби, икки ўғилнинг завқ билан кулишларига сабаб бўлди. Ота-бола, ҳаммалари қўшилишиб кулишди.

Бу уйдагиларнинг гаплашиш тариқаси ҳамиша шундай кечарди. Бу уйдагиларнинг уриши ҳам, тўғри гаплари ҳам шундай бўларди, заҳри бўлмасди. Бегина, ақл билан тан олиш руҳида ўтарди. Гарчанд бугунги суҳбат ҳам кулги, хурсандчилик билан ўтгандек кўринса-да, Убайдулла отасининг гапидан қаноат ҳосил қилмади:

— Кўрқоқ ҳам ўзига, ҳам ўзгага жабр қилади.

— Жабр қилади?

— Жабри нима?

— Қани, топинглар! — Лекин уларнинг жавобини узоқ кутиб ўтирмай, тўлиб турган эканми, ўзи айтди-қўйди:

— Бу мен билан ҳукумат! Мен кўрқоқлик қилсам, ўзимга ҳам, ҳукуматга ҳам хиёнат қиламан! Жабр қиламан.

Кўрқоқ бўлсам, ҳар қандай адолатсизликларга бардош бераман. Ўзимни ўзим оқибатда адо қиламан! Ҳалок қиламан!

Кўрқоқ бўлсам, ҳокимиятдаги, жамиятдаги нуқсонлардан кўз юмаман, ахийри унинг чиришига, ахлатга кўмилиб кетишига, заволига сабаб бўламан! Бу мендек кўрқоқнинг қилган жабри эмасми...

Умуман, Убайдулла адолат, жабр-зулм ҳақида гап кетганда куйиб-ёнмасдан гапиролмасди. Унинг вужуди ҳали ёш бўлишига қарамасдан, ёвузликка қарши ғазаб-нафрат билан тўлиб-тошгандек эди.

Буларнинг суҳбатларини эшитиб ўтирган Юсуфхўжа қори Убайдуллахонни яхши кўриб ачинганиданми, унинг орқасига айғоқчилар қўйилгани қулоғига чалинганидан ваҳимага тушибми, божаси Асадулла махсумнинг ёнига қўшилишиб:

— Убайдуллахон укам, мана неча йил машаққат чекиб, аллақайларда бўлиб, ўкиб келдингиз. Худога шукур, обрўйингиз эл ичида ҳеч кимдан кам эмас. Бир тирикчилик, касби-кор дейдиган бўлсак, Сизда ҳаммадан кўра етарли ақл ҳам, илм ҳам бор. Сизга ақл ўргатгулиги йўқ. Бу гапларни айтишдан муродим шуки, ота-онангиз, балки ўзимнинг ҳам кўнглимдаги бир ташвишни айтиб ўтиш... Энди, нима десам? Эши-

тишимча, оқ пошшонинг айвоқчилари яна кетингиздан искаб юрганмиш! Ўқиган шаҳрингиз Саратов деган жойда ҳам қамашгани қулоғимга чалинган эди. Албатта, булар ҳаммаси ота-онангизга ортиқча ташвишлар... Сизнинг қўлингизда қилич йўқ... Бу золим пошшода раҳм-шафқат йўқ!.. Булар билан олишиш? Гапларимни кўнглингизга олманг, Убайдуллахон!..

Аллақачон мақсад нималигини англаган Убайдулла заррача ҳам бу гапларни кўнглига олмай, гапира беринг — дегандек, бир самимий кулги билан, охиригача тинглаб, қори поччасининг елкасига меҳр билан қўлларини қўйиб:

— Ҳамма гапларингиз тўғри, тушундим. Ҳаммаси, жонингиз менга ачинганидан, раҳмат! — Бир оз ўйлашиб, сўнг Юсуфхўжа поччаси ўтирган духоба кресло устидаги оврўпоча анжомларини кўрсатиб:

— Хўш, қалай бу сизга ёқдими, қийнаб қўймадими? — дейди.

— Муборак бўлсин, жуда маъқул.

— Энди халқимиз бўйра устидан кийиз солиб яшашга кўникиб қолган. Сизга булар маъқул бўлган бўлса, жуда хурсандман.

— Нимасини айтасиз!

— Дунёда янгиликлар кўп, қори почча! Аммо бизлар... — гапи охирига етмасдан, қадрдон дўстлари Мунаввар қори, шоир Тавалло, Салимхон, Садриддинхонларнинг кириб келишлари Убайдуллахонга айтмоқчи бўлган гапларининг ҳаммасини айтишига имкон беради.

У дўстларини, Саратовдан келгандан кейин, узун бостирма йўлақдан ташқари ҳовлига киришинг билан шундоқ кўриниб турадиган ойнавонли айвон ва унинг ёнидаги каттагина ўзи яшайдиган уйга таклиф қилди. Бу уйдаги анжомлар барчаси деярли оврўпоча, яъни устига қизил, кўк духоба кимхоб қопланган бир неча кресло, стол, стуллардан иборат бўлиб, бу уй ичкари ҳовлидан холи, кейинги вақтда кўпайиб кетган келдикетдилар, айниқса, баъзан тонг отаргача қолиб миллат дарди билан баҳслашадиган дўстларининг суҳбатларига халақит бермайдиган хос хона эди.

Аммо Убайдуллахоннинг сўзларини эшитган Юсуфхўжа қори ўзига етарли жавоб олган, уни бу йўлдан қайтариб бўлмаслигига имон келтирган эди. У Убай-

дуллахон тақдиридан қанчалик хавотир олган бўлмасин, Николай подшо даврида туркистонликларни ит билан тенг бўлганлари, уни миллатга садоқатини ўйлаганда, унга кўнглидан хайрихоҳ ҳам бўлган эди. Балли дегудек севиб ҳам қолган эди.

Убайдуллахон дўстларини кўриши билан, Ҳамлетнинг:

«Ё ўлиш, ё қолиш: гап шунда!..» монологини ўқиб, ўзида йўқ бир қувонч билан қучоқ очиб кўриша кетади. Тўсатдан бундай кутиб олинисдан улар ҳайронликка тушганларида:

— Ҳамлет!.. Шекспир!.. — деди.

— Хўш, нима гап?

— Бу даражада, исён?..

— Ҳа, шундай, топдингиз, Садриддинхон тақсир! Галаба учун исён кифоя қилмас, дўстлар! «Ё ўлиш, ё қолиш!» Ана шундай қатъий эътиқод ҳам керак. Аммо эътиқоднинг ўзи ҳам етарли бўлмас!.. Қани, ўтиринглар.

Ҳамма фотиҳага қўл очиб:

— Имон, эътиқодимизни Оллоҳи таоло суст қилмасин!

— Иншооллоҳ...

— Ҳамлетнинг бошдан кечирганлари бизларга бегонами? Бизнинг халқимизни унинг отасини заҳарланларидек мунофиқона заҳарламадиларми? Ҳамлетнинг мардлиги, матонати бизларга ҳам охиригача толмай курашиш учун ибрат бўлмайди!

Тарих бизга ҳокимият учун бўлган жангу жадаллар, шахслар ҳаётидан аниқ маълумотлар беради. Бадиий асарлар эса янги ғоялар беради, галабага қандай эришмоқ йўлларини кўрсатади. Қаҳрамонлик ва жасоратга ўргатади.

Унинг гапларини эшитиб, қуюқ қошларини чимириб хаёлга чўмган Абдуманнон:

— Дўстим Абдуманнон Мажидий, Сиз, театр санъатининг ошиғисиз, ниятларингиз менга аён. Қани, энди, Шекспирни ўқий олсангиз?! У бизнинг миллатга керак! Жуда зарур! Ибратли жиҳатлари бисёр эди. Ўрус тилини билмоқ шундай дамларда фойдали...

Убайдулланинг театр санъати ҳақида бу гаплари, ўша кезлари Бухоро, Тошкент каби қатор шаҳарларда қўйилган Беҳбудийнинг «Падаркуш» асарини кўрган

Абдуманнонда драматик асар ёзишга бўлган ҳавас ва саҳнада асар қўйишга бўлган иштиёқини янада алан-ғалаштиради.

Убайдуланинг санъатга бунчалик эътибор бериши бежиз эмас эди. Убайдулла Шекспир ҳақидаги гапини давом эттириб:

— Ўрус давлатининг қонунлари, давлат сиёсатини ўргандим, аммо кураш йўлларини билмай, жамият қонунларини билиш билан зафарга етишмоқлик мушкул! Адабиёт, санъат кишиларни ҳамфикр қилиб, бошларини қовуштирувчи омиллардан биридир.

— Булар таҳсинга лойиқ, ибратли гаплар, Убайдуллаҳўжа афандим! Аммо халойиқни ҳам Ҳамлетдек «Ё ўлиш, ё қолиш»га келтирмоқ учун, аввало, менимча, ғафлат уйқусига ботган халойиқни ғафлатдан уйғотмоқ лозим бўлурмикан? — деди унинг сўзларига эътибор билан қулоқ солган Тавалло. Бу гаплардан ўзича хулоса чиқарган Мунаввар қори кулги аралаш:

— Ғофилни сен уйғотсанг-ку, аммо у кўз очиб, нега мени уйғотдинг, деса-чи! Ғафлатни ором деб билсачи?! — Унинг бу гапи истехзоли кулгига сабаб бўлди. Убайдулла худди шу гапни кутиб тургандек, зўр қувонч билан:

— Офарин, қори, кўнглимдаги гапни айтдингиз! Кўз очган ғофилга, нега уйғотганимизни англамоқ учун, рўзнома лозим. Айни фурсатда бу жуда зарур!

Убайдуллахоннинг ҳаяжон билан айтган гапларини қувватлаб, маъқулаш ўрнига Мунаввар қори аксинча эътироз билдирди:

— Ёдингизда бўлса, Убайдуллаҳўжа, отангиз боғда ўз улфатларига гап берган куни рўзномалар, жаридалар нашр қилиш ҳақида зиёфат аҳли истак билдирганда, Сиз, жаноблари, душманни газета билан уриб енгиб бўлмайди, қурол билан курашмоқ керак, дегандек эътироз билдирган эдингиз... Аммо, бугун!.. Хўш?..

— Деган эдим! Ҳа, айтган эдим. Ҳаммаси ёдимда! Аммо энди, афандим, замон ўзгарди. Русияда болшевиклар ва меншевиклар подшога қарши тарғибот эмас, очиқдан-очиқ қуроли курашга ўтдилар. Қилич энди қиндан чиқди! Энди бизлар рўзномада у вақтдагидек мустабидлик, мустамлака зулмининг аламларини тарғиб этиш эмас, жангга ундаймиз. Жангчиларга эса, насихат ўқилмайди, қурол тутишни, қилич солишни ўргатилади.

Мен нашр этмоқ истагини рўзнома шу мақсадга хизмат қилади. Шу руҳда бўлади. Русия ўзи бизга йўл очиб берди. Биз ўруслар билан оқ пошшо зулмига қарши жангга Туркистон халқини тайёрлашимиз керак.

— Убайдуллаҳўжа, ўруслар билан дейсиз, улар қайси руслар?

— Тақсир, улар кимлар, бунинг сиз билан менга асло аҳамияти йўқ. Улар болшевиклар, меншевиклар, кадетлар деган турли-турли гуруҳлардан иборат. Бизлар буларнинг биронтаси тарафида бўлмаймиз. «Оқ ит қора ит бир...» Иккиси ҳам мустабид! Болшовойларнинг Туркистон ўлкасига мустақиллик ваъда қилиши, ҳокимиятни идора этиш ихтиёрини ерли халққа бериши, бари ишониб бўлмайдиган алдов! Мен адвокатман. Адвокатнинг далилсиз сўзлаши унга обрў келтирмаса керак, лаббай! Болшовойлар йўқсулар, яъни пролетар ҳокимиятини тuzмоқчи бўлади. Бу макр!.. Неғалигини айтаман. Меншевиклар эса, ҳокимият бошида йўқсиллар билан қорандалар эмас, дунёдан бохабар, пасту баландни биладиган зиёлилар, буржуйлар бўлсин, дейди.

— Шундай деганлар ҳақ! Бизнинг қарашимиз ҳам шундай! Оёқ яланг йўқсиллар қаёқда-ю, илм-маърифатдан хабардор, зиёлилар қаёқда! Биз ўшалар билан бўлайлик!

— Сабр қилинг! Асло мумкинмас!

— Нечун? Пахта заводидаги бир майхўр қора ишчи билан, ўйлаб кўрсанг, ақлга сиғмайди, Убайдуллаҳўжа. Сизни тенг қилиб бўладими? Давлат тепасида дунё илми-маданиятидан бохабар, ўруснинг Толстойдек улуг адибини мот қилмоқчи бўлган Сиздек одам эмас, қорни нонга тўймаган, қорнидан бошқа ташвиши бўлмаган бир чорикорнинг ҳукмронлик қилиб ўлтиришини тасаввур этинг! Камбағални давлатни ким бошқариши эмас, қорни тўйиши қизиқтиради. Сиз айтган болшовойлар, кимнинг кетидан эргаштиришни, кимни қўлига қурол бериб, жангга киритишни билганлар! Ана макр! Бунга ақли етганини қаранг! Офарин!

Таваллонинг юқоридаги фикрларини эшитганлардан бири:

— Жаноб Убайдуллаҳўжа, эшитишимизча, Сиз ҳам болшовойлар тарафдори бўлганлигингиз учун Саратовда Чор ҳукумати қамаган дейишади?

Убайдулла жавоб бериш ўрнига қотиб-қотиб кула бошлайди. Жавоб қилмоқчи бўлди-ю, бу гап нафсониятига теккани ёки энг яқин дўстларидан бу гап чиқиб, ишончсизликдек туюлгани учунми, ўзини заҳарли кулгидан тўхтатолмай кула бошлади. Ва ниҳоят, уларнинг ҳайратларини кўриб:

— Мен қамалган бўлсам, азиз дўстларим, болшовойларнинг бунга ҳеч қандай алоқаси йўқ! Бош сабаб, Толстойга ёзган мактубим. Ана шу чор жандармасини ваҳимага солди. Мактубимдаги инқилобий фикрим учун энг хавфли шахс деб қарашди. Шубҳа билан болшовойлар мафқурасидаги одам, деб қамашди. Албатта, бизлар ҳам болшовойлардек мустабид ҳукуматга қаршимиз. Аммо бизлар, ҳеч маҳал, у макков, имонини ютган риекор болшовойлар билан ҳамтовоқ бўлолмаймиз! Ҳа, бўлолмаймиз. Уларнинг кимлигини ҳеч ким ичида бўлган мендек яхши билмайди! — Убайдулла ниҳоятда асабийлашди. — Ҳамма гаплари алдов! Ҳамма гаплари ёлгон! Бўхтон!.. Улар халққа дин эркинлигини берармиш! Бу ҳам алдов! — Убайдулла шундай деди-ю, савол назари билан ҳаммага бирма-бир қараб чиқди.

Мунаввар қори:

— Ким бизнинг динимизга тўсиқ бўлган эканки, улар бизга дин эркинлигини бермоқ бўладилар?

— Алдовлиги шу эмасми?

— Ё алҳазар!

— Бу гапни ўртага ташлашларидан болшовойларнинг мақсадлари «дин халқ учун афюндир» деб айтган дохийлари Карл Маркснинг даҳрийлигини ва ўзларининг кофирликларини оддий халқдан яшириш бўлган.

— Фақат бу эмас! Болшовойлар подшони афдариб, деҳқонларга бериши ҳам алдов! Ерни қаердан олиб берар эканлар? Ўруслар ўз ерларини Туркистон деҳқонига бўлиб бермоқчимиз?! Ўзбек деҳқони ўз ерига эга-ку! Минг йилдан бери деҳқончилик қилиб келади. Болшовойлар бойнинг ерини камбағал деҳқонларга олиб берармиш! Қаранг, қандай меҳрибонлик! Қаранг, қандай пишиқ ўйланган сиёсат! Бу меҳрибонлик эмас, бир халқни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, бир-бирига ёв қилиш, гиж-гижлашдан бошқа нарса эмас-ку!

Убайдулланинг ўта мантиқли далиллари дўстларини ҳам ғазабга келтирди:

— Деҳқонга ер берамизми, йўқми, қандай ётиб-турамиз, нега энди улар бизларга айтишлари керак экан?!

— Бизга нима қилишимизни ўз ихтиёримизга қўймасдан, нега улар айтиши керак?

— Ҳа, балли! Улар ўзлари кимлар? Нега энди улар бизлар қолиб, бизнинг устимиздан ҳукмронлик қилиб, деҳқонларимизга ер бериш керакми, керакмасми, ҳал қилишади? Ахир, бу очиқдан-очиқ Туркистон устидан хўжайинлик-ку!

— Худди шундай! Босқинчилик!

Убайдуллахон болшевик ва меншевиклар, хуллас, бутун рус инқилобчиларининг мақсадлари нималиги, ҳаммасини очиб ташлади. Ва ўзига нисбатан «Сиз ҳам болшевикларга қўшилибсиз», — деган таънага жавоб тариқасида, — қани, азизларим, шундай хоинлар билан менинг ҳамфикр бўлишим, улар йўлидан кетишим ақлга сифадими! — деган гапларини айтиб. — Келтирган далилларим билан адвокатга ўхшадимми? — деб кулиб кўнглини бўшатди. Дўстларини қуочқлағудек таъби равшан тортди.

Узоқ йиллар кўришмаган бу дўстларнинг очиқ кўнгилдан, самимий суҳбатлари кутилмаганда бўлинишига, бошига дурра ўраб, атлас қўйлак кийган, баланд бўйли, юзи опшоқ, хушрўй рус аёлнинг ўзбекча салом бериб, кириб келиши сабаб бўлди.

Бу Убайдуллахоннинг рус хотини эди.

Бу муждадан меҳмонлар нима деярларини ҳам билмай, тараддуланиб қолдилар. Меҳмонлардаги ҳозирги ҳолат, рус келин келган биринчи кунларда, Убайдуллахоннинг уйидагиларда ҳам юз берган эди. Бу фақат ота-онани ҳайратга эмас, ҳатто ғазабга солган. Лекин бундай муносабатлар узоққа бормади. Яхшиликка, хайрликка юз тутди. Бунга биринчи сабаб, Тошкентга келгунга қадар насроний динидаги аёлнинг мусулмон динини қабул қилганлиги бўлди. Уйдагилар уни русча исми билан эмас, энди Маликахон деб атаб бошладилар.

У илми, аристократ рус оиласидан чиққан бўлиб, мусулмон динини қабул қилишни ўз эътиқодига хиёнат деб билмади. Бутун динларнинг асоси Оллоҳнинг бирлигини танимоқ, унинг негизи эса миллатидан қатъи

назар, инсонларга мурувват, яхшилик қилмоқ, деб тунди.

Маликахоннинг бу қарашлари қанчалик асосли эканини синаш учун у янги келган кунларда, Башриллахон:

— Сиз ёвузликка ёвузлик қилмаслик керак, дейсиз. Сизларнинг ёзувчиларингиз Толстойнинг бундай қарашларига акам тарафдор бўлмаган-ку, — деган эди.

Маликахон узоқ ўйланмасдан, аввалдан ўзи қатъий хулоса чиқарган фикрини айтди:

— Убайдулла Асадуллаевич яхшиликка қарши эмас, ёвузликка қарши. Бу деган сўз, инсон инсонга яхшилик қилсин, дегани-ку! Убайдулла одамларга, ўз халқига яхшилик истаган. Бизни яқинлаштирган сабаб шу, — деган шубҳага ўрин қолмайдиган асосли жавобни айтди. У шунчалар севикли келин бўлиб қолдики, катталар меҳр билан Маликахон, кичиклар Малика келинони деб исмини тилдан қўймайдиган бўлдилар.

Уни Убайдуллахонга яқин қилган ва унга бўлган муносабатининг самимийлиги ишонарли сабаблардан бири яна шунда эдики, у ҳам ўз ҳукумати адолатсизлигининг жабрини тортган оиладан чиққан эди. Уни эри — Убайдуллага адолатсизлик ва зулмга бўлган нафрат яқинлаштиради. У Убайдуллага ҳамдард, ишларига ҳамкор бўлди. Оиланинг севикли аъзосига айланди.

Меҳмонларга чой олиб келиш баҳонаси билан кирган Маликахон эрига бир конверт топширди-да, меҳмонларнинг суҳбатларини бўлмаслик учун узр сўраб чиқиб кетди.

Убайдулла конвертни очиб, кўз югуртириб, «тавба, тавба»лаб давомини ўз ичида ўқий бошлади. Дўстларидан яширгандек бўлмаслик учун:

— Бу мактуб Москвадан, рус ошналаримдан. Тавба дейишимнинг боиси шулки, Русиядаги очарчилик, офир аҳволни айтибди. Буюк давлат деган оқ пошшо халқининг ўзи қашшоқ, оч-яланғоч, қорни нонга тўймаган бўлса, унга қарам қуллари, бизнинг аҳволимиз нима кечарди?! Айтмаса ҳам бўларкан!

Улфатлардан бири Убайдуллага мурожаат қилиб:

— Энди сиз ҳам янги рўзномангизнинг номини ўзгартаришингизга тўғри келармикин?! — деди.

Убайдулла Саратовдан келгандан кейин ўзбек тилида «Садои Туркистон» рўзномасини чиқариш ҳаракатида бўлиб, Туркистон губернаторининг рухсатини кутмоқда эди. Улфатининг ҳозирги гапи шунга ишора эди.

— Нима деб ўзгартирсам?

— «Садои Туркистон» эмас, «Садои қуллар» десангиз, аниқроқ бўлармиди дейман?! — албатта, бу ҳазил эди.

Убайдулла кулиб: — Асли шундай бўлиши керак, лекин бу ном билан чиқаришга рухсат беришмайди. Ундан ташқари, бу жуда ошқора, яланғоч! Яланғочлик Шарқ одобига тўғри келмайди, — деб ҳазилга айлантирди.

Лекин аслида газета чиқаришдан Убайдулланинг мақсади ҳам шу бўлган!

«Садои қуллар» эмас, «Садои Туркистон» номи билан рўзнома чиқаришга ҳам ҳукумат рухсат этадимийўқми, ҳали аниқ эмас эди.

Ахир, Убайдуллага чор ҳукумати учун хавфли одам деб қаралди. Айниқса, болшевикларга яқинликда ундан шубҳаланиб, большевиклар ғоясини тарғиб этмасмикан, деган гумон ҳукуматни ваҳимага солиб қўйган. Ўша даврдаги Туркистон махфий бошқармалари, ҳарбий губернаторлар марказдаги Чор ҳукумати идораларига Русияда алғов-далғов бир замонда бу сартларга рўзнома чиқариш нега зарур бўлиб қолган, бундан мақсадлари нима, нима ҳақда ёзмоқчилар? — деган хавф билан махфий ёзишмалар ёза бошладилар.

1913 йил 1 ноябрда Сирдарё ҳарбий губернатори, Туркистон махфий бўлим бошлиғига қуйидагича мутлақо махфий мактуб юборади:

«Кўп ҳурматли жаноби олийлари, Сизга Тошкент шаҳри, Романовский кўча, 16-уйда турувчи тошкентли сарт, хусусий ҳимоячи Убайдулла Асадуллаевич (аслида шундай ёзилган) Хўжаевдан Тошкент шаҳрида маҳаллий мусулмонлар тилида (турк тилида) «Садои Туркистон» номида рўзнома чиқаришни сўраб ариза ёзганлигини маълум қилмоқчиман.

Генерал-лейтенант (имзо)
Топшириш учун олувчи
полковник (имзо)».

Ҳадеганда рухсат бўлавермаганидан Убайдулла шу кунларда асабий, даргазаб эди.

Лекин ғазаб, жаҳл сўниши мумкин. Дилда уйғонган бу нафрат унутилмас бўлади. Ёдга тушган ҳар дақиқада у ғазабга айланади. Ғазабни алангалатади. Унинг аҳволини кўрган Асадулла махсум:

— Курашаман, дейсан — курашиш керак! Аммо оқибатини ўйлайсанми?! Кураш ўзи нима, биласанми?»

— Ҳа! Кураш — енгмак, — деб жавоб қилди Убайдулла.

— Жуда тўғри! Аммо енгил нима? — Убайдулла ўйлаб жавоб қилгунча, отаси: — Қандай енгасан? Енгил нимадан иборат? — деб давом этди.

— Енгил, ғалаба қозонмоқ, ғолиб чиқмоқ.

— У нимадан иборат? Асир олмақми, қатл қилмоқми? Афв этмоқми?

— Ҳаммаси!

— Сен ўлимга розимисан? — деди ўғлининг жавобидан ғазабланган Асадулла махсум. Аммо Убайдулла бундан зарра аччиқланмасдан отасининг яна ҳам ғазабини кўзватмаслик учунми, босиқлик билан:

— Бир нимадан алам ўтмаган, ўтганда ҳам жонжонидан ўтмаган одам жангга кирмайди, отажон! Аламзада, ҳақоратланган, хўрланган одамнинг кўзига ўлим кўринадими? Ўлимдан қочадими, йўқ!

Ўғлининг бундай қайсар жавобини эшитган ота ўғлини бу йўлдан қайтариб бўлмаслиги, пешонасига нима ёзган бўлса шуни кўришига имон келтирди.

Ота-боланинг баҳси устига келиб қулоқ солиб бир чеккада ўтирган укаси Башриллага «Хў, сен менинг бу гапимга нима дейсан» дегандек умид билан қаради. Аммо Башрилладан садо чиқмади.

Шундай жиддий гаплар бораётган бир пайтда укасининг парво қилмагандек жим ўлтириши Убайдулланинг ғашини келтирди. Аммо Башрилланинг бундай сукути бежиз эмас эди. Айни шу дақиқаларда унинг кўнглидан қандай хавф-хатар, нохушликлар кечаётганидан Убайдулла беҳабар. Башрилла энди ёш бола эмас. Акаси билан ҳамма иш, ҳамма ҳаракатда ҳамфикр бўлиб, жафосини ҳам бирга тортишини, акасининг бошига тушиши мумкин бўлган фалокатлардан Башрилла ҳам холи қолмаслигини билдирди.

«Умид» номи билан тузилган яширин ташкилот, албатта, Башрилланинг иштирокисиз бўлмаган. «Садои Туркистон» шу ташкилотнинг газетаси. Туркистон маҳфий сиёсий полицияси «Садои Туркистон» газетасининг нашр қилинишига рухсат этиши бекорга бўлмабди, газетадан бир қопқон сифатида фойдаланишни кўзланган.

Ахир, ташкилот аъзолари, унинг бошлиғи Убайдуллани жазолаш учун ашъвий далил бўлиши керакми? Бу фақат газета орқали бўлиши мумкин эди. Убайдуллани ҳибсга олиш учун қидирув эълон қилган ҳукумат бекорга уни эркига қўйиб қўйибдими? Чор Русияси учун энг хавфли, ашаддий душман Убайдуллани ҳибсга олиш учун бошқа сабаб, бошқа йўл йўқ эди.

Башриллани ҳозир ўйлантириб қўйган нарса шу эди. Вадим Чайкин ҳам ҳозир жаҳон уруши вақтида газета чиқариш пайти эмас, хавфли деган фикрда эди.

Башрилла ўз дардларини ичига сиғдирилмай айтганда, Убайдулла кутилмаганда қотиб-қотиб кулди:

— Ёшлигингда ошиққа қулом қўйгансан-а! Қўйган қуломинг яхши эритилиб, ошиқнинг чек-чекига сингмаса, биласан-а, катта соққа билан бир урганда кўчиб тушади. Одам ҳам ўз мақсадини қулом куйгандек бутун вужудининг мағзи-мағзига сингдириб олмаса, ҳар қандай зарбага бардош беролмайди. Тўғрими?

— Тўғри!

Убайдулла бундай ишлар бўлишини биларди. Ахир, у ўз юртидан жудоликда, қаҳратон Русияда бекорга яшадими! У ердаги яширин ташкилотлар фаолияти ва унга ҳукуматнинг назарида нима жиноят саналиши бунга қарши қандай тадбир, жавоб ва сабаблар кўрсатилиши мумкинлигини, бу ишларга қўл уришдан аввал, газетада нималар ҳақида ёзиш, чор сиёсатини қандай фош қилиш йўлларини ўйлаб қўйганди.

Убайдулланинг Чор ҳукумати учун энг хавфли, хатарли одам саналиши ва уларни доғда қолдирган сабаблардан бири ҳам унинг қонунчиликда ҳаддан ташқари билимдонлиги, тадбиркор, ўз мақсади йўлида ўта қайсарлиги эди.

Убайдулла ўзи ташкил қилган ва ўзи бош муҳаррир бўлган «Садои Туркистон» газетасининг илк сонларидаёқ босилган мақолаларида Русиянинг талончилик сиёсатини шу қадар усталик билан фош қила

бошлайдики, энг раҳмсиз фирибгар чор жандармаси ҳам ўз тузоғига илинтириб, айбдор қилишнинг иложини топмай қолади. У ҳар бир мақоласида отасидан эшитган, Шарқда кўп қўлланилган «малеҳулқабиҳ»дан фойдаланади. Яъни сиртдан қараганда бу мақтовдек туюлса ҳам, асли тагида нуқсонларни фош қилиш ётган бўлади. Туркистонни руслар босиб олганлигига 1915 йилда элик йил тўлиши муносабати билан руслар бунинг тантанали нишонлашга ҳозирлик кўра бошлайдилар. Убайдулла ҳам бу маросимдан четда қолмайди. У юбилейга бағишлаб 1914 йил 25 май ойида ёзилган мақоласини «Юбилейга ҳозирланув» деб атайдди. У шундай бошланади:

«Тошкент шаҳрининг Русия ҳукумати тарафидан забт қилинганлигига 1915 йили, 15 июлда элик йил тўладир». (Қўшилганига эмас, яъни босиб олинганига. Мақоланинг ёзилишидан асосий мақсад халққа ихтиёрий қўшилиш эмас, босиб олинганлигини қайд этиш.) Мақоланинг давомида:

«Рус ватандошларимизнинг (ўзбеклар эмас) бу юбилейга камоли шодлик ва тантана ила иштирок этиб, бунинг хотирасини улуғ-улуғ муассасоти илмия ва хайриялар вужудга келтирмоқларида шубҳа йўқдир.

Ул вақтда биз мусулмонлар нима қилурмиз?..»

Убайдулла ўз мақоласида бу саволни мусулмонларга бекорга ташламади! Бу билан у, бизни босиб, бойлигимизни талаган, ўзимизни ит қаторида санаганлар билан бирга тантана қиласизларми? — демоқчи эди, холос! Бундан бошқа ҳеч қандай мақсад бўлиши мумкин эмас эди.

Мақоланинг давоми:

«Улар (руслар) шаҳар олган киши, қанча шодлик қилсалар ярашур. Биз эсак шаҳар берган киши. Бизга шодлик ўрнига хафалик керак, деб оғиз очиб қараб қоламизми?»

Албатта, мустамлака зулмини тортган ҳар бир одамни бу савол ўйлантирмай иложи йўқ эди. Ўз эрки, ўз шаҳридан ажралган инсон бу саволга қандай жавоб айтиши мумкинлигини Убайдулла яхши биларди. Халқнинг босқинчиларга қарши ғазаблари бўғзига келганини билмаса, бу саволни бермасди. Бу мақолани ҳам ёзмаган бўларди!

Ўзбек зиёлилари учун юбилей эмас, Убайдулланинг мақоласи зўр тантанага айланди. Бунинг акс-садоси сифатида газета ва унинг шаънига мадҳиялар ўқилди, қасидалар ёзилди:

ТОШКАНДА ЧИҚМИШ,
МУҲТАРАМ УБАЙДУЛЛАХЎЖА
АСАДУЛЛАХЎЖАЕВ
ЖАНОБЛАРИ ТАРАФИДАН
«САДОИ ТУРКИСТОН» НОМ ГАЗЕТАСИНА
ЁЗИЛМИШ
МУБОРАКБОД ТАРИХНОМА

*Ҳамдлар ўлсун сенинг номингга, эй қодир ҳудо,
Қудратингни кўргузубон бир газит қилдинг ато.
Раҳматинг очдинг қапусин, бир назар қилдинг биза,
Турфат ул-айн ичра қилди ушбу Туркистон садо.
Қоғазим кўз пардаси, қонлар сиёҳ ёзсам агар,
Ҳазратингга то қиёмат шукрлар ўлмас адо.
Кўп умиди умматингни, эй ҳабиби муҳтарам,
Илтижо эттим суба доим, Муҳаммади Мустафо.
Эй Ватан! Ўлсун муборак санга Ҳақнинг раҳмати,
Эмги қилгумдур — ғуборингни кўзимга тўтиё.
Фикримиз қилсун тараққий, илмимиз топсун ривож,
Кўз очилсун, йўлни кўрсун, кўнглумиз топсун жило.
Биз жарига ташнасини лабзи ширинлар ила
Комёб этса «Садо»миз дунёда топсун бақо.
Матбаа гулзорига терги Тавалло тарихин,
Мисраида сайради: «Булбул фиғон — миллий наво.»**

Убайдулла шаънига айtilган бу ҳамду санолар унинг эл ичида қанчалик обрўли эканлиги, унга одамларнинг қанчалик муҳаббати зўрлигининг ифодаси эди. Лекин бундай мадҳия, қасидалар қанчалик ҳақ бўлмасин, Убайдулланинг манфаатига эмас эди. Мақолада айtilган фикрларни кўпчилик газетхон, зиёлилар мағзига тушуниб, қанчалик хурсандчилик билан қабул қилган бўлсалар, чор амалдорлари ҳам худди шундай тушуниб, шунчалик ғазабга келадилар. Чунки мақола-

* И з о х: «Булбул фиғон — миллий наво» сўзларидаги арабий ҳарфлар йиғиндиси ҳижрий 1332 йилни, яъни «Садои Туркистон» нашр этила бошлаган санани билдиради.

да «забт этилди», «шаҳар босиб олган кишилар» каби айтилган гаплар газетани ёпиб қўйиш, таҳририят аъзоларини жазолаш учун етарли ашъвий далил бўла оларди. Аммо!..

Мақоланинг давоми шу қадар усталик билан ёзиладики, уларнинг тилларини тишлаб қолишдан бошқа иложлари бўлмайди.

Сенга қарши қилич яланғочлаб келганга, қиличингни ташла, десанг, у мени қуролсизлантирмоқчи шекилли, деган ваҳима билан қилични ташлаш ўрнига, аксинча, тезроқ сенга ташланади. Ташла, дейиш ўрнига, балки, тўхта деганида, нима демоқчи? Таслим бўлмоқчимиз, деган ўй билан қилични бир дам қинига солиши мумкин бўлармиди!

Чор ҳукуматига нисбатан Убайдулла шундай йўлни тутди.

Мақоланинг давоми:

«...Русия ҳукумати бизнинг шахримизни забт этди, ҳуқуқимизни қўлимиздан олди...» (Чор зулмини бундан ортиқ, бундан очиқроқ яна қандай ифодалаш мумкин?) Агар мақола фақат шундай гапларни айтишдангина иборат бўлганда эди, ҳеч сўзсиз муаллиф жазога лойиқ бўларди. Аммо мақоланинг давомида усталик билан «Чор ҳукумати темир йўл, телефонлар келтирди, саломатхона, тижоратхоналар таъсис этди, тараққиётга ундади, кўзимни очди», дейиладики, бу эса амалдорларни жазолашдан ўзларини тийишга мажбур этади.

Убайдулланинг фақат Туркистон музофотида эмас, Русия давлатида ҳам машҳур адвокат деб ном чиқариши, энг хавфли одам деб саналиши сабабларидан бири ҳам ана шундай мантикий йўллар топа олишида, ҳаддан ташқари билимдонлигида эди.

Дардлари ичига сиғмай, бор овоз билан атрофга жар солиш иложини тополмай юрган ўша даврнинг Камий, Беҳбудий, Тавалло, Фитрат, Ҳамза, Чўлпон каби шоир ва мутафаккирлари, ватан ва миллат дардида жонкуяр Садриддинхон аълам, Саидносир Миржалил ўғли каби илми бойлар, маърифатпарварлар учун ҳам бу газетанинг дунёга келиши катта қувонч бағишлаган, байрамга айланган эди.

Ҳа, кимларгадир байрам эди, кимларгадир қувончли эди. Аммо, худо кўрсатмасин, бу қувонч, шодлик-

ларнинг оқибати нима билан тугайди, жабр-жафосини тортиш кимнинг елкасига тушади, уларнинг хабарлари ҳали қайда!

Газета ўзбек зиёлилари ва жадидларнинг йиғиладиган, соатлаб эмас тонг отаргача баҳс, мушоиралар бўладиган марказига айланди. Бу ерда суҳбат қилиб, чой ичиш эмас, йўқ — дарё сувлари ҳам бу ерда йиғиладиган, куйган юракларнинг аламли алангасини босишга ожиз эди. Бу ерга келадиганларнинг ҳар бири уйларига ўт кетиб, хонавайрон бўлган, энг азиз нарсалардан маҳрум кишилардек, фарёд билан келардилар.

*Алҳазар, эй шоҳи золим, алҳазар,
Раҳм кўп бар ҳоли мазлумон нагар.
Оҳ урса пиразан вақти саҳар,
Бўлмай андин юз туман зеру забар, —*

деган шеърини ўқиб шоир Камий фарёд билан кириб келса, Садриддинхон аълам Фарғона губернатори Ивановнинг айтишга тил ҳам бардош беролмайдиган: «Минг сарг бир ўрус солдати кийиб юрган этигининг пошнасига арзимайди!» — деган ҳақоратларига, наҳотки, биз Амир Темурхон авлодлари чидаб ўлтирсак! Наҳот, чора бўлмаса! — деб нола билан келарди.

Бу газета даргоҳида ҳамма бир фарёд билан, мададкор, деб келадиган бўлди. Губернатор Абрамовнинг Самарқандда барпо этган боғи пештоқида — «Боққа сартлар ва итларнинг кириши тақиқланади!» деган ёзувдан хабар топган Туркистон шахрининг миллат ва илмпарвар бойларидан бири, Убайдулланинг қадрдонларидан, газета чиқаришда моддий манфаати теккан — Саидносир Миржалил ўғли:

— Шу гапларни ўқиб, шу гапларни қулоғимиз билан эшитиб, биз улардан нима инсоф кутишимиз мумкин! Ахир, бу, бизларга аниқ хулоса чиқармоғимиз учун етарлидан ҳам ортиқ эмасми? Ё Оллоҳ! Сабртоқат шунчалар бўладими! — деган фарёд билан келади.

Буларнинг орасида ёш жиҳатдан энг кичиги, Андижондан келиб Тошкент мадрасасида таҳсил кўрган вақтларда тошкентлик жадидлар билан яқиндан танишган, айниқса, рус ва жаҳон адабиётини ўша даврдаги ўзбеклар орасида яхши билган ва Убайдуллахон

билан дўстлашиб, энди шеърлар ёза бошлаган Чўлпон рус амалдорлари зулмидан фақат ўзбек халқи эмас, унга қарам туркий халқларнинг барчаси додга келгани мисоли сифатида бўлса керак, буюк татар шоири Абдулла Тўқайнинг рус полициясини Азроил, подшо атрофидагиларни «ваҳшийлар гуруҳи» деб атаган шеърини ўқийди:

*Ичарлар қонларин аҳли башарнинг, чунки қон ичмоқ
Ҳаловатлидир унларга шакардин ҳамда ҳалводин.*

Барча дўстларининг дардларини тинглаб, фикрга чўмган Убайдуллахон, Чўлпоннинг Тўқайдан ўқиган шеърини эшитиши билан ҳаяжондан қизариб, завқ билан чапак чала бошлайди. Чунки бу фақат татар халқи ҳақида бўлмай, туркий халқнинг дарди эди.

Бу шеър баҳона Убайдулла баҳсли бир масалага ўзича хулоса чиқарган эди.

Шу йиллари Чор ҳукуматига қарши кураш бошлаган Ленин бошлиқ болшевиклар, пролетариат ҳокимияти тузиш учун Туркистондаги рус ишчилари орасида тарғибот, ташвиқот олиб боришга киришган эдилар. Болшовоиларнинг бу ҳаракатлари Убайдуллани жиддий ўйлантириб қўйган эди. Буни у, Туркистонга мустақиллик бериш эмас, аксинча, ҳукмронлик қилиш учун курашнинг бир кўриниши деб тушунган эди. Рус меньшевиклари — эсерлар эса подшо ўрнига буржуазия ҳокимияти ўрнатиш тарафдори эдилар.

Бизлар бу курашда кимнинг ёнида бўлишимиз лозим. Убайдулланинг ўзи бу масалада аниқ фикрга эга эди. У болшовоиларга ҳам, меншевик-эсерларга ҳам қарши эди. У иккаласининг ҳам Туркистонни чор зулмидан озод этиб, мустақиллик, хуррият бериш ниятлари йўқлигига ишонган эди. Унинг курашдан бирдан-бир мақсади озод, мустақил Буюк Турон давлатини тиклаш бўлган, холос! Бунга эса, Уралдан то Қора денгиз соҳилларигача бўлган туркий мусулмонлар — татарлар, ёқутлар, қозоқлар, қримликлар бирлашиб курашишлари орқалигина етишмоқ мумкинлигига қатъий амин эди. Убайдулла ўз газетасида ана шу масалани ёритишни ўз олдига биринчи мақсад қилиб олади.

Абдулла Тўқай шеъридаги мана шу ҳамфикрлик, ҳамдардлик Убайдулланинг чексиз қувончига сабаб

бўлганди. Туркий халқлар бирлашмасдан, якка-якка курашиб озодликка эришиб бўлмасди.

Лекин, афсус! Инсон ўзи кутмаган, инсон ақли етмайдиган тасодифлар билан бу ўткинчи дунё тўлаки, Парвардигорнинг амри билан кутилмаганда бахтга эришмоғу, кутилмаганда бутун умидларнинг барбод бўлмоғи ҳеч нарса эмас!

Кутилмаганда буларнинг қизгин суҳбатлари устига кириб келган Саид Камолхон домланинг нохуш хабари ҳақорат ва зулмдан тутаб турган Убайдулла ва унинг шериклари аламларини яна ҳам алангалантириб юборди.

Саид Камолхон Петербургга рус подшоси Николай II нинг таклифи билан борган бўлиб, Петербург университетида турк, форс ва араб тиллардан дарс берган шарқшунос, маърифатпарвар, йирик олим эди. У фақат университетда эмас, подшо Николай II нинг қизларига Шарқ халқларининг урф-одатлари, маданияти, тарихлари, иқлим-шароитларидан таълим берувчи шахсий муаллимлик ҳам қилган.

Буни қарангки, улар бизнинг маданиятимиз, тарихимизни ўз фарзандларига ўргатиб маънавий бойиган, аммо биз шўрликларга, ўзларимиз, болаларимизни мактаб очиб ўқитишимизга имкон бермаган!

Туркистон тарихини ўрганиш уларга нега керак эди? Шунинг учунки, бизлар мустамлака — қул, уларнинг фарзандлари қул эгалари. Ўз қулларининг устидан фарзандлари келажакда ҳам ҳукмронлик қилишлари учун ўзига қарашли мустамлака халқларининг урф-одати, феъл-атвори, жуврофияси, тарихини ўрганиши зарур эди. Уларнинг ниятлари ёмон! Туркистонга мустақиллик, халқига озодлик бериш ниятлари ҳали-бери йўқ.

Кечагина бир неча йиллик Петроград сафаридан қайтиб келган Камолхон домла:

— Подшо саройи атрофидаги гап-сўзлардан менга маълум бўлишича, ўруслар Олмонияга қарши бугун-эрта уруш эълон қилмоқчи. Бу деган сўз жаҳон муҳорабасининг бошланиши эмасми? Бу нима билан якунланур, бир Оллоҳга аён!

Бу хабарни эшитганлар ҳайронликда бирдам хаёлга толдилар. Нима ҳам дейиш мумкин эди дабдурустандан.

Аммо бу урушдан ўзича хулоса чиқарганлардан бири:

— Бу Оллоҳнинг бизга марҳамати-ку! — деди.

— Шояд, шу баҳона ўруснинг қонли чангалдан халос бўлсак.

— Ёмғирдан қутулиб, қорга тутилмасликка кафолат борми? Олдиндан ҳукм чиқариш, шошма-шошарлик бўлмасмикин!

— Оқ ит, қора ит бари бир ит эмасми?

— Бизларга касофати тегмаса, бас!

Бошланажак жаҳон муҳорабасининг Туркистон халқлари тақдирига алоқаси ҳақида дарҳол бир тўхтамага келиш мумкин эмас эди. Аммо бу хабарни эшитган ҳар бир кишининг фикри-зикри битта савол билан банд эди, у ҳам бўлса, Туркистоннинг келажаги эди! Ахир, буларнинг ватан, миллат, истиқлолдан ўзга нима ҳам дарди бўларди!

— Худодан тилайлик, қўли баланд келмасин.

— Бу ҳақ гап! У қанчалик кучайса, қудрати ошса, у шунчалик қутуради. Бизга жабр-зулми ҳам шунчалик ортади. Негаки, ҳайиқадигани қолмайди. Мендан зўри йўқ, деб қарайди.

— Борди-ю, Олмония ғолиб келса-чи?

Булардан ҳеч бирининг фикрига муносабатини билдирмай, эшитмагандек қандайдир ўй-хаёллар оғушида безовталаниб қолган Убайдуллахон:

— Қай томон мағлуб, қай томон ғолиб, бундан бизларга ҳеч қандай манфаат йўқ, жаноб дўстларим! Ҳеч маҳал буюк давлатлар, балки буюк босқинчилар (буюк қароқчилар десак тўғрироқ бўлар) ҳеч маҳал кичик давлатларнинг, кичик халқларнинг фойдасини ўйламайди. Бир буюк мамлакат, ўзидан бошқа кичик бир ўлкани босиб таласа, халқини қонга ботириб қирса, иккинчи бир буюк давлат уни зулмдан ҳимоя қилиш эмас, асло! Аксинча, аралашиб ораларимиз бузилиб қолмасин, деб ўзини четга олади.

Фаранглар қанча-қанча араб давлатларини забт этдилар, қайси буюк давлат, ҳой, бу адолатсизлик-ку! Ахир, бу талончилик-ку, худодан қўрқмайсанми? — дедими?

Инглизлар қўшнимиз Афғонистонни босиб олмоқчи бўлиб халқини қирди, хўш, ўруслар ҳой, — дедими?

Аксинча, мендан олдин, нега сен эгалик қилмоқчи бўлдинг? — деб афсусланди.

— Буюк давлатларнинг сиёсати, афандилар, сен ҳам индама, мен ҳам индамай! Сен ҳам босиб талайбер, мен ҳам босиб талайберайдан бошқа нарса эмас. Айни фурсатда бизларни ўйлатадиган, ташвишга соладиган бирдан-бир нарса, муҳораба нима билан тугаши, қай томон енгиши эмас, айни фурсатда, биз қайси йўлдан боришимиз, Туркистон халқлари истиқлоли учун қандай тадбир кўришимиз кераклиги бўлмоғи лозим, менимча!

Убайдулланинг ҳозиржавоблик билан, масаланинг моҳиятини ниҳоятда чуқур англаб чиқарган фалсафий хулосаларидан мамнун бўлган Мунаввар қори:

— Дарҳақиқат, фурсатни қўлдан бой бермай бизларнинг айни замонда қилодирғон юмушимиз, бу урушнинг натижасини ўйлаш бўлмай, бошланган бу уруш даврида Чор ҳукуматининг бизларга бўлатурган муносабати кўпроқ ташвишлангирмоғи лозимдир. Яъни фурсатни ғанимат билиб, мустамлака ўлкалар бизга қарши бош кўтармасин, деган ваҳима билан ўз ёнига олмоқ бўлиб, бир оз марҳаматлироқ бўларми ё аксинча тазйиқу тақиқларни зўрайтирарму. Буни назардан қочириш катта хато!

— Айни замонда, биз туркистонликларнинг бу урушга, Чор ҳукуматига қарашимиз қандай бўлиши керак? Кўп нарса бунга ҳам боғлиқ.

— Афсуски, бизнинг муносабатимиз беш қўлдек маълум.

— Нечун афсус?

— Ахир, биз жадидларнинг бирдан-бир ниятимиз Истиқлол учун кураш экани чор амадорларига ҳам, подшо саройидагиларга ҳам беш қўлдек аён-ку! Жаридалар, рўзномалар нашр этганимиз. Бизларнинг мақсадимиз, бизнинг ҳар қадамимиз, қилғон ишларимизни ҳаминиша назорат остига олмоқлари, тафтиш этмоқлари бизларга шубҳа билан қарашларининг кўриниб турган далили эмасми!

Мунаввар қорининг жон куйдириб гапирган бу гаплари ҳаммаси дўсти Убайдулланинг миллат учун қилаётган меҳнатларига ишора эди. Туркистонда рус амадорлари, губернатор, жандармаларининг халққа қилаётган зулмлари, порахўрликлари, маишатбозлик-

ларидан шикоят қилган ҳам ким эди? Убайдуллахўжа эди!

Булар фақатгина оғзаки шикоятлар бўлмай, йўқ, маҳаллий рус амалдорларининг юқоридаги қилмишлари, кўтарилган халқ кўзғолонини бостиришдаги зolimликлари, ҳаммасини Давлат думасига жабрланган Туркистон халқи номидан ҳамкасби, рус журналисти Вадим Чайкин билан Петроградга арз қилиб борган Убайдуллахўжа эмасми?

Яширин «Умид» ташкилотини тузган, унга раҳбарлик қилган ким эди? Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев эмасми?

«Садои Туркистон» газетасини ташкил қилиб, ўз мақолаларида чор ҳукуматининг босқинчилик сиёсатини, қон тўкиб Туркистонни «забт» этганини фош қилган ким эди? Убайдуллахўжа эмасми?

Убайдулланинг ҳукуматга қарши бундай фаолияти рус махфий идораларидагина эмас, подшо саройидагиларга ҳам маълум эди. Русия Германиядек даҳшатли душман билан уруш бошланганда ўзининг ичидаги Убайдулладек душманига, унинг атрофидаги жадидларга эрк бериб қўярмиди?

Одатда, уруш вақти баҳона ҳар қандай ташкилот, партияларнинг фаолиятлари тақиқланарди. Фақат уларнинг нашрларигина эмас, раҳбар аъзолари ҳам шу баҳона қамаларди. Бундай хавф-хатар Убайдулла ва унинг атрофидагилар бошига тушмоғи аниқ эди.

Бу уруш Туркистон халқлари ва ўзининг бошига қандай кутилмаган кулфатлар келтиришини сезган Убайдулла:

— Ҳозирги жаҳон муҳорабаси бошланган бир фурсатда Туркистон келажаги истиқлол учун қандай курашиш кераклиги ўрнига, кўпроқ душман тузоғига илинмаслик чорасини топиш ўз жонимизни ҳимоя қилишни ўйлаб қолишимиз?!

Ахир, умрбод бировларнинг оёқлари остида тепкилар азобини тортмоқдан, ҳар дақиқа наслу насабингни ҳақорат қилишларини эшитиб умр кечирмоқдан, бир дақиқа, бир нафасгина отилган ўққа кўкрак тутиб ўлмоқ афзал эмасми!

Ҳой азиз инсон! Элик йил ё юз йил яшарсан! Юз йиллик азобда яшамоқ қаёқда-ю, бир нафасда бу азоблардан қутулмоқ қаёқда!

Бирдан баланд овоз билан:

— «Ватансиз қолмоқ, шу йўлда қурбон бўлмоқдан оғир бир ишдир!» — деб ҳайқиргиси келарди.

— Олмон енгадими, ўрус енгадими деб ҳардамхаёлликка берилмай, озодлик учун, ҳуррият учун қуроли кўзғолон кўтариш фурсати етмадими! — деб ўзи сезмаган ҳолда хитоб билан Убайдуллахон атрофидагиларга тикилди. Бу Убайдуллахоннинг ўша кунги сўнги сўзи бўлди.

1914 йил 19 апрелда ярим кечада Убайдулланинг кўлларига кишан солиб, қамоққа олиб кетдилар.

О л т и н ч и б о б

ФАРЗАНДИНГ ШУНДАЙ БЎЛСА...

«Қуруқ тухматдан, бевақт ўлимдан Ўзинг асра!»

«Бевақт ўлимдан, қуруқ тухматдан Ўзинг асра!»

Убайдуллахоннинг онаси Тўхтаҳоннинг кейинги вақтларда ўқийдиган дуоси шу бўлиб қолган эди. Лекин қуруқ тухматдан, ўз уйида юз берган бутунги фожиадан она шўрлик беҳабар эди. Бу фожиа Убайдуллахоннинг энг кичик укаси Абдулазизхоннинг никоҳ тўйи куни юз беради. Тўй азага айланмаслиги учун онага билдиришмайди. Лекин инсонларга шодликни ҳам, қайғуни ҳам кўнгилдан сезиш ҳиссини худодан ато қилинганки, онанинг бугун эрталаб қандайдир фалокатни сезгандай шундай дуони дил-дилидан тилаб ўқиши ҳам бежиз эмас эди. Ўғилларининг ишларидан озми-кўпми, доимо хавотирда эди.

Ахир, Убайдуллахон, Башриллахондек доно ўғилларнинг онаси бўлгандан кейин унинг ўзи ҳам, албатта, бефаҳм, бефаросат аёл эмас эди. Ҳали қиз вақтидаёқ илму маърифат билан эл ичида обў, шуҳрат қозонган Зайнулдин махсумдек мударриснинг тарбиясини кўрган, хат-саводли аёл бўлгани учун ҳам ўз фарзандларининг қилмишларини ўйлаб, ташвишланарди. Айниқса, ўғлининг ўрус хотинга уйланишига аввалбошданок норози бўлган она, ўғли Убайдуллахон ҳақида бирор кўнгилсиз гап-сўз эшитгудек бўлса, буни бир неча йилдан бери туғмаган «қисир» ўрус хотиннинг қасофати урганга йўярди. Баъзан ғазаб билан «илондан илон, чаёндан чаён, кофир хотиндан туғил-

ган бола ким бўларди», деб тулмаганига ҳам шукр қиларди.

Хотинининг нолишини эшитган Асадулла махсум:

— Ўғлингни сен, шунчалик бўш-баёв, бировнинг сўзига кирадиган, етакласа кетидан оёқ тирамай кетадиган қобил, деб ўйлайсанми? Ҳамма ҳавас қиладиган одамнинг қизига уйлантиришга, мусофир юртларга боришига сен билан мен кўндиролмаган ўғлинг, бир ўрус хотиннинг айтганига лаққа учадиган, деб ўйлайсанми?

— Кофирнинг сеҳри кучли бўлади, дейишади.

— Ўз подшосига қарши курашиб, қамалиб кетган отасининг қасосини бу маккор ўрус келин ўғлингизни ишга солиб, ҳукуматдан олмоқчи бўлган бўлса-чи?

— Хомхаёл! Шайтоннинг васвасаси! Бусиз ҳам ўғлингни ўзи кимга қарши қилич қайраб юрибди! Ақлини танигандан бери кимга қарши ҳаракатда! Ўғлингни ҳаракати шу экан, Мирзакаримбойнинг қизига уйланмагани ҳам ўринли бўлди, негаки, унга уйланганда ҳам, сен ўйлаганингдек борди-келди, қуда чақирик, чарлар деган гапларни улар билан беллашиб қилолмасдинг! Сен билан биз уларга бас келолмасдик. Топган-тутганини рўзнамалар, китоблар чиқариш, хайрияларга сарфлай берадиган ўғлингга фақат шу келиннинг чидайди, холос!

Эрининг бу сўнги сўзини эшитгач, «ўғлингга муносиби шу, демокчимисиз?» — деб дод солмоқчи бўларди-ю, Асадулла махсум:

— Бу рози бўлганимданмас, аламимдан, — деб хотинини бир дам тинчитарди.

Асадулла махсумнинг ҳозир бугун фикри-хаёли ўғлининг қамалганини тўй вақтида билдириб қўймасликда. Тўйни азага айлантормасликда эди!

Асадулла махсум дунёдан бохабар одам бўлгани учун бундай фалокатлар бошига тушишини олдиндан тахмин қилган эди. Убайдуллахон Саратов шаҳрида қамалгандан кейин, унинг ҳар бир қадами, у қаерда бўлмасин, уйдами, одамлар орасидами, ҳатто у тузган яширин ташкилот «Умид»гача кузатиш учун орқасидан рус махфий идораларининг одамлари қўйилган бўлиб, «Садои Туркистон» ва бошқа газеталарда босилган ҳар бир мақоласи, бутун фаолияти назорат остига олинган эди.

«Садои Туркистон» газетасида босилган «Савдогарликлар на ўлди», «Шариат ва закон», «Турли ўринларда» каби ўнлаб мақолаларини, бу шунчаки мақолалар эмас, келажақдаги Туркистон давлати қандай бўлиши ҳақидаги кўрсатмалар, деб тақдир қилган Чор ҳукумати учун газетани тарқатиб юбориш ва муҳаррири бўлмиш Убайдулла Хўжаевни жазолаш учун етарли далил деб ҳисобларди.

Одатда, сиёсий айблар билан айбланувчиларни ҳибсга олиш байрам олдларида бўлади. Бундан мақсад, сенлар байрам, тўй қувончларига муносиб кимсалар эмас, дейилмоқчими, Убайдуллани ҳам ҳибсга олиш укаси Абдулазизхоннинг никоҳ тўйи кунига мўлжалланади.

Тўйдан бир-икки кун олдин «Садои Туркистон» газетаси ёпилади. Туркистон генерал-губернатори Куропаткиннинг буйруғи билан қувғинга олинган жадидларнинг ичида энг таниқли, раҳбар ҳисобланган Убайдуллахўжа ва унинг укаси Башриллахўжаларни ўлкадан сургун қилишга қарор қилинган бўлиб, шу буйруқ асосида худди укасининг тўйи кунини Убайдуллахон ҳибсга олинади.

Тўй азага айланди!

Нима учундир, Башрилла омон қолади.

Тўй кунлари Убайдулла йўқлигини турли баҳоналар топиб онани бир дам тинчлатган бўлсалар ҳам, юрган йўлида, ўтирган жойида онанинг:

— Қуруқ туҳматдан Ўзинг асра!» дуоси асло тилидан тушмасди. Убайдуллани ана келади, мана келиб қолади каби баҳоналар билан кўнгли хотиржам бўлолмасди. Лекин ўғилларидан гоҳи-гоҳида она нолиб ҳасрат қилганга унга қўшилишиб:

— Мана, ўғилларим, сенларга нима девдим, оқибати нима бўлди, аттанг, — деб куйиб ёнадиган Асадулла махсум Убайдулланинг қамалишига бугун афсус билдирмади. Қамалганидан нолимади!

Ахир, сенлар ўғил бўлиб, бир дастурхон атрофида ота-она келин-куёв билан ўтириб, тирикчилик, болачақа орзусини қилдиларингми? Мана энди нима бўлди? Баттар бўлларинг! — деб таъна ҳам қилмади. Эрталаб қўғоз қўлтиқдаб кетиб, кеч келганинда ҳам еяр-ичарингда ҳаловат бўлмай, ёзув-чизувдан бош кўтармай,

хўш, мана энди, нима бўдиларинг, жазойингни торт, бир кун ҳам майшатни билмай, оғзингдан чиққан гап миллат, истиқлол бўлди. Давлат орттириб тўй-томоша қилмадинг! Қилганинг тўйни ҳам азага айлантириш бўлди. Лаънат сендек фарзандларга, деб нолиш ўрнига:

— Барака топ, ўғлим! Барака топсин, Убайдулла-хон! — деб бир неча марта такрорлади. Йўқ, хаёл билан эмас, бу гапларни у қандайдир меҳр билан айтди. Ҳа, агар ҳозир ўғиллари ёнида бўлганида эди, бағрига босиб кучоқлагудек эди.

Одам бир-бирига раҳм-шафқат қилмаса!.. Ўзини одамман деб санаган одам бир одамнинг бошига мушкул тушганда, оғирини энгил қилишга ярамаса!..

Дод-фарёдни эшитиб, эшитмагандек қулоқ солмаса!.. Ё тавба, мусулмончилиги қаёқда қолди!.. Қаёқда!

Унинг ҳаракатлари ўзгарди. Асабий бир ҳолатга кирди-ю, ўғилларига умру инсоф тилаб, дуо қила бошлади. Авваллари ўғилларининг ишлари унга бекорчи уринишдек туюлиб, ранжиб юрган бўлса, бир йилдан бери давом этиб келаётган жаҳон муҳорабаси даврида кунлардан бир кун юз берган воқеани эслаб, ўз ўғилларининг мунофиқ, безътиқод бўлмаганларидан қалбида бир фахр сизди. Бу воқеа Асадулла махсумнинг ҳам кўзи очилишига сабаб бўлди.

Баҳор чоғи бир қишлоқдаги одамлар чор-ночорликдан очдан ўлмай деб, атала ош учун рус бойларининг ерини ишлашга чиқадилар. Ишдан ҳориб-чарчаб коса-товоқларини кўтариб қозон тепасига бормоқчи бўлганларида, қозон атрофидан айланиб ўтган ўруснинг чўчкасига кўзлари тушади-ю, юз, эллик чамаси одам, насибамиз ҳаромга чиқди, деб идиш-товоғини кўтариб орқага қайта бошлайди. Оладиганининг ярмини далада еб, ярмини болаларига олиб борадиган насибадан ҳам бу чўчка бенасиб қилади.

Мана эътиқод! Очдан ўлса ҳам, эътиқодидан кечмайдиган бу халқ!

Воқеанинг устидан чиқиб қолган шу қишлоқлик мўйсафидлардан бири, аҳволни билади-ю, насиба кутиб ўтирган болалар очдан ўлмасликлари учун атрофда ўсиб ётган саримсоқдан бир бойламани юлиб, қозон атрофидан айлантириб ичига ташлайди-да:

— Энди бемалол олаберинглар, увол-чуволи бўлса

менинг бўйнимга, — деб, кўз ёшлари билан фатво беради. Одамлар қозон атрофига дув ёпириладилар.

Очарчилик камлик қилгандек, халқ орасида оғир касаллар тарқалади. Николай подшо урушга — жабҳага ёрдам, деб солиқларни бир неча баробар оширади. Халқнинг бор-будини талаб, силласини қуриштириб адо қилиш етмагандек, ерли халқнинг ўғилларини аскарга олиш ҳақида подшонинг буйруғи халққа маълум қилинади.

Бойлар, даромади бор одамлар, ўғиллари ўрнига пулга одам ёллайдилар, бор бисотидан, молидан айрилган халқ энди ёлғиз фарзандини урушга юбориб, жонидан ҳам айрилади!

Менинг ватаним, Туркистон! Ёв менинг юртимни босган эмас, нега энди мен, бегона юртга бориб, бир умр кўрмаганим немиснинг боласини ўққа тутишим, ўлдиришим керак, деб ҳақ гапни айтганлар жиннига ёки ватан хоинига чиқарилиб, жазога тортилади.

Халққа бундан ортиқроқ зулм, ҳақсизлик бўлади-ми!

Бу халқнинг оҳ-додига, сендан ўзга ким етади, Парвардигор! Бу зулм, адолатсизликлар жонидан тўйдирган халқ, масжиди жомеларда Николай пошшонинг заволини тилай бошлайди. Унинг ўрнига ит келса ҳам рози бўлиш даражасига етади.

Итга ҳам тобе бўлиш даражасида зулм остида қолганларда, наҳотки, ўз халқидан бирон раҳнамо топилмаса!

Наҳотки, бирон ғамхўр бўлмаса! — деб ўйларди Асадулла махсум!

Масжидлардан бирида ибодатдан сўнг, фотиҳа вақтида «ит келса ҳам розимиз», дегандек фотиҳага қўл очилганда, жамоа орасидан паст бўйли бир одам ўридан туриб, дарғазаб овоз билан:

— Эй халойиқ! Эй мусулмонлар! Бу зулму адолатсизликлар шу даражада вужуд-вужудимизга алам ўтказмаганда!.. Виждону нафсониятимизни қақшатиб, бу қадар тубанликка юз тутдирмаганда! Бизлар итга ҳам тобе бўлишга кўнармидик!

Эй халойиқ! Эй буюк Турон фарзандлари, ҳар қандай ғазаб, ҳар қандай аламга чидаб ноумидликка борсак, биз Амир Темур авлодлари учун кечирмас ҳақорат бўлмасму!

Бизлар Оллоҳ таолодан оқ ит ўрнига қора ит кел-
моғини эмас, бундайларга тобе бўлмоқдан кўра озод-
лик, Истиқлолимизни тилайлик!

Золимларнинг зулмидан, унга асирликдан қутули-
шини тилаб, бу орзу йўлида халқимизга музаффарият
истаб фотиҳага қўл очайлик!

Унинг юракдан чиққан оловли ҳайқирғини на-
мозхонлар, бутун масжиди жомени ларзага келтиргу-
дек гулдурос билан қўллаб:

— Илоҳо, омин! — деб фотиҳага қўл очдилар.

Убайдуллахоннинг ҳақиғага узоқ дуо қилдилар. Бугун
масжидга йиғилган халойиқ бу орзу-армонларини рўёбга
чиқармоқ учун жон фидо қилиб келган, Николай пош-
шонинг зулмига қарши курашиб келган одам деб Убай-
дуллахонни биларди. Убайдулла халқ ичида шундай обрў
ва ишонч қозонган киши эди! Лекин, афсуслар бўлсин-
ки, Убайдуллага халқнинг бунчалик ихлоси ва муҳабба-
ти, халойиқнинг эса ўз ниятларини ошқора айтганлари,
ибодат чоғида бўлган рус айғоқчилари орқали махфий
идораларга қўшиб-чатиб етказилади.

Халойиқнинг ўз мақсадини бундай дадил ошқор
қилиши чор айғоқчиларини жазавага солиб қўйди!
Убайдуллага шу қадар меҳр қўйган халойиқ, уни
қамоқдан қутқариш учун исён кўтариши хавфи ҳам
йўқ эмас эди. Бу хатарни олдини олишнинг бирдан-
бир чораси оғзакигина эмас, ёзма равишда халқ ора-
сида Убайдуллага нисбатан ишончсизлик туғдирувчи,
унга ихлос қўйганларнинг ихлосини қайтарувчи, ун-
дан узоқлаштирувчи, ахлоқий бузуқ нопок киши си-
фатида кўрсатувчи шундай тухматлар тарқатилдики,
айрим одамлар орасида бунга ишониб, Убайдуллани
подшога қарши газетада босган мақолалари учун қама-
ган эмас экан, деган шубҳалар ҳам пайдо бўлди. Ҳат-
то ўз маҳалласидагилар ичида Асадулла махсумдан «шу
гаплар ростми?» деб сўровчилар ҳам чиқиб қолди.
Тарқатилган бу иғволарда шундай «далилар» келти-
рилган эдики, унча-мунча эшитганлар ишонмай ило-
жи йўқ эди. Шаҳарда эса дув-дув гап тарқалган.

Асадулла махсум хотинининг гапларини эшитса-да,
бутун хаёли мана шу тарқалган тухмату иғволарда эди.

Тошкент «Тузем комитети»нинг раиси, жадидлар
раҳнамоси Убайдулла Хўжаевнинг шахсий бойлик орт-
тириш ва аҳолидан қўшимча солиқлар олиш учун жазо

қўшинлари маҳаллий қўшхонасидан фойдаланганлиги
тўғрисидаги Туркистон оҳранкаси район бўлими мах-
фий ходимининг агентура хатида лақаби «Шаҳрисабз
хабарчи» шундай ёзади:

«Тошкент уезди, Зангиота, Тўйтепа, Кенжигали
бўлисларининг аҳолиси шикоят қиладиларки, бўлим
бошқарувчилари сўнгги вақтларда аҳолидан ҳар ҳаф-
тада 200—400 сўмдан йиғадиган бўлиб қолишди, бу
йиғинлар, шу йилнинг июль ойидан бошлаб бўлислар-
да юз бериши мумкин бўлган тартибсизликларнинг
олдини олиш мақсадида ҳар бир улусда 20—30 киши-
дан иборат ҳарбий командаларни сақлаш учун сарф-
ланади, демокдалар. Аҳоли бундай фармойиш борли-
гига шубҳаланмоқда, исёнчи деб қораланмаслиги учун
буни очиқ айтишга ботинмайди.

Тошкент шаҳрида эликбошилар бу пуллар ҳара-
катдаги армиянинг орқа томонига жўнатиладиган иш-
чиларни ёллаш, кийинтириш ва боқишга сарфланади,
деб ҳар бир ҳовлидан 200 сўмдан 500 сўмгача пул
ўғирламоқдалар, бу эса аҳолига малол келмоқда.

Йиғилаётган пуллар тузем комитетига ва унинг ра-
иси Убайдулла Хўжаевга кетмоқда. Овозаларга қара-
ганда пулнинг катта қисми асл мақсадга эмас, балки
Хўжаевнинг ва комитетнинг бошқа аъзоларига гўёки
уларнинг зиммасига юклатилган ҳар хил эҳтиёжларга
сарфланаётган эмиш.

Убайдулла Хўжаевнинг шахсияти беғубор деб
бўлмайди. У Тошкент шаҳрида туғилган. Рус-тузем мак-
таби курсини тамомлаган, сўнгра Тошкент шаҳрининг
1-участкасида бўлса керак, ҳакамлик судида таржи-
мон бўлиб хизмат қилган. У идора кейинчалик Сара-
тов шаҳрига кўчирилган. Уни ҳам у ерга бирга олиб
кетишган.

Саратов шаҳрида яшаётганида Хўжаев қандайдир бир
бева аёлникида яшаган ва у билан бирга турган. У
хоним билан яқинлашиб, унинг собиқ эрига хиёнат
қилганлигини фош этувчи хатни ўғирлаб, у аёлни, бу
ишни фош қиламан, норасида қизини ворисликдан маҳ-
рум қиламан, бу қиз ўйнашдан туғилган, деб шантаж
қилган. Бу аёл Тошкентда Хўжаев билан бирга 1913 ва
1914 йилларда Хорошинеқ кўчасида (сарт уйи) 4 ёки 8-
ҳовлида яшаган. Ўша вақтлар атрофида Хўжаев хусу-
сий ишончли вакил бўлиб ишлаб, оқдовчилик қилган.

1913 йилда Тошкент шаҳрида Хўжаевнинг уйида практика ҳуқуқидан маҳрум қилинган адвокат Чарковский яшаган (Романов кўчаси, шаҳар бошқармасининг орқасида, «Садои Туркистон» газетасининг собиқ редакцияси). Бу одам Хўжаевнинг фаолиятини бошқариб турган ва унинг номи билан ишлаб юрган. Чарковскийнинг билимдонлиги ва унинг кўрсатмаси билан Хўжаевнинг адвокатлик обрўси аҳоли ўртасида ошиб кетган ва ўша вақтдан буён яхши практика қила бошлаган.

«Садои Туркистон» газетасида қандайдир мақола чиқаргани учун Хўжаев ҳатто судга берилган. Унинг натижаси номаълум.

Сўнгги вақтларда Андижон шаҳрида яшаган. У ерда ўғрилиқ ва қарийб 200 сўмлик ўғрилиқ ҳақидаги қалбаки ишни ҳимоя қилган. Бу иш ишончли вакил Хашчинга яхши маълум бўлиши керак (Андижон шаҳрида яшайди). ЦГМАУ УзССР, Туркистон район охрانا бўлими, ОП I.2144-иш, 106—107-бетлар. Асл нусхаси).

Фақат бу эмас, «Абдуллин» лақабли чор айғоқчиси жандармалар кўрпуси бошлиғи полковник Роз-Сошалскийга қуйидагича маълумот беради:

«Андижон «Тараққийпарвар» партиясининг машхур арбоби Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев, ўз партиясининг номидан Туркистон ўлкасидаги ерли аҳолининг, халқ тайинлаган қозиларнинг ҳуқуқларини ошириш, сайлов ва Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги қонунга ўзгартиришлар киритиш, Туркистон ўлкаси аҳолисининг ҳуқуқларини ёқлаш учун давлат думасига ўз вакиллари бўлишлигини амалга ошириш учун Петроград шаҳрига боради...» — дейилади.

Убайдулланинг Петроградга бориши Туркистондаги рус амалдорларини талвасага солиб қўяди. Убайдулла рус тилида мукамал сўзловчи, қонуншунос ва ўта нотик бўлгани учун таъсир ўтказмай иложи йўқ эди. Дума аъзолари ўртасида айтилган даъволар, Туркистон халқи олдида ўзини ғамхўр қилиб кўрсатиш учун рус амалдорларидан баъзиларининг қурбон қилиниши табиий эди. Убайдуллани Петроградга боришдан олиб қолишнинг бирдан-бир чораси шундай бўҳтонлар ва қамаш бўлди.

Юқоридаги каби уюштирилган туҳматлар бенатижа қолмади. Афсус... Минг афсуслар бўлсинки, би-

рин-кетин сургун қилиш, ҳибсга олиш бошланиб, Мунаввар қори, Башриллахонларнинг қўлга олингани хабари келди. Тўй азага айланди. Она шўрликнинг ҳоли не кечди, Парвардигор!

Фақат булар эмас...

Айниқса, 1914 йилда аҳолидан аскар, мардикор олинишига қарши Жиззах ва Тошкентда кўтарилган халқ исёнидан юрак олдириб қолган генерал-губернаторлар, жадидларнинг ташкилотлари ва ҳар қандай нашрларига қарши жиноий иш қўзғаш учун бутун вилоятлардаги жазо идораларига буйруқ берадилар.

Жазолаш, қирғин бошланади.

Вадим Чайкин билан Убайдуллахонларнинг рус тилида чиқаришга рухсат олганлари Андижондаги «Туркестанский голос», Фарғонадаги «Садои Фарғона» ва «Файрат», «Тараққий» газеталари ва ташкилотлари тарқатиб юборилди. Алоҳида жандармалар кўрпусининг бошлиғи полковник Роз-Сошалский иш устидан тергов бошлайди. Бутун Туркистон бузилган ари инига ўхшаб қолди.

Убайдуллахўжа, Мунаввар қориларнинг сургун қилингани хабарини эшитиб узоқ-ёвуқдан, Қўқондан келган Ҳамза Ҳакимзода борми, бухоролик Фитрат, Беҳбудий борми, шу кунларда Тошкентда бўлган Абдулҳамид Чўлпон, «Садои Туркистон» газетасининг катта фаолларидан Мўминжон Муҳаммаджон, Садриддинхондан тортиб, Абдулла Авлоний, Тавалло, ҳамма ўзбек зиёлилари айғоқчиларнинг кўзидан чеккароқда бўлган Убайдуллахоннинг боғига йиғилишади.

Асадулла махсум буларни ўз боғига таклиф қилиши бекорга, бемақсад бўлмаган. Ўз ўғлидек бўлиб қолган буларнинг ҳар бирларига зеҳн солиб, меҳр билан назардан ўтказаркан, уларнинг ҳар бирининг ёниб турган кўзларида, ҳар бир хатти-ҳаракат, ҳар бир сўзларида фидойилик, шижоат, ақлу доноликни кўриб, у ўз ўғилларининг бошларига тушган жабру жафолардан нолимади! Бу ташвишларга инсоф билан қаради, ақл билан муносабатда бўлди.

Ўз миллати, ўзи туғилган юртини кимдир ёвлардан қўриқлаши, кимдир унинг тақдирини ўйлаб жон қуйдириши керакми? Лозим бўлса, ўзини қурбон ҳам қилсинми? Кимдир шундай қилса, унга тасаннолар айта-мизми! Қувонамизми!

Хўш, ахир, менинг ўғилларим кимлардир қилиши зарур бўлган ишни қилса, ўшалар қаторига қўшилган бўлса, нега сен бу ишга қўл урдинг, деб менинг афсус чекишим, фарёд кўтаришим қай инсофдан бўлади!

Халқнинг лаънати эмас, дуосини олишга лойиқ бўлган фарзандларидан қандай ота-она хурсанд бўлмайди!

Асадулла махсум куйиб-ёниб бу гапларни гапираркан, ўғлининг шундай дўстлари борлигидан фахрланганиданми, беихтиёр кўзларига ёш олиб, ўғлининг дўстлари ҳақиға узундан-узоқ дуо қилди. Тангри ўз паноҳида сақлашини тилади.

Унинг илтижоси ижобат бўлди, кутилмаганда боғ эшиқдан сочлари тўзғиб терлаб-пишган Убайдуллахоннинг хотини Маликахоннинг кириб келиши, ҳаммани ҳайронликка солиб қўяди. Ёз иссиғи авжга чиққан туш қизиғида, айниқса, хотин кишининг кутилмаганда келиши, ҳамманинг кўнглига ваҳима солди. Ҳамманинг хаёли қамалган Убайдулла, Мунаввар қориларга кетди. Аммо ўтирганларнинг қани, гапир, нима гап дейишларини кутмасданоқ, уларнинг ваҳимали қарашларини сезган Малика, тутилиб-тутилиб бўлса ҳам ҳаммага тушунарли бўлсин учун, ёки севинганиданми, ўзбекчалаб:

— Убайдулла Хўжаев яхши... яхши хабар! Жуда яхши! — деган икки оғиз гапни айтиб, тинчитмоқ бўлди! Ўзи билан олиб келган шахсан Убайдулланинг номига Александр Фёдорович Керенскийнинг Петрограддан юборган хатини русчалаб ўқий бошлади:

«Хурматли Убайдулла Хўжаев, Сиз билан Петроградда учрашган вақтимизда Туркистон фуқароларининг талабларини амалга ошириш масаласида сўзлашганимиз, бундан ташқари, рус амалдорларининг порахўрлик, маиший бузуқликлари мусулмон халқларини назабга келтиргани, уларнинг зулми ҳаддан ошганлиги ҳақида қилган арзингиз, тафтиш қилиниб, даъволарингиз тасдиқланади: шу масалалар бўйича, мен бошлиқ IV Давлат думаси ноибларининг бир гуруҳини Тошкентга шу яқин орада бориши мўлжалланган.

Кўришгунча хайр!

А. Ф. Керенский»

Малика бу хатни кўз ёшлари билан, қувончи ичига сизмасдан ўқиди. Бу мактуб бир жиҳатдан эрининг гуноҳсиз эканлиги, бугун бўлмаса, эртага озодликка чиқишига йўл очган бўлса, бу ердагиларни хабардор қилишга шошилганлигининг иккинчи бир сабаби, сизлар ҳам таъқибдан қутулдинглар, демоқчи эди.

Лекин, Малика ўйлагандек, эшитганларнинг ҳаммасига бу хабар бир хилда қувонч бағишламади. Бунинг сабабини мактубни бошдан-оёқ эътибор билан тинглаб, фикрга чўмганча, сўзлашга шошилмай ўтирган Садриддинхон жуда мулойимлик билан икки оғиз гапида айтиб қўяқолди:

— Керенский жанобларининг марҳаматлари, қамоқдаги тутқунларга улуғ айём кунлари одатда бериладиган сийловдек гап. Ҳеч маҳал тутқун вақтинча қилинган бундай илтифот учун тортган азоб-уқубатлари, озодликдан маҳрум бўлганларини унутиб, ўз жаллодига миннатдорчилик билдириб, таҳсин ўқирмикан!

Зиндонга ташланганларга, қуёш нурларидан ором олиш учун, зиндон соҳибининг бир нафасгина берган эркин эмас, ёки осмон тўла юлдузлар жамолига бир дақиқагина боқиш учун очиқ ҳавога олиб чиққани марҳамат эмас. Йўқ! Йўқ!.. Унга озодлик керак!

Унга озодлик керак!

Унга тутқунлик кишанидан мангу қутулиш бахти керак! Ҳа, дарҳақиқат, Туркистон халқларига сабру қаноат тилаш эмас, бир нафаслик таскин эмас, озодлик керак! Ўз эркига қўйиш керак!

Александр Керенскийнинг шахсан Убайдуллахон номига юборган мактубининг ерли халқни чор амалдорлари зўравонликларидан маълум вақт тийилишига ёрдами текканлиги, албатта, ўша вақт учун қувонарли эди. Аммо Керенскийнинг дўстона мактуби шўролар даврида КГБ қўлига тушиши, Убайдуллахон учун офат бўлди, бошига бало бўлди. Чунки Керенскийнинг бу мактуби, Убайдулланинг большевиклар учун ашаддий душман бўлган меньшевиклар ғоясидаги одам бўлганлиги, шўроларга душман бўлганлигини асослаш учун етарли далил бўлади. Ваҳоланки, Убайдуллахон ҳам, Садриддин аълам ҳам на вақтли ҳукумат раҳбарлари ва на большевиклар тарафдори эдилар.

Терговчининг:

— Қўлимиздаги бу ашёвий далилни ҳам рад этиб, душманлигини яширасанми? — деган саволига:

— Мен шўроларга қарши курашганим йўқ! Мен Туркистон миллий озодлиги учун курашдим. Нега бу сизларнинг наздингизда душманлик саналиши керак!

— Сен, меньшевикча қарашларни тарғиб қилиб, миллий сиёсатимизга туҳмат қилгансан!

— Туҳмат эмас! Мен миллий сиёсатнинг бузилишига қарши курашганман, ундан қайтмайман.

— Биз камчилик, нуқсонларга қарши курашганларни жазоламаймиз! Ўртоқ Сталин нима деган? Уни яхши биласан! «Танқид келажакнинг меваси!» Бу биз шўроларнинг асосий шиоримиз. Биз сенга ўхшаган туҳматчиларни жазолаймиз!

Бу гапларни эшитиб, ёрилгудек бўлган Убайдулла имкони бўлса, ўрнидан туриб, бармоқларини терговчининг кўзларига ўқталиб:

— Ҳой, менга қара, сенда ҳам заррача виждон деган нарсадан, инсоф деган нарсадан борми?! — деб жавоб қайтарди-ю! Қани иложи!

Халқларни эмас, ҳатто битта халқнинг ўзини иккига ажратиб юбордиларинг-ку! Бой, камбағал, шўрога ҳақли, шўрога ҳақсиз, деган баҳоналар билан бир халқни иккига бўлиб қўйдиларинг-ку! Халқлар тенглиги шуми!

Бойни камбағалга, илмини илмсизга қарама-қарши қўйиб, икковини бир-бирига бир кун гўштини едирмоқ бўлсаларинг, ёв қилсаларинг, қулоқ қилсаларинг, халқлар бирлиги деганларинг шуми! Тарихи оёқости бўлса, дини ўлса! Тили унутилса!.. Қани Туркистон халқларига ваъда қилинган мустақиллик! Миллий эркинлик! Бу — қанақа тенглик! Қанақа бирлик! Бу халқлар тенглиги эмас, бу халқлар қуллиги, халқлар бирлиги эмас, халқлар ёвлиги десанг-чи! Кўр бўлгур, — деб бақиргиси келарди-ю, бу билан ўзининг ҳақлигига заррача ишонч уйғота олмаслигига ишонарди.

Убайдулланинг жавоб қайтармаслигини ризога йўйиб, кўнглига келганларни қоғозга туширди-да, имзо чекишга берди. Убайдулла кўз югуртиб:

— Мен туҳматчи эмасман! Бундай тавқи лаънатни бўйнимга олмайман! Мен фақат Шўро ҳукуматига қарши курашганимни, унинг миллий сиёсатига душман бўлганлигимни тан оламан!

— Ўчир овозингни! Меньшевизм ғояларининг тарғиботчиси эканингни далиллар билан фош қиламиз! Туҳматчи эканингни бўйнингга оласан! Исботлаймиз!

У «далиллар билан исботлаймиз» деганда яна нималарни назарда тутди экан? Ёки...

1917 йил февраль инқилобидан кейин вақтли ҳукумат адлия вазири А. Ф. Керенский Убайдуллахўжани Марказга чақириб олади ва ўзининг Русия мусулмонлари ишлари бўйича маслаҳатчиси этиб тайинлайди. У, далиллар билан исботлаймиз, деганда шуни назарда тутмаганмикан, деган гумон Убайдулланинг кўнглидан ўтади.

Бу ҳам унинг учун хатарли эмасди. Бу ҳам ҳақиқат! Убайдулла душманлигини яширмасди. У туҳматдан қўрқарди.

Узоқ йиллик қамоқ муддатини ўтаб, куч-қувватдан қолиб, юрак хасталигига учраб, ёши қайтган чоғида уни, мен адолатли Шўро ҳукуматига туҳмат қилганман, бўйнимга оламан, дедириш учун карцерга ташладилар. Ҳафталаб уйку бермай азобладилар. Бу азобларга ҳали отмаслариданоқ бардош бера олармикан?

Е т т и н ч и б о б

ҚИЛ КЎПРИК

Оқ подшо қулади. Николай тахтдан ағдарилибди, деган хабар бутун Туркистон бўйлаб тарқалди.

Одамларнинг севинчи ичига сифмайди:

— Николай подшо зулмидан қутулганимиз рост бўлсин!

— Ким қулатибди?

— Олмон енгибдими? Олмон келармишми?

— Ўрнига ким бўларкин?

— Туркистонда энди ҳуррият!

Чор ҳукумати Туркистон халқлари бошига солган кулфатлар, камситиш ва хўрланишларга қарши курашиб, Сибир қилинган бегуноҳлар туйган шодликнинг асло чеки йўқ эди.

— Ўрусга қарамликдан энди қутулдикми?

— Мустақиллик бўлади! Ҳуррият!.. Ҳуррият!.. — деган қувончлар ҳар бир овоздан эшитиларди. Камбағал ҳам, бойлар ҳам, айниқса айрим ота-оналар

мардикорликка олиниб йўқ бўлиб кетган фарзандлари хунини олгандек, хурсанд эдилар.

Чор ҳукумати даврида бутун умрини таъқиб, қамоқда ўтказиб, кечагина унинг қамоғидан чиққан Убайдулла-хонлар хонадони хурсандчилигининг ниҳояси йўқ эди. Ахир, инсоф билан айтганда, Николай пошшонинг зулмини кўрган бундай оила, бундай ота-она, бундай фарзандлар йўқ деса бўларди. Асадулла махсумнинг қамоқ азобини тортмаган бирорта ўғли бормиди? Худойи тало буларнинг ҳаммасини миллатга жонкуяр, адолат-парвар одамларнинг қайғусига ҳаммиша шерик қилиб яратган эди. Фахрланса арзийдиган фарзандлар! Лекин ота-онани ўзининг фиरोқу ташвишида бунчалик куйдирган ҳам балки бўлмагандир.

Неча йилдан бери фарзандлари дардида бемор бўлиб қолган Убайдуллахоннинг онаси Тўхтахону, отаси Асадулла махсумларнинг қувончини тасаввур қилиб бўлмасди. Ахир, ўғилларининг ўз ҳаловатидан кечиб, бола-чақа орзусини билмай, қамоқларда умр кечиришларига шу ўрус подшоси сабаб деб билардилар. Уларнинг назарида энди Башриллахон ҳам, Убайдуллахон ҳам бу азобдан қутулдилар. Энди бағримизда бўлар, ташвишимиз ариди, деб ўйлардилар.

Бағриларига шамол теккандек хотиржам нафас ола бошладилар. Ҳамиша омонатдек кўриниб қолган фарзандлар энди бағридан кетмайдигандек. Тўхтахон аянинг қадди шу кунларда тикланиб қолди. Асадулла махсум ҳам намозини хотиржам ўқийдиган бўлди. Аммо Убайдулланинг назарида қувониб карнай-сурнай қилишга вақт эртадек эди. Ахир, у Чор ҳукуматига қарши нима учун курашган? Бундан мақсади нима эди? Бутун умрини бағишлаган орзусига энди етади-ми, йўқми? Унинг кўнглидаги шу азоб кетмай, уни қийнарди. Ҳаловатсиз кунлари яна бошланди. Унинг дардларини ота-она билмасди. Хурсанд эдилар.

Халқ хурсанд эди. Лекин ҳамма бирдек эмас! Айрим мутаассиблар орасида:

— «Кулли ёвмин баттар» — дейилган, — ҳа! Беҳтар дейилмаган, энди бундан ҳам баттарроғи келмаса бўлди, — деганлар ҳам йўқ эмас эди.

Бу гапда ҳам жон бор эди. Подшо қулагани билан, ҳали-ҳозирча мустамлака Туркистон халқлари учун карнай-сурнай чалиб, қувонишга вақт эрта эди.

Чунки, подшо қулади, аммо унинг ўрнига ким келади? Ундан яхшироқ келадими, ундан ҳам баттарроғими?

— Ким келарди, битта подшосининг ўрнига яна бири келади. Бундан, хўш, бизга нима фойда? — Николай подшога тегишли ҳамма нарса — молу мулк меники, еру жой... бундан буёқ ҳаммаси, энди меники, неки давлат бўлса, унга меросхўр бундан буён мен! Арзи-доғларинг бўлса, ўшанга айтларинг энди — деса-чи?! Яна мустамлака бўлиб қолаверамизми?

Бу шубҳалар ҳам бежиз эмас эди. Шундай бўлиши ҳам мумкин эди.

Подшо ўрнига Керенский давлат тепасига чиқибди, вақтли ҳукумат бўпти, деган хабарни эшитганлар орасида — ҳа, нима бўлса ҳам Керенский ўзимизнинг Тошкентда туғилиб ўсган, аҳволимиздан хабардор, балки инсоф қилар, — деб севинганлар ҳам бўлди.

Лекин Керенский Муваққат ҳукумат эди. Русияда ҳақиқий ҳукумат кимнинг қўлида бўлади, қандай тузум, қандай сиёсат юргизилади? Ҳозирча ҳеч ким башорат қилолмасди.

Вақтли ҳукумат Керенский ўрнига ким келади? Болшовойларми, кадетларми, ким?

Ҳарна ёвнинг бири кам дейилганидек, золим Николай подшонинг тахтдан қулаши, Туркистон халқлари учун ниҳоятда қувонарли ҳодиса бўлса ҳам, аммо, айти замонда, вақтли ҳукуматнинг ўрнига ким келади? Туркистон тақдири нима бўлади? Рус чангалидан қутулиб, мустақил бўладими, йўқми? Тўнтаришдан жадидларнинг ҳам, Туркистон халқининг бирдан-бир умиди шу бўлган. Бусиз, Николай подшонинг қулаганидан Туркистон халқларига нима фойда? — деган савол жадид раҳбарларини ўйлатиб, таҳликага солиб қўйган эди. Инқилобнинг биринчи кунларида худди уйга адашиб кириб қолган парранда, қутулиш учун ўзини ҳали у деразага, ҳали патирлаб бу ойнага урганидек, айрим зиёлилар ҳам шундай ҳолатга тушиб қолган эдилар.

Нима қилиш керак?!

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас, деб бекорга айтилмаган. Мана бугун туркий халқларнинг миллат учун, ҳуррият учун жонкуярлари Заки Валидий, Беҳбудий, Тавалло, Авлоний, Мунаввар қори, Чўлпон, ўнга яқин жадидлар Убайдуллахоннинг

уйида йиғилдилар. Қорли, бўронли чўллардан ўзининг саман отида йўл босиб Мустафо Чўқай ҳам етиб келган. Унинг бутунги ҳолати шундай эдики, устидаги поча-пўстин, бошидаги қулоқчинини ечиш ҳам эсига келмай, мол-жон, бола-чақа омонми, деб ҳол сўраш ўрнида бир-бирларини кучоқлаб:

— Қутги бўлсин!

— Муборак бўлсин!..

— Хайрли бўлсин! Илоҳо оминдан бошланиб кетди. Булар ҳаммаси ўзларини мен ўзбек, мен қозоқ деб билмаган, бир халқнинг фарзандимиз, деган кишилар эдилар.

Буларнинг орасида энг ёши бўлгани учунми чекка-роқда кузатиб турган Чўлпон қувончми, дардларини ичига сиғдиrolмай, ҳаяжон билан шу фурсатда қалбидан тугён урган:

*Кет, кўзимни алдагувчи хоки нур,
Кет, оловли чизигимдан нари юр!
Кет, захарли қизғалдоқни ирғитма,
Кўнглимдаги сўнг умидим йўқ этма.
Кет, илоҳий виждонимни булғама,
Бутлар билан тегарамни чулғама!..*

«Бутлар билан тегарамни чулғама» сатри кимларга қаратилганини таъкидлаш учун бўлса керак, Чўлпон такрорлаб ўқиди.

Бу ерга йиғилганлар миллатга дахлдор неки бўлса, қулоқлари ёнидан ўтказиб юборадиган кишилар эмасдилар. «Кет»нинг кимга қилинган хитоб эканини англаганлари учун Чўлпоннинг шеърини чапак билан қарши олдилар.

Золимнинг зулмидан қутулиш қувончи ва тантанаси билан бошланган бу учрашув, Чўлпоннинг «Кет!» деб Николай пошшони назарда тутганлиги сабаб бўлди-ю, яна эндиги чора нима қилмоқлик ҳақидаги баҳсга айланиб кетди. Ҳаммани жиддий ўйлатиб қўйди.

Бугун булар шундай бир руҳиятда эдиларки, бир-бирлари билан кўришиб, ҳаяжонга берилганларидан, ясатилган дастурхон атрофидаги қўйилган курси ва креслоларга ўтиришни ҳам унутиб қўйган эдилар.

Фотиҳа қилинди-ю, ҳаммалари бир нафас хаёлга толдилар.

Ҳозирги бу ердаги мустамлака зулмидан қутулишга бўлган умид қувончию, эртанги ташвиш, худди кўз

ёшлари билан кулаётган одам қиёфасини эслатарди. Ўтирганлар ораларида ёши улуғроқ бўлган, катта салла ўраган муфтий Беҳбудийга одоб юзасидан, қани, фикр айтинг, дегандек Убайдуллахон назар ташлади.

Буларнинг ҳаммаси айна фурсатда дарёга қармоқ ташлаб, нима илинишини билмаган киши ҳолатида ўйчан эдилар.

Ўтирганларнинг сўз бошлашга ўйланиб қолганларини кўриб, оврўпоча кийиниб, бўйнига бантик таққан шоир Абдулла Авлоний:

*Оламни ўраб олгон гаввоси нагур билмам,
Бу Огам ўғулларин гаъвоси нагур билмам,—*

деган шеърини ўқиди-ю, баҳсга имкон яратди.

Жадид раҳбарларнинг бирдан-бир мақсадлари ва даъволари ҳам нима қилиш керак, деган саволга бутун қатъий жавоб топиш эди. Уй соҳиби бўлгани учун Убайдулла:

— Подшо афдарилди, давлат тепасига Русияда муваққат ҳукумат келди, туркистонликларнинг тақдири қандай бўлади? Жабрдийда Туркистон халқлари орзу қилган озодлик, мустақилликка қайси йўл олиб боради? Русияда подшо афдарилгандан сўнг, давлатнинг барча соҳаларида, давлатни идора қилишда ўзгаришлар бошланди. Бу сизларга аён. Бизлар ҳам ўзимизда шу усулга амал қилсак, мақбул бўлур, деб ўйлайман. Яъни давлатимиз худудларида маҳаллий миллат фарзандлари эгалик қилиб ўтирмас экан, у қандай мустақил давлат саналиши мумкин? Менимча, бу ишни халққа ҳаддан ташқари зулм ўтказган подшо амалдорлари, жандармаларига қарши норозилик намойишлари уюштириш, уларнинг ўринларига маҳаллий кишиларни тайинлашдан бошлай бериш керак. Бунинг фурсати етди, деб ўйлайман!

Кўпчилик бу фикрни маъқул кўрса ҳам, лекин дарҳол ишни шу тариқа бошлаш, баъзилар назарида қалтисроқ, икки томонни жиддий тўқнашувларга олиб бориши мумкиндек туюлди. Айримлар Умуммусулмонлар йиғилиши ўтказилиши, айтилган мулоҳазаларни муҳокама қилиш таклифини киритди.

— Бу тўғри. Оқ подшо қулади. Хўш, Русия мамлакати тепасига энди ким келади? Большевикларми, менъ-

шевикларми, бизларнинг тақдиримиз ўшанга боғлиқ, деб қараб ўтираверамизми ёки ўзимизнинг ҳам жонимиз, ўзимизнинг ҳам ақлимиз борми? Ёки ўзимизча бирор чора кўришга шунчалик ожиз бўлиб қолганмизми?

— Подшонинг ўрнига келгани эртага тепамизда қиличини ўйнатиб, ҳой, қулваччалар, ўз билганларингча мустақиллик олишга ким Сизларга ҳуқуқ берди, дейиши ҳам мумкинми?

Ўртада туғилган бундай баҳслар жиддий йўл тутишни тақозо этарди. Бугунги йиғилишдан уларнинг мақсади ҳам шу саволларга аниқ жавоб топиш эди.

Икки қайиқнинг бошини тутган фарқ бўлади, деганларидек, икки гилдирак орасида қолиб, мажақланмасак, деган ҳаёлга борганлар ҳам жадидлар орасида йўқ эмас эди.

Болшевикларга ҳам, Керенскийга ҳам ҳамма жадидларнинг қарашлари бирдек бўлмайди. Қарама-қарши қарашлар, келишмовчиликлар пайдо бўлади. Чунки мустамлака ўлкаларга эркинлик бериш ҳақида Керенский ўз баёнотида ваъда қилган бўлса, орадан кўп ўтмай большевиклар ҳам айнан шундай ваъдани қилдилар. Лекин шундай бўлишига қарамай, жадидлар орасида айримлар Керенскийдан умидвор бўлсалар, айримлар, ҳатто, болшевикларга ҳам, Керенскийнинг ваъдаларига ҳам шубҳа билан қарайдилар.

Туркистон тақдири икки ўт орасида қолган эди. Жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири Мустафо Чўқайхон ўғли иккисига ҳам ишончсизлик билан қарайди.

У ҳамиша қатъий ўз фикрига эга, далил, асоссиз гапирмайдиган одам эди:

— Илон чақишидан қутуламан десанг, унинг уясини топмасдан, битгасини ўлдиришдан фойда йўқ, қолганлари ўнга бўлиб сени чақмайдими?!

Унинг ҳозирги ҳолати худди илонни кўриб, уни мажақламоқчи бўлган одамни эслатарди.

Битта Мустафо Чўқайхон эмас, Убайдуллахонми, Авлоний, Заки Валидийми, буларнинг ҳаммаси, одамлар билан учрашганларида ниҳоятда вазмин, ўйчан, арзи-додига эътибор билан шошмай қулоқ соладиган одамлар. Аммо булар бир жойга йиғилиб, бирор масала устида гап бошланадиган бўлса, таниб бўлмас

ҳолатга кирадилар. Қиёфалари буткул ўзгаради. Бир-бирларидан ажратиб бўлмайди. Дардлари битта эди! Ичлари тўла олову ҳозир портлайдигандек, ёнмасдан, ҳаяжонсиз гаплашолмасдилар. Айниқса, бу миллат, Туркистон тақдирига алоқадор масала қўзғалганда!..

Мустафо Чўқайхон тутоқиб:

— Далилсиз айтилган гап — иддисиз ўтқазилган кўчат! Большевикларга ишониб бўлмайди. Болшевикларнинг бирлари айтган гап, иккинчилариникига, бирлари қилган ваъдалари иккинчиларининг айтганларига бутунлай тўғри келмаслигини кўриб турибмиз-ку! Буларнинг ваъдалари алдовдан иборат эканини мен яхши ўрганганман-ку!

— Бизларга эркинлик, ўз юртимизга ўзимиз эга бўлишимизга уларнинг хоҳиши йўқ. Бунинг исботи сифатида Мустафо Чўқайхон Сталиннинг «инқилобнинг ҳозирги босқичида, чекка ўлкадагиларнинг ажралиб чиқишни талаб қилишлари, бу, мутлақо аксинчилобий ҳаракатдир!» деган гапини мисолга келтириб, у вазаб билан:

— Бу не деган гап? Қани, жиддий кўрайлик, айналайин, афандиларим! Сталин бу билан нима демоқчи! Яъни сенлар шунча йил мустақил бўлмай, ажралмай яшадиларинг, қўликка алида уйранганларинг жўқпи? Мустақил бўлиб, хўш, не қилмоқчисан? Пахтагни экиб, топганинга қаноат қилиб жасайбермайсанми! Пахтадан бошқа сен сартларнинг яна нендай ҳунарларинг бор! Мустақил яшаш ўзи бўладими? Сенга унинг не кераги бор, ортиқча ташвишларни! — демоқчи эмасми, жаноб Сталин? Балки мен хато сўйларман! Аммо, Сталиннинг айтганларига шубҳа билан қарашимнинг яна бир сабаби шундаки, агар большевикларнинг раҳбари Сталиннинг мақсади чиндан ҳам мустамлака ўлкаларга мустақиллик бериш бўлганда эди, бундай тақдирда: «Инқилоб қилишимиздан асосий мақсад Чор Русияси ўзига зўрлаб кўшиб олган ўлкаларнинг ҳамма ерини эгалари ихтиёрига қайтариш, рус халқини эса босқинчи деган лаънатдан қутқариш, лекин афсус бу ишни, жаҳон уруши бир ёқли бўлмасдан, ҳали қай томон ёлиб чиқади, буни билмасдан қилиш имкони йўқ. Ҳозирча сабр керак», — деб ҳам аниқ айтиши мумкин эди-ку! Сталин бундай дегани йўқ-ку!

Тавалло:

— «Ҳозирча» дегани, муталқо дегани эмас-ку! Ху-лоса чиқаришга жуда ҳам шошилмайлик.

Кимдир: — Гап ҳозирми, кейиннинг устида эмас, — деб луқма ташлаган эди, Мустафо давомини эшитинг, дегандек ишора қилиб:

— Менинг шубҳам шунчаки гап эмас! Петроград ишчи ва солдатлар депутатлари Советининг раиси бўлиш, бу кичик лавозим эмас, шунинг раиси Чехидзе билан учрашиб ҳол-аҳвол сўрашганимда, унга:

— Биз, туркистонликлар, фақат мухториятни ис-таймиз, бутун фаолиятимиз мана шунга тайёргарлик йўлида боради, — деган сўзни айтишим билан, у чўчиб тушиб:

— Худо ҳаққи, сиз юртдошларингиз орасида бу ҳақда оғиз оча кўрманг, Туркистон каби бир мамла-катга мухторият берилиши, ўйлайсизми, бу Русиядан ажралиб чиқиш томон ташланган одим бўлади! Бу ҳақда гапира кўрманг! — деган жавобни қилди.

Бу — Сталиннинг сўзига фақат мен эмас, унга энг яқин кишиларнинг ҳам шубҳа билан қарашларига да-лил бўлмайdimи?

Сталиннинг «ҳозирча» деган ваъдаси алдов!

Мустафонинг гапларини мантиқийлигидан қандай-дир ҳузур қилиб, эътибор билан тинглаган муфтий Бехбудий:

— Офарин! Уларнинг ҳамма гапи ўйин! Макр! Тур-кистон халқларини нодон деб ўйлашдан бошқа нарса эмас! — деб Мустафонинг фикрига қўшилди.

Мустафо:

— Менинг шубҳам сабаблари ана шунда!

У яна нимадир демоқчи эди, дардларини ичига сиғдиrolмай, ёрилгудек бўлиб турган, Ленин ва Ста-лин билан яқиндан таниш, миллий масалалар ва Шарқ халқларининг урф-одатлари тўғрисида Лениннинг ил-тимосларига кўра маслаҳатлар бера олган татар-бош-қирд миллий ҳаракатининг буюк вакили Заки Вали-дий:

— Мустафо афандим тўғри айтди, болшевиклар-нинг барча ваъдалари шубҳали, ноаниқ. Мана бунга ижозатингиз ила бир мисол келтирсам.

Заки Валидий мисол келтиришдан олдин хаёлига нимадир келгандек ўйланиб турди-да: — Қай тилда

сўйлай, татар тилиндами, бошқирдчами, таржимон ке-ракми? — деб атрофдагиларга жиддий тикилди.

Кутилмаган бундай гап эшитганларни ҳайронликка солиб қўйди:

— Бу ҳазилми?

— Қачондан бери туркий халқлар таржимон билан гаплашадиган, бир-биримизни тушунмайдиган бўлиб қолдик! — деди Чўлпон.

— Бир миллат эмасмизми?

Заки Валидий бу гапни ҳазил тариқасида айтганда, худди шундай жавоб бўлишини кутганди:

— Балли! Офарин! Бизлар таржимонсиз бир-бири-мизни тушунадиган халқ! Бизнинг куч шунда! Шунинг унутмаслигимиз лозим! Бизлар бир халқлар! Болше-викларнинг ҳамма ваъдалари ёлғон. Мисолини айтам: олар ўз программаларида ҳар миллатнинг ўз тақдирини ўзи ҳал этуви ҳақида сўз юриталар! Ваъдалар бе-ралар! Бу ваъдаларни чин деб бўлами? Асло йўқ! Булар бариси сафсатабозлик! Бизларни ҳар ёққа етакласа, бо-ратурғон ишак деб билмоқчилар, олар! Мустафо афан-димнинг шубҳалари бик урунди! Далиллари бик асос-ли!.. Ахир ўйлағон кишига, ҳар бир халқ мустақиллик-ка эришишига, ўз тақдирларини ўзлари ҳал этмаклари лозим бўлса ничук ўз эрklarига қўймилар? Сталин мус-тамлака халқларига озодлик берувни, ўз тақдирларини ўзлари ҳал этувни ваъда қилади. Бу бик яхши! Иккинчи бир томондан, ўзига ўзи зид фикрни айта! Русиядан ажралиб чиқиш, мустақилликка эришмакни эса, аксил-инқилобий ҳаракат деб била! Бир-бирига қарама-қар-ши ваъдалар! Мустафо Чўқай афандим, зўр фикр айт-дилар. Болшевикларнинг барча ваъдалари ёлғон!

У «ёлғон» сўзини бир неча маротаба асабий ҳолат-да такрорлади.

Сталиннинг макри ҳақида шундай гапларни айтар-кан, унинг ҳозирги асабий вазоҳати, худди ўғрини ушлаб, мана энди қўлга тушдинг-ку, мана шу моллар-ни ўғирлаб олганингдан энди ям тонасанми, энди қаёққа қочасан, деган кишининг ҳолатини эслатарди.

Негадир Убайдуллахон ўз фикрини билдиришга шошилмади. Ваҳоланки, Заки Валидий ҳам, Мустафо Чўқай ҳам ўз гапирганларини кўпроқ Убайдуллахон-нинг эътиборини тортишга қаратиб, ундан «бопладинг» дегандек ижобий жавоб кутган эдилар.

Убайдуллахоннинг шошилмаслиги, бу эътиборсизлик билан қарагани ёки бепарволикдан эмас, унда бундай одат йўқ эди. Ҳатто, у кичик болаларнинг ҳам гапларига қуроқ осиб, севинтирадиган бирор нарса айтишини ҳамisha ўйларди.

Ҳозир ҳам дўстлари Мустафо Чўқайхон, Заки Валидийларнинг фикрларини эшитиб, бир оғиз «жуда тўғри» деб қўяқолиш билан қаноатланмай, аксинча, куйиб-ёниб, ўртаниб, айтган фикрларини қўллаб-қувватлайдиган, тўғрилигига қўшимча далиллар келтириб хурсанд қилмоқ хаёлида эди. У ҳаяжон билан:

— Фикримиз бир жойдан чиқди, Заки афандим! Мустафо, болшевикларга бўлган Сизнинг гумонларингиз ниҳоятда асосли! Ҳа, болшевикларга ишонмак, бу бир сароб! Тубсиз жар! Қассобдан чиққан жаллоддан, олимдан чиққан жаллод даҳшатли! Мен Ленинни назарда тутаяпман! Болшевикларнинг яна бир яширин қиёфаларини уларнинг дохийси Ленин ўзи ошкор қилиб қўйди. Вақтли ҳукумат Русияда ўрнатилгандан сўнг меньшевиклар рус давлати тақдирини парламент, мураса йўли билан ҳал қилишнинг тарафдори бўлгандилар. Ленин эса, унга қарши чиқди. Қуроли қўзғолонни, инқилоб ғоясини олдинга сурди. Бу ўз халқини ўз халқига қарши қўйиш дегани эмасми! Ҳокимиятни эгаллаш деганда, ўз халқини бир-бирига қарши қўйиб, қонини дарё қилиб оқизишдан ҳам тоймади-ку улар! Бундан ортиқ жаллодлик бўладими! Улар мураса йўли билан, сайлов йўли билан ютмасликларини сезиб қолдилар.

Жаҳон муҳорабаси давом этаётган ҳозирги пайтда-чи? Бутунлай тескари йўл тутдилар! Инқилобий ғоясидан қайтади Ленин.

Керенский ҳокимияти немисларга қул бўлиб қолмаслик ниятида, ғалабагача урушни давом эттирмоқ бўлганда, Ленин-чи?! Кечагина ўз халқини бир-бирига қарши қўйиб қони тўкилишини истаган Ленин нега энди қон тўкилишига қарши, немислар билан сулҳ тузиш тарафдори бўлиб қолди! Бу қон тўкишни истамай, тинчлик тарафдори бўлиб қолганиданми? Йўқ! Бу ҳам болшавойларнинг макри эди. Улар уруш жонига теккан халққа бу ёқишини биларди. Бир томондан шу йўл билан халқни ўзига оғдирмоқчи бўлса, иккинчи томондан, мабодо уруш давом этавериб, охир-

оқибатда бир томон ғолиб чиқса, бу Ленин учун ҳалокат эди. Бу урушда немис ғолиб чиқса ҳам, Керенский ютса ҳам, Лениннинг тахтга ўтиришдан маҳрум бўлишининг муқаррарлиги эмасмиди!

Мана Лениннинг, мана болшевикларнинг қиёфаси! Ҳозирги бизларнинг қиладирғон ишимиз уларнинг қиёфалари, кимликлари устида эмас... — У яна нимадир демоқчи эди, аммо бу баҳслардан қандай хулоса чиқаришларини сабрсизлик билан кутган шоир Чўлпон, болшевикларнинг макри ҳақидаги Убайдуллахоннинг гапларини эшитгач:

— Агар, сен, душманингни душманлигини билсанг, албатта, ўз юртингни, молу мулкингни, тахтингни ҳимоя қилиш учун жони жаҳдинг билан курашасан! Лекин, сен дўстим деб ишонганинг, кунлардан бир кун сенга хиёнат қилиб, тахтингни ҳам, мулкингни ҳам эгаллаб олсачи! Тахтга чиқиб олиб оёғи остига сени тиз чўктирса-чи! Бундан кўра аламлироқ азоб борми!

— Мени от! Мени ос!.. Хоин!.. Хоин!.. — дейишдан бошқа, аламингдан бошларингни тошга уришдан ўзга иложинг қоладими? Йўқ! Курашиб ўлсанг беармон кетасан! Халқинг сени лаънатламайди! Шаҳидлар қатори дуо қилади!

Аммо сен, дўстим деганингни хоинликда гуноҳкор қилиб, қанча дод солма, ўзингни оқламоққа уринма, халқинг эса, хоинга ишонганинг учун сени лаънатлайди!

Даврадагиларнинг куйиб-ёниб қилган баҳсларини эшитган Абдурауф Фитрат, гўё бу гапларнинг унга алоқаси йўқдек, бирор фикр билдиришга киришмасдан, худди тиловат қилаётган одамдек, кўзларини юмиб жим ўтирарди.

Ҳамма жон куйдириб, мушкулга чора излаганда унинг индамай ўтиравериши, баъзи бирларнинг «ҳай, тилинг борми» дейиш даражада ғашини келтирган эди. У буни сезса ҳам сабр билан ғазабини ичга ютиб жим эди. Ваҳоланки, ҳамманикидан кўра узунроқ тили ҳам бор, ғазоби ҳам ортиқчароқ эди. Бундай баҳсларни эшитишга унда тоқат йўқ эди. Ҳатто ғазабдан, бундай баҳсларни бас қилинлар, дейиш даражасига етган эди. Бу баҳсларни эшитишдан кўра қуроқлари кар бўлишига рози эди.

Унинг хаёли бутунлай бошқа ёқда эди:

У шу дақиқада бутун атрофни унутиб, буюк Амир Темур билан юзма-юз келиб, юрагини унга ёргандек:

— Бир бурда нонга зор гадодек, наҳотки, ўз Ватанимиз, ўз юртимизда туриб, кимлардандир озодлик беринглар, деб тиланчилик қилсак, эй улуғ ҳоқонимиз!

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук. Сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эгилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, ҳоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўкарга келдим. Қоронғилар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун, тупроғингдан сурма олгали келдим. Номусини бад кишиларнинг оёқлари остинда кўриб турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошгай, таму оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигини англаб қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳолини арз этарга келдим, ҳоқоним!

Улуғ ҳоқоним! Турклик шарафи таланди. Турк учун қўйдиғик давлат битди, турк отиға қурдигик ҳоқонлик ёғмага кетди. Туркнинг номуси, эътибори, имони, виждони, золимларнинг оёқлари остинда қолди. Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бор ётоқ тополмай қолди. Сенинг кучинг билан дунё хўжаси бўлган турк қарлуқ темурларига кирди.

Ҳоқоним! Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини оқитмоқ сенинг муқаддас одатингдур, ётма, тур! Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдир!

Султоним! Биламан, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ руҳониятинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласининг шу ҳолига ғазабли кулиб турубдир. Биламан, бу чоғда сенинг тўлқинли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлинг шу кўришингдан нафрат қиладур. Чунки юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатдим, сенинг туркингни ўзим эздирдим, сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен қўлимга тошшириғинг қиличини ташлаб чолғуни олмасам эдим, Туроним таланмас эди!..

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бўсағанга тўкмак учун эмас, ўз ёзиқларимни (гуноҳларимни) иқрор этарга келдим, ҳоқоним. Мени қўйма! Мен ёзиқларимни иқрор эртага эмас, Туронга бердигит зарарларни тўламоқ учун келдим, ҳоқоним. Мендан нафрат этма!

Эй арслонлар арслони! Меним ёзуқларимдан ўт, меним қўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сизмаган ғайратингга онт ичаманки, Туроннинг эски шараф ва улуғликни қайтармасдан бурун оёқдан ўтирмасмен (тўхтамасмен)». — Шундай фикрларни кўнглидан ўтказаркан, атрофидагиларни унутиб, «воҳ! воҳ!..» дея баланд уф тортди-да:

— Ҳақ олинур, берилмас! Бундан ўзга илож йўқ! — деган бир оғиз сўзнигина айтди, холос.

Худди шундай жавобни кутиб тургандек, Абдулла Авлоний ҳам:

— Ҳуррият берилмас, олинур! — деб қўшимча қилди.

*Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлиб меҳру вафоси, қўзғалиб, ғамхўр ўлур олам,
Ташаб оғушу нисёнин, туриб хушёр ўлур олам,
Мурувватсизлигиндан жиркануб, безор ўлур олам...*

Бу мисралар, дардини ичига ютиб турган Абдулла Авлоний юрагини ёриб, отилиб чиққан эди.

Бу шеърни эшитган Чўлпон:

— Бу жафо, мурувватсизликдан дунё безор бўлур-у, аммо «Оч тўймас, ўғри бойимас» деганларидек, Туркистонни зулукдек сўрган босқинчилар инсофга келишларига ишонмоқ, энди ҳаддан зиёд нодонлик бўлур.

Убайдуллахон:

— «Ёмонни ўлди деса ишон, яхши бўлди, деса ишонма!» — деб бежиз айтишмаган. Ҳозирги масала, ишониш, ишонмаслик ҳақида эмас, афандилар. Ҳурриятдан ташқари гап бўлмоғи ортиқча! Бунга қандай эришамиз? Амалда курашга отланмоқ! — У қандай йўл эканлигини

айтмоққа чоғланган эди, аммо, кутилмаганда, гоҳ бошига сўфилардек салла ўраб, гоҳ қора духоба дўппи кийиб, савдо аҳли қиёфасида буқайламундек тўнани ўзгартириб турадиган Султон суллоҳнинг кириб келишини кўрган Убайдуллахон қаршисида кутилмаганда жирканч бир махлуққа дуч келиб қолгандек ўзгариб, айтадиган фикрини очиқ айтиш имкони бўлмай қолди. Чунки унга сир бериб бўлмасди.

Султон суллоҳнинг ҳовлиси Убайдуллахонлар билан битта кўчада бўлиб, унинг отасини Муҳит подачи дейишарди. У лаби сўйлоқ, гувала бош бўлгани учунми ёки подачилик қилиб, хурмачаси бўлгани учунми, маҳалладагилар Муҳит хурмача деб лақаб қўйишган эди. Булар камбағал оила бўлганлари учун подачининг ўғли бўлган Султон Убайдуллахоннинг отаси Асадулла махсум ўрус ойначиларига замаска пиширганда авваллари тепасида томоша қиладиган, кейинчалик унда-мунда қарашадиган, бунинг учун бир оз ҳақ ҳам оладиган бўлди. Шу баҳона бу хонадонга яқинлашадиган бўлиб олди.

Бу хонадон Николай пошшо даврида ҳам, Шўролар ҳукумати даврида ҳам ҳамиша назорат остида бўлган. Султон суллоҳнинг бу хонадонга яқинлигини билган шўролар, уни ўзига айғоқчи қилиб олганлигини унинг айрим хатти-ҳаракатидан, бу соҳада анча ҳушёр бўлиб қолган Убайдуллахон сезиб қолган эди.

Болшавойлар Туркистон халқини ўз томонига оғдириш учун тарғиботчилару ўз айғоқчиларини тўда-тўда юбора бошлаган эдилар. Туркистон, болшевиклар билан вақтли ҳукумат ўртасида бири у ёққа тортмоқчи, бири бу ёққа тортмоқчи бўлган улоқдек икки ўртада талаш эди.

Султон суллоҳ бошига салла ўраб масжидларда диндорлар орасига, гоҳ қиёфасини ўзгартириб зиёлилар орасига кириб, уларнинг фикрларини ўғирлаш учун большевиклар томонидан қўйилган жосус эди. Айтилмаган жойларга ҳам, «айтмаган ерга йўнмаган таёқ» деганларидек, бирор баҳона топиб кириб келаверадиган бўлгани учун унга суллоҳ деган лақаб қўйилган.

Убайдуллахон Султон суллоҳнинг кимлиги ва унинг ўзига яқинлашувидан мақсади нималигини сезиб қолган эди. Отасига танишлиги баҳонаси билан уйларига

тез-тез келадиган бўлиб, келган чоғларида турли баҳоналар билан Убайдуллахоннинг фикрини билмоқ ниётида:

— Убайдулла махсум, сизлар ҳукуматга яқин одамларсиз, халқ орасида — болшавойлар бойларнинг ерини олиб, камбағалларга текинга берармиш, камбағалларвар деган гаплар бор. Болшавойлар ҳокимиятни камбағалларнинг қўлига топширармиш — дейишади, камбағал ҳам одам қаторига кириб қопти, болшавойлар дурустми, Керенский деганими? — каби саволлар билан фикр ўғирламоқчи бўлгани Убайдуллани шубҳага солганди.

Убайдуллахон ва унинг ҳамдард дўстлари бефаҳм, енгил табиат одамлар эмас эдилар. Султон суллоҳнинг кимлиги ва ниёти нималиги уларнинг айримларига ҳам суҳбат вақтларида аён бўлиб қолган эди. Айниқса, уни билганлардан бири Авлоний, Убайдуллани ноқулай аҳволдан қутқариш мақсадида, гўё шеърхонлик бўлаётгандек, шеър ўқий бошлайди:

*Олам ичра кўрмадим кизбу хиёнатдан бўлак,
Меҳру шафқат ўрнига шахсий аговатдан бўлак.
Ҳамшикамлар, ҳамнафаслардан фароват кўрмадим,
Оҳ, кўнглим пора-пора, дил жароҳатдан бўлак.
Ошно ёру биродардан муқаррар чекдим оҳ,
Ҳеч бир шай кўрмадим гийбат-ҳақоратдан бўлак.*

Шеър шу ерга келганда, Мунаввар қори:

— Офарин!.. Гийбату тухматлардан қутулмоқ учун гийбату тухматчи, сотқинларга раҳм қилмаслик керак. Эл олдида юзларига қора суртиб, эшакка тескари ўтқазиб халқ олдида сазойи қилмоқ лозим!

— Сотқинларга бу оз! Хоинлар учун бу ор эмас, юзини артиб кетаверади.

Ўртада бир оз кулги кўтарилди.

Убайдуллахон ўзининг шўроларга ҳам, вақтли ҳукуматга ҳам бўлган қатъий муносабатини подадан олдинчанг чиқармай, деб Султон суллоҳнинг олдида очиқ айтмаган бўлса ҳам, орадан кўп ўтмай, Қозон шаҳрида очилган умумрусия мусулмонларининг съездида гапириш учун тайёрланган нутқини дўстларининг муҳокамасига ҳавола қилишни лозим топди:

— Рус инқилобидан сўнг биз ўз турмушимизнинг ҳам, ўз ишимизни ҳам тузувда ўзимиз хўжа бўлурмиз.

Инқилоб ваъда этатурғон текислик ва адолатдан биз-да улуш олурмиз, деб умидланган ва шодланган эдик, лекин бизнинг учун ул соатлар етмаган экан ҳали.

Ҳар ерда бўлғони инқилобдан сўнг Туркистонда-да солдатлар Шўролари тузилди. Лекин Туркистондаги солдат Шўролари анинг туб халқидан бўлмағонга албатта бу Шўроларга Туркистон халқи кира олмади. Туркистоннинг ўз демократия, деҳқонлар уюшмасига уюша олмадилар. Шу сабабли мусулмонлар ҳамма синфлар учун муштарак умумий муассасаларгина ясай олдилар.

Солдат Шўролари идеяси бишаб бўлса-да, Туркистондаги бундай Шўролар махтарлик бўлмадилар... Ўзларининг сўз усталиклари, халқнинг соддалиғи орқасинда бу шўроларга кўп ўтирган зотлар беш процент халқнинггина вакиллари бўлувларига қарамасдан Туркистонни идора қилишга киришдилар. Туркистонни туб халқига «идора этулатурган кишилар» дебгина қаровларида давом этиб, ўзларининг жаҳодгезлик заҳари билан заҳарланганликларини исбот этдилар.

Мазкур съезднинг қарорига биноан биз Туркистонга юборув учун вақтли ҳукуматга кандидатлар кўрсатдик. Вақтли ҳукумат комитетига кирган тўрт мусулмон комиссари Туркистонда зўр ишлайдилар деб умид этган эдик. Лекин Туркистондаги солдатлар Шўроси уларга ишлашга эрк бермади. Улар ҳамон талабаларни раҳбар тутиб, марказ Туркистон комитети тузиб, иш қилурга тиришсалар-да, Туркистондаги солдат ва ишчилар Шўроси моне бўлди. Улар-да Туркистонни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Туркистондаги Советнинг аъзоларидан бўлиб ундан Петроград Советига юборилган Славецкий деган бириси миллий Шўромизнинг аъзоларидан бири билан ўтирганда «Марказий миллий Шўро деган нима ўзи у?! Туркистон масалаларига аралашинишга унинг қандай ҳаққи бор? Кўрсатган кишиларингиз бор, шулар ҳали уларни андан тез тойдулар» деган.

Мана ҳозир Туркистонда шундай кишилар хўжайинлик қилади. Аскар уларнинг қўлида бўлгани учун, улар кучга таяниб, ўзларининг тубан ва эски сиёсатларини давом эттираверадилар...

Султон суллоҳ Убайдуллахўжанинг мана шу қатъий қарашини билиши керак эди...

Убайдулланинг қамалишига Совет ҳукуматининг

адолатсизлигидан ташқари ўз ичимиздан чиққан хоин — Султон суллоҳларга ўхшашлар ҳам сабабчи бўлдилар.

— Қил кўприқдан ўтолмадик. Жаҳаннамга қуладик. Шўролар давлати қайси жаҳаннамдан кам! — Отилишга ҳукм қилиниб, тор ва ёз иссиғида бижғиб кетган камерада эркинликка интилган қафасдаги қушдек у ёқдан-бу ёққа асабий юриб, Убайдуллахон ўтмишини хаёлидан бир-бир ўтказаркан, камеранинг темир эшиги туйнути очилиб, пачақланиб, ўз шаклини йўқотай деган алюмин косада узатилган ачиган қарамдан қилинган шўрванинг ачимсиқ ҳиди димоғига урилади. Овқат олиб келган бадбашара қамоқ назоратчиси нима учундир кўзларига Султон суллоҳ бўлиб кўриниб кетди.

— Нега бу менга Султон суллоҳни эслатди? Нега? Бу яхшиликкамас!

Султон суллоҳни эслади-ю, лоп этиб кўрган туши эсига келди. Тушини эслади-ю, бу ёмонликдан дарак бергандек кўнгли ғаш тортиб кетди!

Наҳотки, ёзган шикоят аризасига рад жавоби келса!.. Отилса!

Бугун терговчи нима учундир яна сўзни Садриддинхон аълам билан қандай алоқаси бўлганлигидан, у инқилобнинг ашаддий душмани эканини айтишдан бошлади.

С а к к и з и н ч и б о б

ОФАТ

— Сен, Убайдулла Хўжаев? — деб қичқирди — саратон иссиғи, ҳақоратдан ҳолсизланган Убайдуллага ғазаб билан терговчи. — Сен, диндор ёзувчи Лев Толстой билан баҳслашиб, ёвузликни кечириш эмас, аксинча, ёвузликни ёвузлик билан жазолаш тарафдори бўлгансан, шундайми? Нега индамайсан!

— Ҳа! Шундай!

— Демак, ёвузга ёвуз бўлиш керак! Қани, энди айтчи! Борди-ю, бир одам юзта кишига ёки мингта кишига эмас, бутун бир озода халққа, 150 милёнлик қудратли совет халқига ёвузлик қилса, уни йўқ қилмоқчи бўлиб курашса, унга, инқилобга сотқинлик қилса,

хиёнат қилса, бундан ортиқ ёвузлик бўладими! — Терговчи бу «манتيкий» далиллари билан Убайдуллани фош қилмоқчи бўлди.

Убайдулла:

— Халққа хиёнат қилганларни осииш керак! Керак! — деб қисқа жавоб қайтарди!

— Ҳа! Сен-чи!..

— Мени? Нега?

— Сен, ёвузликка ёвузлик қилиш керак, деб помешчиклар зулмига қарши Шўролар билан курашдинг! Подшо ағдарилгач эса, Шўроларга хиёнат йўлига ўтдинг! Уни социализм қуриш йўлидан ажратиб, сенлар, миллатчи жаҳидлар, Мухторият тузиб, эркидан маҳрум қилмоқчи бўлганларинг, бу бутун халққа суиқасд, ёвузлик эмасми?!

Бу гапларни эшитган Убайдулла ҳеч гап қайтармади, ҳушидан кетган одамдек жим қолди. Бу ҳар қанча туҳматинг бўлса гапиравер деганимиди ёки қулогига тутган эшитиш аппарати ишламай қолганиданми! Қанча гапинг бўлса, қанча ўйлаб топган бўҳтонларинг бўлса, айтабер, сенга гап ҳайф деганиданми, — жим эди.

Унинг сукутини қўшимаслик аломати деб билган терговчи, ўрнидан шиддат билан туриб, Убайдулланинг олдига келиб русчалаб:

— Вражина, — деди-да бир қўли билан сочидан тортиб, иккинчи қўли билан мушт туширди. — Гапир!.. Гапир!.. Хоин! Миллатчи — халқ душмани!

Убайдулла худди ҳақорат эшитмаган, калтакланмаган одамдек, мутлақо бепарволик билан:

— Ёвузликка ёвуз бўлмоқ адолат! Ёвузликка шафқат йўқ. Мен, халқимни, буюк Туркистонни бир мустамакачидан, иккинчи бир мустабидга — Шўролар қулигига бермоқ учун курашмаганман! Мени ҳақорат қилма! Қўлингни тий! Сен агар ҳақ бўлсанг, агарда мен Туркистон халқининг озодлигига, мутақаллигига хиёнат қилган бўлсам!.. — Убайдулла ўрнидан сапчиб туриб: — Халқим олдига, майдонга олиб чиқиб от! Олиб чиқиб ос!

Терговчи нечундир энди совуққонлик билан:

— Йўқ!.. Йўқ!.. Сен, Октябрь инқилоби тарафдори бўлдинг! Шундайми? Бундан тонмайсан. Энди сен, Октябрь инқилобига қандай хиёнат қилганингни айт! Кейин осамиз!

Инқилоб сўзини эшитди-ю, инқилоб Убайдулланинг кўз олдида оғзини очиб турган аждаҳо бўлиб кўриниб кетди. Оғзини юмса борми? Гўё бутун дунёни ютиб юборгудек...

Хаёлга нималар келмайди. Тушга нималар кирмайди. Сувлар ўрнида дарёларда олов оқиб фавворалардан сув эмас, олов отилиб, унинг атрофида одамлар бемалол елпиниб ўтиргани хаёлга келиши мумкин. Ёмғир ўрнига олов ёғиб, танаси илон, боши ҳайвонсифат одамларнинг соябон тутиб кўчаларда юрганлари ҳам тушда кўриниши табиий ҳол.

Тушга нималар кирмайди! Хаёлга нималар келмайди! Аммо туш кўриб уйғонганингдан кейин, ўзингга келиб хайрият, тушим экан, деб бир оз таскин топасан, яхшиликка йўясан. Худо йўлига хайри закот атаб, кўнглинг равшан тортади. Аммо худо бандаларини ўнгида бўладиган офатлардан бир умр асрасин! Инсоннинг махлуққа айланиши, ёмғир ўрнида одамлар бошига офату қулфатлар ёғилишини асло-асло Яратган кўрсатмасин!

1917 йилнинг кузида шундай даҳшатли бир зилзила бўлдики, ер юзи қоқ ўртасидан тарс-тарс ёрилиб, икки томонга ажралиб жаҳаннамий тубсиз жарлик юзага келди.

Фақат дунё эмас, ҳатто зилзила оқибатида дунё одамлари, ҳатто фикрлаш ҳам иккига ажралиб қолди.

Осмонни қоп-қора булут қоплаб, худди тоғ ағдарилгандек атрофни чанг-тўзон босди. Энди чиққан ой кўмилди-қолди. Дунёни ваҳима босиб кетди. Бу — октябрь зилзиласи, октябрь инқилоби, деб аталди.

Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ!

Албатта, зулматли кунлардан кейин чиққан янги ой, теваарак-атрофни чарақлатиб ёритмаса ҳам, унинг кўриниши ўзи одамлар кўнглига бир қувонч бағишлайди. Фотиҳага қўл очиб, яхши ният қилади. Нимадандир умидвор бўлади.

Эл орасида — ой ўзига тинч туққан бўлса, юртта нотинч, ой ўзига нотинч бўлса, юртта тинч бўлади, деган ривоят бор. Аммо бутунги уфқда кўринган янги ой булутлар орасида туғилиб, хира кўрингани учунми, ундан аниқ бир маънога йўйиш қийин бўлди. Кўрганлар фақат «Хайрли бўлсин», — деб қўя қоладилар. Аммо осмон фуборли эди. Кўринган янги ой, булутлар аро қалқиди.

Бўлиб ўтган даҳшатли зилзила натижасида иккига бўлиниб қолган дунёнинг бир томонида золим бойлардан иборат капиталистлар дунёси, иккинчи бир томонда қашшоқ, камбағал ишчи-деҳқонлардан иборат йўқсиллар давлати — Русия пайдо бўлди. Бу — Октябрь Инқилобининг ғалабаси, деб аталди.

Николай подшо замонасининг қоп-қоронғи зулматини ёриб, булутлар аро кўринган янги ойнинг ўроғидек, Русия уфқида болшевиклар раҳбарлик қила бошлаган шўролар ҳукумати Петроградда қад кўтара бошлади. Янги ойнинг шуъласи мустамлака Туркистонни ҳам ёрита бошлади.

Гарибу ғурабо, фақир уфқаро, етим-есир, жабр-дийдаларнинг бошларини силайдиган меҳрибон одам юрт бошига келармиш! Бундан ортиқроқ қувонч бўладими! Халққа бундай «меҳрибон давлатпано» Ленин бўлди.

У мустамлака Туркистон халқларига шундай эрк бердики, бунинг далили сифатида давлат тепасига келгандан икки-уч ҳафта ўтмай, ноябрь ойида Қўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти дунёга келади.

Айниқса, ўша кунлари Халқ комиссарлари кенгашининг Ленин ва Сталин кўл қўйиб «Русия ва Шарқнинг барча меҳнаткаш мусулмонларига» қарата қуйидаги баённомаси чоп этилади:

«Бундан буён Сизларнинг урф-одатларингиз, Сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз, деб эълон қилинадур. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз. Сизларнинг бунга ҳаққингиз бор.

... Сизлар ўзларингиз, ўз Ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз керак. Ўз расм-русумларингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизларнинг бунга ҳаққингиз бор. Чунки, Сизларнинг тақдирингиз ўзингизнинг кўларингизда...

Миллий ишлар бўйича халқ комиссари:
И. Жугашвили (Сталин),

Совет Халқ комиссарлари кенгашининг раиси:
В. Ульянов (Ленин)».

Истиқлолнинг абадий берилганига ишонтирувчи бундан ортиқ муқаддасроқ ваколат бўладими! Бу мустақиллик, озодликка большевиклар томонидан берил-

ган кафолат эди. Туркистон халқлари қувончининг чеки йўқ эди. Икки бирдек давлат бошлиғининг эл ичида бутун ошкор айтганларига ишонмай, улар эртасига айтган гапларидан қайтадилар, деган шубҳа билан қараш, кимнинг хаёлига келади! Ахир, мусулмонлар ваъдага худонинг муҳри, деб қараганлар. Ишонганлар. Ҳатто, Сталиннинг олдин миллий мустақиллик ҳақида айтганларига шубҳа билан қараган Мустафо Чўқайхон каби жаҳид раҳбарларининг ҳам энди ишонмай иложлари йўқ эди!

Русияда бўлган Октябрь инқилоби чиндан ҳам асрларча руслар мустамлакаси бўлган Туркистон халқлари учун чексиз қувонч, қатта байрам эди.

Куз кунларининг бирида худди баҳор киргандай ёшу қари барчаси қувончдан кўчаларга чиқиб, дўппиларини осмонга отдилар. Ҳатто маърифатпарвар аёллар қувончларидан паранжиларини унутиб, бир-бирларидан суюнчи олай деб шошилдилар. Карнай-сурнай овозлари, ногораларнинг така-туми, айниқса, илм марказларидан бири саналган Қўқонда авжга чиқди. Масжид, мадраса, бозорларда баланд овоз билан жаҳидлар:

— Ҳуррият!.. Озодлик!.. Уйғон, қулликка чўккан халқ! Истиқдол абадий бўлсин! Миллий истиқдол муборак! Яшасин мухторият, — деб жар солдилар. Туркистон мухторияти эълон қилинди.

Кўнглида заррача ёмон нияти йўқ, оқ кўнгил халқ, истибдод зулмидан қутулган бутунлай рост, деб унга ишонди.

«Камбағалнинг бир тўйгани бойигани...»

Истиқдол овозини бир дақиқа бўлса ҳам эшитиш, кўр кўзнинг очилиб, ёруғлик кўришидек ҳол эди.

Шоирлар бу қувончдан уйқуларини тарк этиб, истиқдолга бағишлаб шеърлар ёздилар, халойиқ йиғилган майдонларда ниятларига етганларидан халқни ишонтириб, ғазаллар ўқидилар:

*Қутулди барча миллат золими хунхор зулмидан,
Романов хонавайрон бўлди, багкирдор зулмидан,
Асир ўлди, ҳақир ўлди ҳам ўлди хор зулмидан,
Қутулди қанча жонлар Распутин думдор зулмидан.
Бу ибратхонада золимлар этсин ор зулмидан.*

*Сиқарди ҳар тарафдан бизни ул золим ҳукуматлар,
Йўлимизни кесарди беҳаё фосиқ табиатлар,*

*Тараққий йўлига сарг бовлар эрди беҳамиятлар,
Ҳақиқат ишламасди, ишлаюрди бизда бидъатлар,
На кулфатлар чекардик, бир неча бадкор зулмидан.*

*Саодатга эришдик, лек бизда истиқомат йўқ,
Самарсиз иш, амалсиз бўлдимиз роҳи саломат йўқ,
Илм йўқ, ғоя йўқ, мақсагга етмакка аломат йўқ,
Аговат ўртамизда ҳукмфармо, яхши одат йўқ,
Қаён борсин бу миллат, доғ этинг ағёр зулмидан.*

*Ҳаётингга умидинг бўлса, майли, илм-ла рағбат қил,
Сиёсатдин, синоатдин, хунардин уста, ғайрат қил.
Ўқувдан ақчани қизганма, ташла тўпни, ғайрат қил,
Уёл ҳижрон бу хобингдан, йўқот ашқингни, ғайрат қил.
Ки шояд қутулурсан бу чиёну мор зулмидан.*

Шоир Абдулла Авлонийнинг Истиқдол кунлари ёзилган бу шеъри айниқса:

*Қутулди барча миллат золими хунҳор зулмидан,
Қутулди қанча жонлар Распутин думдор зулмидан, —*

каби сатрлари катта ишонч билан оғиздан-оғизга кўчиб айтилди.

Қишнинг изғирин совуқлари бошланаётган, кузнинг охирги кунлари бўлишига қарамай Тошкентнинг жоме масжидида кўп минг кишилик намойишлар бўлиб ўтди.

Газеталар: «Нотиқлар ҳаёжон, кўзларида ёш ила мазлум ҳаёт битиб, янги ҳурриятга тўла ҳаёт бошланиши ҳақида сўзлайдилар» деб ёзади.

Туркистон мухториятини нафақат мазлум ўзбек халқи, шу қатори Гуржилар жамияти, савдо-сотик уюшмаси, яҳудийларнинг Тошкент жамияти ва қатор жамиятлар қўллаб-қувватлайдилар. Рус рўзномалари буни самимий баҳолаб, аҳволни ҳаққоний таҳлил қиладилар.

Ўша давр илғор фикрли рус газетаси «Свободный Самарқанд» бундай деб ёзади: «Давримиз учун муҳим бўлган Курултой қарорлари ушбу миллий чекка ўлканинг ҳаётида янги саҳифа очилишини англадаур. Биз — ўлка истилочилари, фақат истилочилик ҳуқуқига биноан ягона маданият тарғиботчилари эканимиз, халқ оммалари эса — «мағлублар сифатида голиблар учун

тажрибадан ўзга нарса эмас» эканлиги ҳақидаги шовинистик ва том маънода ғайритараққий мулоҳазани улоқтириб ташлашимиз вақти келди».

Бундан ташқари, шу газета: «Занжирлардан бўшолғон Туркистон ўз ерининг ҳоқими ва ўз тарихининг яратувчисига айланатурғон пайт келди» деб хитоб этади.

«Туркистон аҳли қафасдан қутулиб, ўзини тўрт томонга уриб, бутун атроф энди меники, деб парвоз этаётган қуш каби елкасини босиб ётган оғир бир юқдан бўшагандек нафас оларди».

Аммо Убайдулла Хўжаев Ички ишлар ва хавфсизлик вазири бўлгани, унча-мунча нарсалардан воқиф эканлигиданми, бу кунларга етгандан ўзини қанчалик бахтиёр ҳис этмасин, Истиқдол олдидаги тўсиқларнинг олдини олиш, уни мустаҳкамлаш ташвишига тушиб қолганди. У ўйлагандек, хатарнинг белгилари йўқ эмас эди. Бу шундан иборат эдики, Шўро ҳукумати ҳали Чор Русиясига қарашли ҳамма ўлкаларни ўз таъсирига мустаҳкам олгунча йўқ эди.

Гарчанд ҳокимият Керенский қўлидан Шўролар қўлига ўтган бўлса ҳам, айрим шаҳарларни эътиборга олмаганда, Русиянинг кўпчилик губерналари ва мустамлака ўлкалари деярли рус қўшини — ҳали оқ гвардиячилар ихтиёрида эди.

Ҳали жаҳон муҳорабаси тўхтамаган, немис билан совет аскарлари эмас, ҳамон чор аскарлари, оқ гвардиячилар жанг олиб борарди.

Оқ гвардиячилар Русиянинг бошқа губерналарини ҳам Шўролар эгаллаб олмасликлари учун Колчак, Деникин, Юденич каби империя генералларини Шўро томонига ўтган қўшинга қарши ички курашга тайёрлай бошлаган эди.

Энди Русияни олдинда ҳокимият учун бўладиган ички қонли жанглар, фуқаролар жанги кутмоқда эди. Шўролар эса бутун мамлакатни ўз ихтиёрига қаратиш учун бор куч-қудратини ишга солади. Бутун мамлакатни шўролар тарафига дарҳол оғдириш эса, осон эмас эди. Ташнага сув, очга ош керак бўлгандек, қашшоқ ва жабрланган Русия халқига айни замонда хуш келадиган нима эканини ва унинг йўлларини Ленин топади.

Уч йилдан бери давом этиб келаётган Жаҳон муҳорабасидан қашшоқлашиб, силласи қуриган бечора

халққа нима керак эди? Аввало, тинчлик, бева-бечораларга уруш келтирган офат — эрларидан, ўз фарзандларидан айрилиш азобларидан қутулиш керак бўлса, ерсиз деҳқонларга ер, одам сифатида яшамоқ учун озодлик, инсоний қадр-қиммат, ҳуқуқ эркинлиги керак эди. Бунга етмоқдан ортиқроқ халққа бахт бормиди! Инсоннинг бундан ортиқроқ орзуси бўладими! Бу бахт, бу орзуга ким етказди! Халқ шўрликнинг бу ниятларини ким фаҳм этади! Ким рўёбга чиқаради?! Қани руснинг шундай ғамхўри?

Халқнинг бундай орзу умидларини рўёбга чиқаришни Ленин бўйнига олади.

Деҳқонларга ер бериш, матбуот, сўз эркинлиги ҳақида, мустамлака ўлкаларга эса мустақиллик, тақдирларини ўзлари ҳал қилиши ҳақида баёнот қабул қилди.

Айниқса, Туркистонга берилган мухториятни, халқ чексиз қувонч, тантана билан қарши олган бўлса, Убайдуллахоннинг уйқусиз тунлари бошланган эди. Негаки бир томондан айрим собиқ мустамлака ўлкаларга мухторият бериб, иккинчи ёқдан маҳаллий бойлар, миллатчилар зулмидан қутулиб, ҳамма учун тенг бўлган яна ижтимоий шўролар давлати тарғиб қилинмоқда! Бу нима дегани? Ахир, тарихда ҳокимият учун курашда, ота-бола бир-бирларига берган ваъдаларидан кечиб, ота ўғлини, ўғил отани қатл қилмаганларми? Русларни боқиб турган Туркистонни, бор билганингни қил, деб, Лениндек маккор одам эркига осонликча қўйиб кўярмикин? Ахир, Чор ҳукумати бекорга қон тўкиб Туркистонни мустамлака қилганмиди?!

Асрий хўрлик, зулм, адолатсизлик устихонидан ўтган халқ ҳали карахт эди. Вужудида мудроқлик бор эди.

Зиндонга ташланган одам даставвал ҳайратланади. Аммо зиндонда узоқ йиллар ётган одамни, озодликка чиқариб, қайтадан яна зиндон қилсанг, унда на ҳайратланиш, на таажжубланиш бўлади. Чунки унинг учун бу табиий хол бўлиб қолган. Бунга у тақдир деб қарашга ўрганган.

Мустамлака халқнинг қамоқдаги тутқундан қандай фарқи бор эди?

Убайдуллахон ёшлигиданоқ Чор ҳукуматининг қамоқларида бўла бериб тутқунликдаги кишилар руҳияти ҳақида яхшигина малака орттирган эди. Шунинг

учун у, кишилар қалбида озодликка нисбатан кучли муҳаббат ёки тутқунликка ўта ғазаб ва нафрат ҳиссини уйғотмасдан, уларнинг онгига сингдирмасдан айтилган гапнинг манфаати кам бўлишини чуқур ҳис қиларди.

Дарҳақиқат, атрофга жар солиб:

— Хуррият!.. Хуррият!.. Тур!.. Кўзингни оч!.. Уйғон!.. — деб ҳайқирганинг билан зулм остида қадди букилиб, қарамликка тақдир деб кўникиб қолганлар орасида уйғониб, кўзини очиб: — Нега мени уйғотдинг! — дегувчилар топилмайди дейсизми!

Оҳ, бу қуллик, оҳ, бу қуллик! Унинг темир кишанлари устихонларимизга нақадар ботиб кетган!

Убайдуллахон халқ қалбида хурриятга муҳаббат, уни кўз қорачиғидай асраш ҳиссини уйғотиш, Лениннинг ёлғон ваъдаларига учиб, алданиб қолмасликнинг олдини олиш шу куннинг энг муҳим иши эканини юрагига қаттиқ туккан эди.

Бу муқаддас ниятларини амалга ошириш учун у катта-катта майдонларда, юз минглаб йиғилган аҳоли олдида нутқ сўзлаб, кишилар руҳиятида қарамликка нафрат, озодликка муҳаббат уйғотишга интилди. Шундай йиғинлардан бирида:

— Турон юртининг азиз фарзандлари! Туркистон Истиқлолининг бугунги соҳиблари!..

У истиқлол сўзини, соҳиблари сўзларини ҳаяжон билан айтди-ю, хаёлидан нималар кечди, кўзларига ёш келгудек, нафаслари бўғзига тикилиб, бир дақиқа сукутга чўмди. Балки шу фурсатда унинг хаёлида Туркистон Истиқлоли болшавойларнинг хоинлиги остида барбод бўлиб, ундан айрилаётгандек туюлиб кетдими?

Ё Фитратнинг Мухториятга сўнмас умидлар, чексиз қувончлар билан айтганлари қалбини тилка-пора қилдими? Дарҳақиқат, Мухториятнинг қадр-қиймати, унинг нима эканини ҳеч ким Фитратдек ифодалай олмаган эди. Бир оз сукутдан сўнг, ўз нутқини Фитратнинг сўзи билан бошлади:

«Туркистон мухторияти... Темур хоқоннинг чин болалари ёнинда, туркистонлик тубчак турклар орасида, мундан ғурурли, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни борлиғига ишонмабман!

Туркистон туркининг қонини қайнатувчи, имонини юксалтирувчи, бир қувват бор эса ёлғиз шу сўзда бордир: Туркистон Мухторияти!

Элик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз гасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтирдик, имонларимизга авраб сақладик: Туркистон Мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йирғувчи жандарманинг тепгуси билан йиқилғонда, юртларимиз ёндурулғонда, диндошларимиз осулғонда онгимиз йўқолди, миямиз бузулди, кўзимиз ёғдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда, тушкун руҳимизни кўтармоқ учун шул қоп-қоронғи дунёнинг узоқ бир еринда ойдин бир юлдуз яқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон Мухторияти!

Биз аниқ билар эдикки, зolim Николай ҳукумати қанча яшаса яшасун, адолат ошуғи бўлғон... рус демократияси, халқга таянғон бир инқилоб, хор миллатнинг ўз ҳақларини қайтарур.

Инқилоб бўлди. Русиянинг «қўшма халқ жумҳурияти» усули билан идора этилури жарланди (эълон қилинди). Шул эълон узра ясолғон Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Кўнук (навбат) Туркистонники эди. Туркистоннинг тарихи хонбалиқлариндан (пойтахтларидан) иккинчиси бўлган Хўқанд шаҳрида тўпланган Туркистон қурулғойи 27 ноябрнинг (Миллий лайлатурқадримиз бўлғон) ярим кечасинда Туркистон Мухториятин эълон қилди.

Лекин шуниси борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир съездининг эълони билан тамом бўлмас. МУХТОРИЯТНИ ОЛМОҚ ВА САҚЛАМОҚ КЕРАК-ДИР. Съезд ўз ишини қилди. Қолғонлари бутун миллатнинг вазифасидир. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керакдур. Бунларин миллат ҳозир қилсун».

Убайдуллахон Фитратнинг халққа бўлган бу мурожаатининг охирги сўзларини алоҳида урғу бериб айтди. Халқ орасидан — молимизни эмас, Туркистон учун, Истиқлол учун жонимизни ҳам берамиз, берамиз!..

Боримизни шу йўлга қурбон қиламиз, — деган гулдурак садолар эшитилди.

Одамлар бир-бирларини табриклаб кучоқладилар. Ўзаро ғала-ғовур давом этди.

Бундан руҳланган Убайдуллахон ўз сўзини:

— Буюк Турон элининг фарзандлари! — деган хитобдан бошлади. Сирдан билинмаса ҳам унинг бу хитобида ички бир дард, зўр алам бор эди!

У Турон сўзини айтаркан, наҳотки, «Буюк Турон» сўзи эртага «Шўро» сўзи билан алмашса! Наҳотки, яна Туркистон барбод бўлса! — деган даҳшатли хаёл кўнглидан ўтарди. У бутун нутқини Истиқлолга муҳаббат уйғотишга қаратди:

— Истиқлол!.. Мустақиллик... Оллоҳга минг қатла шукрларким, бу кунларга ҳам етишдик. Кўчаларда жар солиб, «Суюнчи!» «Суюнчи!» — деб уйма-уй юрадиган замон келди!

Мухторият!.. Оҳ-о!.. Бунга етмоқ ниятида не-не курашлар бўлмади! Не-не асл фарзандларимиз жонларини фидо қилиб, қурбон бўлиб кетмадилар. Истиқлолнинг бу қадар жон фидо қилгулик не сеҳри, не мўъжизаси борки, асрлардан буён инсоният Истиқлол учун, бир қулоч ери бор халқлар ҳам жон олиб, жон бериб курашган. Ахир, бизнинг Турон юртимиз гўзалликда ҳам, бойликда ҳам, Худонинг марҳамати ёғилган бир замин эмасмиди! Йиллар бўйи таланмадимми! Ўзимиз қайтадан эга бўлганимизга шукурлар! Муборақ бўлсин!

Алишер Навоий «Олтин қафас...» деб каромат қилганларидек, қафасда парвоз бўлмайди! Қафасдаги қушнинг судралувчи жонвордан не фарқи бор, ахир!

Ўрус босқинчилари бизнинг қанотимизни қайирди. Ваҳоланки, халқимизнинг жаҳонга парвоз қиларли қаноти бор эмасми! Энди қайрилиш билмасин бу қанот! Илоҳо, омин!

Истиқлол боқий бўлсин! Шукрлар! — деган овозлар эшитилади.

Убайдулланинг сўзи интиҳосига етмасдан, Хуррият қувончи билан тўлиб турган шоир Тавалло махсус шу санага мўлжаллаб ёзгандек, минбарга кўтарилиб шеър ўқий кетди:

*Ислom эли, муборақ эҳсони бегарона,
Ёғди хуррият ила нури худо жаҳона.*

*Ҳар ким мушарраф ўлди, шог ила байрам этди,
Бир неча «алвидо»лаб кетди бўлиб хазона.*

Ушбу мисрани яна такрорлаб ўқийди.

*Тур, ётма, қил таҳорат, кийгил либоси фахр,
Чорлар чалиб нағора томларда шоғиёна.
Бир нечалар юрур шог, бир неча айлаюр доғ,
Ўлганларни қилиб ёғ афғони булбулона.
Нафсониятни ташланг, кийна уйин тарашланг,
Ҳақ йўлга ўзни бошланг бу хуррият баҳона.*

Мустақил давлат бўлганимизда, Туркистон озод бўлганда, ихтиёримиз ўз қўлимизда бўлганда, ҳа, халойиқ шоиримиз: «Бир нечалар «алвидо»лаб кетди, деганларидек, олмонлар билан урушган ўрусларнинг ёнига кириб, азиз фарзандларимиз қурбон бўлишларига рози бўлармидик! Ўрус подшоси бизнинг жонимизу бисотимизгача талаган бўлсин-да, бизлар ўзимизни талаганни Олмондан ҳимоя қилсак, бу қайси инсоф, қай ақлга сизади! Эркимиз қўлда бўлса, мустамлака бўлмасак, бу зўрликка кўнармидик! Фарзандларимизни мардикорга берармидик! Энди бас! Ўрус учун эмас, ўз юртимиз учун жонимизни қурбон қилсак арзимайдими?

Халойиқ орасидан:

— Минг жонимиз қурбон! Жонимиз садақа! — деган овозлар эшитилади.

Оврўпоча кийинган бир киши, афтидан, зиёли бўлса керак, қўлини осмонга кўтариб:

— Ахир, бизлар кимнинг авлоди? Соҳибқирон Амир Темурнинг авлоди эмасмизми?!

— Ҳиндистондек юртга юз йиллаб ҳокимлик қилиб келган, ўлмас тарихий обидалар қолдирган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг авлодларимиз-ку, наҳот, бизлар, ўз юртимизни ҳимоя қилолмасак! Ахир, бизларга ҳамиша ўшаларнинг руҳи мададкор-ку. Афсуслар бўлсинки, қарамлик йиллари ўзимизнинг кимлигимизни унутдик!

Топталган, ғижимланган нарсани дарҳол асли ҳолига қайтариб бўлмайди. Бизлар ғижимландик. Илон чаққан — арқондан чўчийди.

Юз йиллаб занжирда боғлоқ фил занжир чириб, тўкилганда ҳам ўша қозиқ атрофида айланабаради.

— Ахир, халойиқ, илон чақмасин, деб ҳамиша кўрқиб, ҳадик билан умр кечирмоқ! Бундай ҳаёт ҳаётми!

Қорин тўйса бас, деб қўл-оёғи кишада, инсоний қадр-қимматини унутиб умр ўтказишга рози инсоннинг ҳайвондан фарқи борми, ахир, халойиқ! Истиқлолимизнинг қадр-қимматини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди. Ахир, бизнинг шариат қоидаларимиз, урф-одатларимиз шу вақтгача оёқости қилинмадими?

Биз туркий халқларда муҳаббат, вафо муқаддас саналиб, риё эса гуноҳ саналарди. Ахир, эрига ёки хотинига хиёнат қилиб фаҳш йўлига кирган одам тошбўрон қилинарди. Руслар келиб нима бўлди? Уйларимиз қаршисида фоҳишахона, қаҳвахоналар очилди. Одамларимизни 50 йил ичида инсоф, диёнат йўлидан қайтариб, шайтоний йўлга бошлади!

Биронта мусулмон фарзандининг руслар келгунча маст бўлиб, қусуғига беланиб кўчада ётганини кўрганмисизлар? Халқимизни майхўрликка, зинога ўргатди.

Ахир, халойиқ, бизнинг бозорларимиз, савдо дўконларимизга, бирор замонда қулф солинганми? Бир-биримизга шунчалик ишонч, халқимизда шунчалик имондиёнат бўлган. Чор ҳукумати ўзи билан юртимизга ўғирлик, фаҳш, бадмастликдан бошқа нима олиб келди? Бунга далил-исбот керакми!

Халойиқ орасидан — Астаффурилло! Астаффурилло! — деган хитоблар эшитилди.

Ўғирлик қилган қўлга тушса, қадимда бармоқлари кесилган. Ўрусия ҳукмронлиги давом этаберганди, Худо асрасин, ярим халойиқнинг қўли кесиларди.

Тобелик юртга вайроналик, илм-маърифатга сўқирлик, истеъдодлар ривожига кишан бўлмоқдан ўзга нима берди? На фикрда юксаклик, на юртда ободик!

Қасри олийлар вайронага, илм-маърифат таназзулга юз тутди. Асл фарзандларимиз умри авахталарда чириди. Номимиз саводсиз, қашшоқ асрлар бўйи ўзбек халқининг илму санъатини дунёга машҳур қилган, жаҳоннинг энг маданиятли халқлари сафига тизган Истиқлол — мустақиллигимиз узоқ йиллар қўлдан бой берилди. Оқибати-чи!

Бугун Туркистон Мухторияти, бугунги бизлар эришган Истиқлол кимлигимизни дунёга намойиш этадиган омил бўлмоғи керак!

Мухторият!.. Истиқлол!.. Бу (кўзларимизга тўтиё!
Унинг бундан буёнги) йўлларимизни ёритадиган машъ-
ал нури, ҳар биримизнинг дилларимизга чуқур кириб
боргандагина абадий бўлади!

Бизлар бунга қодир халқмиз!

Халойиқ орасида — яшасин Ҳуррият! Яшасин ис-
тиқлол!.. Қўқон Мухторияти боқий бўлсин! Яшасин
Ҳуррият! — деган овозлар осмонни тўлдирди, бу овоз-
лар гўё тўсилган дарёнинг йўли очилиб, тўғонлардан
оша ҳайқириб оқишидек эди. Бу овоз «Урҳо!.. Урҳо!..»
садолари билан алмашинди. Халқ қудрати денгизга ай-
ланган эди.

Бу қувонч, бу тантана ҳуррият, мустақиллик, ўз
эркига ташна халқнинг хонадону шаҳар, қишлоқла-
рида кеча-кундуз давом этди. Бозорларда, кўчаларда,
ибодатхоналарда кишилар тилларида «Ҳуррият», «Ис-
тиқлол» сўзи янграб, бир-бирларини бағирларига бо-
сиб табриклаганларнинг ҳисоби йўқ эди. Айниқса,
ҳамиша халқнинг дарди билан яшаган, ҳамиша унинг
қувончию бахтини ўз бахти деб билган шоирларнинг
қувончу завқлари ичларига сиғмасдан «Озод Туркис-
тон», «Гўзал Туркистон» номи билан қўшиқ бўлиб
янгради:

*Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кўтарилди асорат, хўрлик иллоти.
Насиб ўлди миллата қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!*

*Яшасун энди бирлашиб ислом миллати,
Бугун қайси бир кўнгил дилшод ўлмасун,
Бугун қайси бир мироншолар обод ўлмасун,
Ғофил қолманг, бул фурсат барбоғ ўлмасун.*

*Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, ислом миллати!
Бугун (Чингиз, Темурдек) шоҳлар арвоҳи,
Дунё юзин титратган аскар сипоҳи.*

*Қичқириб дер: «Турк ўғли! Ўлманг шу чоқи!
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб ислом миллати!*

*Қутлуғ бўлсин, эй ёшлар, тўқуб қонингиз
Берган қурбонингизга олган шонингиз,
Мангу қолди гунёга хуш унвонингиз,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!
Яшасун бу турк ўғлининг мангу давлати!*

Йиллар бўйи халқ интиқ бўлиб кутган ҳуррият-
нинг келтирган қувончига таърифу тавсиф йўқ эди.

Абдулла Авлоний ўзининг «Қизил байроқ» шеъри-
да:

*Қўлдаги қирмизи қизил байроқ,
Ишчи меҳнат элига жондир бу!
Мустабидларнинг офати жони,
Бойларга қип-қизил зиёндр бу!
Тўпланинг, барча олам ишчилари,
Бу муқаддас қизил олам тубина!
Бойларга гарду ғам, жафою алам,
оч кишиларга ош-нондр бу!*

Худди шундай шеър ўқилишини кутиб тургандек,
орзуси ушалгандек бир чеккада турган Султон суллоҳ
одамларни туртиб-суртиб Убайдуллахон турган мин-
барга яқин келиб, ўзида йўқ ҳаяжон билан, овози
борича:

— Яшасин камбағал, қашшоқларнинг меҳрибони
Шўролар ҳукумати, — деб ҳайқириб чапак чала бош-
лади. Лекин халойиқ орасида унга қўшилганлар кам
бўлди. Бугун Султон суллоҳ асли башарасини ошкор
қилган эди.

Туркистон, Октябрь инқилоби қизил байроғига
ҳамду санолар айтилиб, тантаналар қилинаётган бир
замонда оломон орқасида шўроларнинг бир неча
қуролланган отлик аскарлари пайдо бўлди. Қуроли
отликларни кўрган халойиқ орасида ғала-ғовур бош-
ланди. Тошкентда ўз мавқеини бир оз мустақамлаб
олган болшавойлар кишиларга ишончсизлик ва шуб-
ҳаланиб қарай бошлаган эдилар. Халқнинг мустақил-
ликка бўлган қатъий ишончи уларда хавф уйғотганди.
Албатта, уларнинг асл нияти Туркистонга истиқлол
бериш эмас эди. Шунинг учун Туркистон Мухторияти
ҳали мустақам иддиз отмасдан чорасини кўриш ҳара-

катини қила бошлаган эдилар. Бунинг энг тўғри йўли одамларни қамаш, ҳибса олиш, деб билдилар.

Бу ёмонлик аломати эди. Бу Русиядан эсган совуқ дарак эди.

Ўша кунлари Москва ва Петроградда чиқадиган рус рўзнома ва жаридалари болшавойларнинг зулми, шармандаликлари ҳақида ишончли маълумотлар бера бошлаган эди. Айниқса, ўз даврининг машҳур адиби Максим Горькийнинг октябрь инқилоби муносабати ниҳоятда даҳшатли бўлиб, Мухторият раҳбарларининг шўроларга бўлган шубҳасини янада оширди.

Горькийнинг мурожаати шундай эди:

«Ленин, Троцкий ва уларнинг йўлдошлари ҳокимиятнинг чуқур заққуми ила заҳарланиб бўлдилар. Уларнинг сўз эркинлиги, демократияга эришган шахс ҳуқуқларига шармисорларча бўлган муносабати бунга шаҳодатдир.

Сўқир мутаассуб ва васвасага учраган жаҳонгашталар олди-кетини билмай, гўёки «социал инқилоб» томон елмоқдалар, аслида бу йўл ўзбошимчалик йўли, инқилобнинг ва йўқсиларнинг ўлим йўлидир...

Мазкур йўлда Ленин ва унинг сафдошлари Петербург атрофида хунрезлик, Москвада емириш, сўз эркинлигини пучга чиқариш, ҳибса олиш каби қабиҳлик ва жиноятларга қодирликларини намоён қилдилар» — Горький бу гаплари билан октябрь инқилобини бутунлай фош қилган эди. Бу гаплар Туркистонга ҳам тааллуқли деса бўларди.

Бу мустақиллик олган ўлкаларни хушёрликка даъват этувчи хитобнома эди.

Ўша ола-ровур, ҳокимият учун кураш даврида фақат Ўрусия рўзномаларида эмас, чет ўлкалардан ҳатто «Туркестанский курьер» рўзномасида ҳарбий йўл билан ҳокимиятни ўз қўлига олган Туркистон ишчи ва аскарлари Шўроси ҳақида ҳам унга қарши очиқдан-очиқ фикрлар айтилади:

«Бу Шўро кенг халқ оммасига суянган асл халқчил кучми? Йўқ, зинҳор! Чунки, унинг таркибида маҳаллий халқ вакиллари йўқ... Шундай экан, шуни эътироф этиш мумкинки, рус инқилобий демократиясининг Шўролари Туркистонда қуроли куч ёрдамида ўрнашган келгинди рус изчиллиги иродасининг ифодасидир. Аввал рус тўплари ижро этган рул энди

Шўролар зиммасига юкланди. Аммо, янги рус империализми йўлбошчиларининг ихтиёридаги куч ва имкониятлар аввалгидан беҳад зиёддир».

Бу фикрларнинг исботи сифатида Тошкент Комиссарлар раиси Колесов буйруғига биноан шаҳар Дума-си тарқатилиб, ҳаммаёқда тинтув ва талон-торожлар бошланади. Халқ орасида турли хунук миш-мишлар кўпая бошлади. Бу миш-мишлар тез орада ҳақиқатга айланди. «Қўқонлик палончининг уйини тунда қандайдир келгинди ўғрилар босиб, молини талаб, ўзларини бўғизлаб кетибди. Бундай ваҳшийликлар билан бирга, Қўқон вокзалига тунда тўп-пулемётлар билан қуролланган аскарлар тушаётган эмиш, бунда Шўроларнинг қўли бор эмиш», деган гаплар Убайдуллага ҳам етиб келган эди. Бундай даҳшатли хабарлар, айниқса, Қўқон шаҳрида даставвал пайдо бўлди.

Қурол-яроғ билан Қўқонга бостириб келаётган бу босқинчилар, совет ҳуқумати томонидан бегуноҳ саналиб, Чор Русияси қамоқларидан озод қилинган калтагесару безорилар, туркий халқлардан ўч олмоқ истагидега кўзлари қонга тўлиб Сибир жабҳасидан қайтаётган дошноқлар — арман жаллодлари эмиш, деган гумонлар бор эди.

Бу босқинчиликнинг олдини олгунча ҳам бўлмай, бундан ҳам даҳшатлироқ воқеа рўй берди. Болшавойлар 1917 йил 8 декабрь эрталаб соат 11 дан 20 дақиқа ўтганда Туркистон Мухторияти аъзолари жойлашган Қўқон шаҳрига қуйидагича ултиматум юбордилар:

1. Мухторият ҳуқумати Совет ҳокимиятини таниши;
2. Туркистон халқини совет ҳокимиятига бўйсуншига чақириб баённома нашр этиш;
3. Аҳолини қуролсизлантириш, халқ қўлидаги бор қуролларни болшевикларга топшириш;
4. Миллий ҳуқумат милиция ташкилотини тарқатиш ва ҳоказолар.

Бу куппа-қундуз кунни Туркистон устида чаққан чақмоқ эди! Хоинлик эди! Бу кеча берилган Мухториятнинг азага айланиши эди!

Кунни кеча Ленин, Сталин қўл қўйиб Шарқнинг мусулмонларига қилган: «Сизлар ўзларингиз ўз ватанларингизнинг ҳокимлари бўлишингиз керак... Сиз-

ларнинг тақдирингиз, Сизларнинг ўз қўлларингизда...» хитобномаси қаёқда қолди-ю, бугун бу ултиматум қаёқда! Бу ўз қўл-оёғингни ўзинг боғлаб, менинг оёғим остига қул қилиб ташла, дейиш-ку!

Бу қандай маломат! Қандай риекорлик! Наҳот, яна кунимиз шуларга қолган бўлса! Йўқ!.. Йўқ!.. Бу имон-сизларга асло бўй эгиш йўқ!

Убайдуллахўжа ўтирган жойида тиззаларига қўллари билан шапкалаб урди-да, газаб билан нима дейишни ҳам билмай у ёқдан-бу ёққа бесаранжом юра бошлади. Қўлига шу дамда нимадир тушса-ю уларнинг бошларига уриб, хумордан чиқа қолса! Ниҳоят, аламини ичига сиғдиrolмай, Мустафо Чўқайни бағрига босиб:

— Бизлар киммиз?! Ким! Наҳот, бизларни шунчалик эшак қилиб минмоқчи бўлсалар! Наҳот, бизларни шунчалик нодон, бефаҳм деб ўйлаган бўлсалар! Аҳмоқ билан нодоннинг фаҳмига етмаган бу болшевиклардан нима кутиш мумкин? Ҳа, булар ақлга, виждонга, мантиққа эмас, зулмга, қўрқитиш, қирғинга суяниб ҳокимиятга эга бўлган жаллодлар!

Муштларини муштларига уриб, худди кимдандир аламини олгандек, Мустафо:

— Қурулларимизни болшевикларга топширар эмишмиз!

— Туркистон халқини Шўро ҳукуматига бўйсундиришга чақирар эмишмиз!..

Убайдуллахўжа ўзини қаерга қўйишини билмай қўйнига чаён кириб қолган одам ҳолатида гир-гир айланарди:

— Қўл-оёқларингни боғлаб, менинг ихтиёримга ташламиш-а! — унинг ҳаракат ва сўзларини ниҳоятда алам билан эшитаётган Мустафо Чўқайбекка юзланиб:

— Дўстим Чўқайбек, буларнинг қайси меҳрибонликларига, қилажак қайси марҳаматларига биз уларни ова, деб бутун тақдиримизни қўлларига топширишимиз керак экан. Наҳотки, бизлар уларнинг назарларида шунчалик бадавий, ўз давлати, ўз халқини идора эта олмайдиган, тарихи, маданияти йўқ халқ бўлиб кўринган бўлсак!

Бундай ултиматумни эшитиб, уларнинг ичлари шундай газабга тўлиб кетган эдики, айтиб адо қилиб бўлмайдиган даражада эди.

Бизларга давлатни идора қилишни ўргатмоқчимикан улар? Наҳотки, улар ўзларини Чингиз зулмидан қутқарган улў Темур номини унутган бўлсалар! Булар кўр бўлмайдиларми! Саркарда Темурнинг қилган яхшиликларига уларнинг миннатдорчилиги, қайтариими бу! Дунё гилдирагини айлантеришга қудрати, ақли, салоҳияти етган биз туркий халқларнинг ўз юртимиз «Туркистон Мухторияти»ни ўзимиз бошқара олмас эканмизми? Жаҳон таниган Темурдек буюк инсонни танимаган болшавойлар бизнинг қадримизни билармиди?

Газабини босиб, оғир ўйга толган Мустафо Чўқайхон:

— Убайдуллахўжа, оқ билан қорани кўзи очик танийди. Кўрдан — гина йўқ! Замон кўрники бўлди. Соғ қолиб, кўр етаклайдиган бўлди! Улар бизга йўл кўрсатмоқчи, ёруғликка олиб чиқмоқчи эмишлар. Уларнинг кўрликлари айни шу ерда!

— Ҳа, Чўқайбек, — деди тўлиб турган Убайдуллахўжа. — Бизлар ҳатто вишт қўйишни билмаган халқ бўлсакки, бизларга бошпана, масжиду мадраса солишни ўргатмоқчи ўйлаган бўлса! Бир саводсиз бадавий бўлсакки, ҳарф танигади десак! Дашти-биёбонда кумрон ичиб ўсган бўлсакки, боғ-роғ обод қилмоқ, зиротдан дарс беради, десак!

— Чор Россияси бизларга нима берган эди, болшевиклар нима берарди!

Октябрь инқилобининг раҳбарларидан бири Тоболин: «Қирғизлар иқтисодий қоқоқ бўлгани учун ҳам улар барибир қирилиб кетишга маҳқумдир. Шунинг учун Инқилоб бутун кучини очликка қарши курашга эмас, яхшиси, фронтни мустаҳкамлашга қаратиши керак», — деб айтган! Ана туркий халқларнинг улар олдидаги баҳоси! Мана, болшевиклар бизга нима бермоқчи бўлганлари!

— Бундан ортиқ раҳмсизлик, жаллодлик бўлади-ми? Болшавойлар нима ваъда қилмасинлар, сиёсатларининг ёлғонлиги гўнг ўра тагидан чиққан сассиқдек, ошқора бўлиб, бурқсиб туради.

Уларнинг ултиматумларига, хўш энди, қандай жавоб муносиб?!

Шўролар юборган бу ултиматумни оёқостига ташлаб, топтаб, тепкилаб, ўтларга ёққан билан аламдан

чиқиб бўлмасди. Бирдан-бир чора буюк боболаримиз Амир Темур, Улуғбек, Бобур, Навоий руҳи покларига сажда қилиб, ўз кимлигимизни унутмай, нопоклар олдида тиз чўкмай, кимлигимизга муносиб жавоб қайтариш эди! Шундай қатъий қарорга келинди:

«Куч Сиз тарафда. Бизда эса ҳозирча ўз миллий халқимизни таниганликдан бошқа куч йўқ. Сиз бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ. Шу билан бирга, Сизнинг ҳаққингизни, Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад этамиз!..»

Ватан ва миллатга чексиз муҳаббат қони билан суғорилиб қатъий қилиб мардонавор айтилган бу жавобда халқнинг гурури ва шаъни тўла акс этган эди.

Бу жавоб «Сиз болшевиклар, қанчалик қудратга эга бўлманг, тирик эканмиз, бир томчи қонимиз қолгунча Туркистон мустақиллиги учун ҳаётимизни аямаймиз. Туркистон халқлари ўз ихтиёримиз билан Сизларга қул бўлишга розимиз, деб айтишдан кўра, тилларимизни кесиб ташлашни афзал биламиз», дейишдан бошқа нарса эмас эди.

Болшевиклар Туркистон Мухторияти ҳукуматига ултиматум юборганларида шундай жавоб олишларини ўзларининг хаёлларига келтириб кўрганмидилар? Чексиз ишонч ва фидойилик билан айтилган бу оташин фикрлар уларнинг ғазабини алангалантирмаганмикин?

Туркистонликларнинг қилган юқоридаги жавоблари манфур ёвнинг ҳақорат ва маломатларини эшитиб, ўзни хўрлашдан кўра, кўнгилдагини айтиб-айтиб хумордан чиқиб, мана энди, кўлингдан келганини қил дейишдан иборат эди, холос!

Қани, бундай жавобнинг охири нима билан тугаркин?!

Т ў қ қ и з и н ч и б о б

КИШАНЛАНГАН ЭРК

Бу йил баҳор қорасовуқ, ёмғир аралаш ёлган дўл билан келди. Гоҳ тўп отгандек ҳаммаёқни зириллатиб гулдираган момақалди роқ, гоҳ қоп-қора булутлар аро аждар оғзидан олов сочгандек чаққан чақмоқлар ҳаммаёқни куйдирадигандек ваҳимали эди. На баҳор, на қиш эканини билиб бўлмасди. Йилат этган қуёш йўқ.

Ҳатто кундуз кунлари ҳам осмонни қоплаган қора булут баайни хуфтондан дарак бергандек эди. Бу — кишиларнинг руҳига ҳам сингиб, кўнгиللарга ғашлик солганди.

Болшевиклар давлатни идора қилишни советлар ихтиёрига топширишни талаб қилиб ултиматум юборган, Туркистон Мухторияти раҳбарлари эса «Биз совет ҳукуматиани тан олмаймиз», деган қатъий жавобни қайтаргандан бери мана, ҳафталар эмас, ойлар ўтмоқда. На ҳа, на йўқ деган жавоб бор. Жимжит! Ҳеч қандай садо йўқ. Бу сукутдан болшавойларнинг мақсадлари нима, яна қандай фитналар хаёлидадирлар!.. Ёки инсоф йўлини тутмоқчиларми? Мутлақо билиб бўлмасди.

Лекин шунга қарамай, мухторият олинган биринчи кунларданоқ халқ тантаналарни бошлаб юборган эди.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг туғилган кунлари 13 декабр мавлуди шариф байрами кунини деб халққа эълон қилинди.

Туркистон Мухториятининг ҳарбий вазири Убайдулла Ҳўжаев миллий қўшин ташкил этишга жадал киришиб, тез орада қўшин сони 2000 кишидан ортади. Болшавойларнинг қандай жавоб қилишларини кутмасданок, ўзига ишонч, халқ руҳини кўтариш мақсадида Убайдулла Ҳўжа ўзи тузган қўшинларнинг ҳарбий кўрикларини ноғора-карнайлар, миллий қўшиқлар айтиш билан тантанавор ўткази боради. Осмон фақатни тутиб янграган карнай, ноғора ва қўшиқ садоларидан қалблар тўлқинланган, кўзлардан қувонч ёшлари томчилар эди.

Туркистон халқларининг совет ҳокимиятига бўйсунганини талаб қилган болшавойларнинг ултиматумига мухторият раҳбарларининг жавобларидан бохабарлардан бири Беҳбудийми, Мунаввар қорими, Убайдулланинги ўтказиётган айни замондаги тантаналарини кўриб:

— Ултиматумда «Куч Сиз томонда. Бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ..!» — дейилган бўлса-ю, Убайдулла Ҳўжа тақсир, бу тантананинги боиси?.. — деб гап бошлаган эди. Убайдулла савол берувчининг мақсадини тушуниб:

— Гапингиз ҳазилми, чинми... ўринли! Бизлар уларга берган жавобимизда, ёдингизда бўлса, тақсир, «Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад этамиз!..»

деганмиз. Шундай қатъий фикримиз бор! Ахир, бу бекорга, шунчаки айтилмаган.

Сиз билан бизлар Шўроларнинг макру ҳийлаларини таг-томиригача ўргандик. Уларнинг кучини тан олишимиз, бу, энди кураш тамом бўлди, бизлар умрбод шўроларнинг қули бўлиб яшашга розимиз, дейилган гап эмас! Мутлақо! Бу — «Сиз зўрсиз, аммо Сизга қарамликдан қутулиш учун курашимиз тўхтамайди!» — деганимиз! Қани, айтинглар-чи, севикли жанобларим!.. Дўстларим! Зулмнинг умрбоқийлигига ишонамизми?!

— Йўқ! Астафурилло! Зулмнинг заволи бўлишлиги ҳақ!

— Кураш тадбирлари, озодлик, ҳурриятни бир дам унутиб бўлмайди. Бу абадий!

Убайдулланинг гапига жўр бўлгандек, миллий кўшиннинг:

*Ҳуррият жонимиз! Қайнаган қонимиз!
Турондир юртимиз! Ўз маконимиз!*

деган ҳайқириқ кўшиқлари қудратли тўлқиндек, аксадо бериб янграрди.

Аммо бу кўшиқ ўша куни охирига етмади. Кўшиқ тинди. Карнай, ноғоралар овози кутилмаганда сўнди.

Қўқон устида бугун гумбурлаган даҳшат кечаги момақалди роқдек эмас!

Қоронғи зулмат аро чаққан ҳам чақмоқ эмас! Йўқ!..

Туркистон мухторият бўлганига ҳали уч ой ҳам бўлмасдан ярим тунда Туркистон Мухториятининг маркази бўлган Қўқон шаҳри устида баҳорги чақмоқ ўрнида тўплар хартумидан ўт ёғдирилди. Баҳор момақалди роқлари ўрнида хонадонларни куйдириб кул қилувчи бомбалар портлай бошлади. Бутун шаҳарда қий-чув, дод-фарёд кўтарилди, шаҳар қонга ботирилди.

Туркистон ўлка Ҳарбий комиссари Перфилов бир маҳалда ўн икки замбарақдан Қўқон аҳолиси устига ўт очишни, ёндирувчи снарядлар ёғдирилишини буюради. Кечагина мустақиллик шодиёнасини нишонлаб чалинган карнай-сурнайлар ўрнида бугун бутун Туркистон устида халқнинг оҳу ноласи янграйди. Қўқон Мухторияти жойлашган бино вайрон қилиниб, кули кўкка совурилади. Сибирь қамоқларидан келтирилган каллакесарлар хонадонларни, дошноқлар бойларнинг

бисотларини талаб, гўдакларни она кўкрагидан юлқиб найзаларга илиб, ёнаётган гулханга отадилар.

Бу жаллодларнинг Қўқонга советлар томонидан юборилиши бежиз эмас эди. Совет ҳукмати 1914 йилги турк-арман қирғинининг сабабчиларидан бири туркий халқлар қавмидан бўлган ўзбеклар, деган фитна-ни аламзада, хунталаб, кўзи қонга тўла дошноқлар қулогига қуйиб, уларни атайдан Қўқонга йўллаган эди.

Қўқон бойларининг ҳаммаси отилиб, Қўқон аланга ичида қолди. Минг-минглаб аёлларнинг билаклари қирқилиб, олтин тақинчоқлари юлиб олинди. Аёллару гўдакларнинг жасаdlари кўчаларда тўлиб кетди. Тирик қолганларнинг дод-фарёдларига чидаб бўлмасди. Тирикларнинг қарғишлари оламни тутган эди. Юракларни тилка-пора қилган нолалар на советларнинг қулоқларига кирарди, на тўп ўқлари остида вайрона бўлган шаҳар кўчаларида ётган мурдалар уларда шафқат уйғотарди.

1917 йил 27 ноябрда ҳурриятга эришиб, дунёга келган Туркистон 1918 йилнинг 19 февралда, Советларнинг хиёнаткорона хуружлари оқибатида, қора кийди. Кеча мадҳия ёзган шоирлар бугун марсия ёздилар.

*Вой, юз войки, Фарғона хароб ўлди, гариф,
Зулм ўқи бирла бу кун гарди туроб ўлди, гариф,
Бу мусибатдин улус чашми пуроб ўлди, гариф,
Ҳам бари катта-кичик бағри кабоб ўлди, гариф,
Шаҳр обод эрди, чун дашти сароб ўлди, гариф.*

Бу сатрлар шоир Камийнинггина эмас, бутун Туркистон аҳлининг қалбидан отилган нидо эди. Туркистон мотам либосида эди:

*Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.
Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафолатга алдануб, иффат йўқотган,
Фироринга тик ёттур ихват ўргатган.*

*Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.*

*Боғлу қолди қўлимиз ваҳшат гомига,
Башар чатналмасунми гафлат комига.*

*Кўкрак қони кўрунди ғурбат жомига,
Маҳв ўлди шармнинг нури бидъат номига.*

*Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.*

Ҳамза Ҳақимзоданинг бу марсияси Туркистон зиё-
лилари, барбод бўлган Туркистон Мухторияти Мил-
лий Кенгаши вазирларининг халққа билдирган таъзия
ва таскини эди.

Чўлпоннинг шеъри ҳам юракларни ларзага солди:

*Етар, бас, чекдан ошганлар,
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Тўлуқдир, балки тошгандир
Тубанлик ҳам сафолатлар!*

*Қўлимда сўнги тош қолди,
Кўнгилда сўнги интилмоқ,
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Кучимда сўнги талпинмоқ,*

*Бу қарғиш, бу ҳақоратлар
Кучимни тортмоқ истайдир.
Тубанлик ҳам сафолатлар
Ўзимни ютмоқ истайдир!*

*Кўнгилда сўнги интилмоқ,
Шу ҳолда кетмак истарман.
Кучимда сўнги талпинмоқ,
Амалга етмак истарман!
Қўлимда сўнги тош қолди,
Ёвимга отмоқ истарман!
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Амалга етмоқ истарман!*

Бу фарёду ноалалар, йиғи-сиғи, қонли кўз ёшлар,
вайронаю харобаликлар, афсус, фақат Қўқон шаҳри-
нигина эмас, бутун Туркистонни, Туркистоннинг озод-
лиги учун курашган ҳар бир жаҳид хонадонини қоп-
қора булутдек босганди.

Мухторият истаган Бухоро, Хоразм ва бошқа ви-
лоятларга тўп-аслаҳалар билан келган Фрунзе, Куй-

бишев бошлиқ каллакесарлар хонадонларга ўт қўйиб,
беғуноҳ ҳалойиқни қиличдан ўтказадилар. Бадарға
қилиб, қувғин қила бошлайдилар. Кечагина чор тур-
маларидан қутулган Убайдуллага энди Шўро қамоқла-
рининг эшиклари очилади. Бу ўз тақдирингизни ўзин-
гиз ҳал қиласиз, ҳокимият ўз қўлингизда, Чор қулли-
гидан қутулдингиз, деган болшавойларнинг берган жа-
воблари эди.

Болшавойлар ўзларининг «бармоқлар муштга ай-
ланмасдан қирқиш керак. Муштга айландими, кучга
айланади», деган назарияларига амал қилиб, бир ўлка-
ни қонга ботириб, иккинчи бир ўлкага ҳуррият бер-
дилар.

1918 йилда Қўқонда оққан қон иси, мухторият учун
курашаётган бошқа ўлкалар димоғида уриб, улар ҳам
болшевикларга қарши қўзғалиб қолмасликлари учун
туркий ўлкаларнинг айримларига, жумладан, Бошқир-
дистонга оқ гвардиячиларга қўшилиб кетмаслиги учун
мустақиллик берилди. Бир ўлкада аза, бир ерда тўй.

Қўқон Мухторияти қонга белангандан кейин, унинг
раҳбарлари курашни давом эттириш учун мухторият
олган турли қардош шаҳарларга тарқалиб кетадилар.
Тиниқ осмонда парвоз қилган кабутарларга ташланган
калхатдек болшавойлар уларни ҳар томонга тўзғитиб
юборадилар, дарбадар қиладилар, ватанларидан жудо
қиладилар.

Ўз тақдирини ўзи ҳал қилишига эрк бергани шуми!

Бу дунёда виждону андиша деган нарса бўлса, тил-
га кирсин!

Бу дунёда инсофу имон деган нарса инсон болала-
ри учун яратилган бўлса, тилга кирсин, ҳайқирсин!

Болшавойлар қадами етган кундан қўзбек халқи-
нинг асл фарзандларини жазоладилар, қувғин қилди-
лар. Мунаввар қори, Чўлпон, Мустафо Чўқайлар Мос-
ква, Ўринбург шаҳарларига, Убайдуллаҳўжа қадрдон
дўсти Заки Валидийнинг мухторият олган ватани Уфа-
га қувғин қилинди.

Фарёдлар бўлсинки, Бошқирдинстондаги Истиклол
шодликлари ҳам Қўқондаги каби узоққа бормади, ора-
дан йил ўтмай, барбод қилинади, қонга богирилади.

Убайдуллаҳўжа ҳаёти бу ерда яна хавф остида қола-
ди. Ҳарбий инқилобий қўмитанинг раҳбарларидан бири
Илёс Алқин билан шу қўмитанинг масъул котиби вази-

фасида хизмат қилаётган Убайдуллаҳўжа Бошқирдистоннинг Тичура деган ерида ҳибсга олиниб, аввал Ўринбург, ундан кейин бир неча кун саратон иссиғида сасиб кетган қизил вагонда йўл босиб, ярим кечада Москва-нинг Бутир турмасига ҳайдаб олиб келинади.

Мана бу ўз юртидан узоқ, бегона юртда на унинг ҳолидан хабар оладиган ва на иккита нон билан йўқлайдиган кишиси бор!

Очлик, йўл азоби тинка-мадорини қуритган эканми, қамоқнинг қоронғи, бадбўй якка хонасига кириб келганидан ҳайратланиш, ўз тақдиридан ўксиб кўз ёш тўкиш ўрнига хотиржамлик билан қўлидаги кичкина тутунчасини бошига қўйиб, худди ўз уйига соф-саломат етиб келган одамдек, уйкута кетди. На ватандан айрилиқ ва на қамоқ азобидан нолиш ва на дод-фарёд!..

Наҳот, тақдирга тан берган бўлса!

Мана, неча ойки, Бутир турмасининг бир кишилик якка хонасида. Наҳот, ватан хумори тутмади!.. Наҳот, муштипар онани соғинмаган бўлса! Уни бирдан-бир азобга қўйган нарса ҳам онага бўлган меҳри! Ақлини таниганидан бери миллат дарди билан шаҳарма-шаҳар, сургуну қамоқларда умр ўтказиб бир кун ҳам дастурхон атрофида тўйиб гаплашишга вақти бўлмаган ўғлини кўрганда онаси айтадиган:

*Кидирган бирла рихсинг қатра ошмас,
Кетар қагринг, қагарган ҳарғиз ошмас! —*

деган гаплари ёдида. Аммо бу гапларни кўнглидан ўтказаркан, нолимади! Аксинча, тақдирга бўлган эътиқод унга далда берди. Куч бағишлади. Пешонамизга абадий қуллик ёзилмаганига ишонди! Тақдиримизга қуллик абадий ёзилмаган-ку! Сендан ҳаракат, мендан баракатга ихлос қўйди. Қуллик азобини тортгандан, умид билан курашиб хумордан чиқмоқ афзалроқ эмасми! Унинг нолимаслиги, эътиқоди боиси шу эди.

Убайдуллага бу ишонч бир оз таскин берса ҳам, Русия зулми фақат ўз бошида эмас, авлод-аждоғлар устидан ҳукмрон бўлиб келганини ўйларкан, ўз тақдириданмас, адолатсизлик ва бедодликдан бошини дегорга уриб дунёга жар солгудек бўларди.

Мана, бир неча ойки, Убайдуллаҳон Бутир турмасининг бир кишилик қоронғи хонасида. Бутир турма-

сининг терговчиси, Убайдуллага жинойтингни бўйнингга оласанми, йўқми, деган бир саволни ҳадеб такрорлаб бўлмаи, гуноҳларни бўйнига қўймоқ учун қистовга оларди.

Убайдулла:

— Туркистонга мустақиллик бер, мен сендан, сен мендан қутуламиз! — дерди.

Бу азобдан қутулиш учун жинойт ўзи нима, жинойтчи ким, сенларми, менми, очигига ўтиб қўя қолай, деб ўйлайди-ю, аммо бу билан ҳеч нарсага эришолмаслигига ақли етиб, яна тилини тияди-да, худодан ўзига сабр тилайди.

Терговчи:

— Охирги марта айтиб қўяй, ёлғон гапирганлигинг учун ҳам жазо бор, — деб яна дағдаға қила бошлади.

Терговчи гапининг мантиқсизлигига ичидан кулиб:

— Ёлғон учун жазо амалда бўлса, бу жуда маъқул, унда мен ютқазмайман, — деди Убайдуллаҳон.

— Ундай бўлса, қани, ростини айт-чи, тошкентлик!.. Ўзбек!.. Бошқирдистонга, Уфага боғлиқлигинг нимадан иборат, нега келдинг, гапир?

— Бизлар ҳаммамиз мусулмон, тилимиз, урф-ода-тимиз бир, туркий халқлармиз.

Терговчи истеҳзо билан кулиб:

— Турклар!.. Басурмон, дегин!

Терговчининг бу маломати Убайдуллаҳўжанинг нафсониятига теғди:

— Жаноб терговчи, алҳамдулиллоҳ, басурмон эмас, мусулмонлармиз!

— Мусулмонми, бусурмонми, менга фарқсиз — гуноҳларингга иқрор бўлмасанг, Инқилоб қонуни билан отиб ташлаймиз. Шўроларга халқни қарши қўйганингни гапир!

— Бор нарсани йўқ, йўқ нарсани бор, деб ёлғон сўзлаш, мусулмончиликда гуноҳи азим! Мен миллатим учун курашдим.

Убайдуллаҳоннинг бундай жавоби терговчини яна зазабга миндирди:

— Ҳозирдан терговни бас қиламан! Буюк рус халқини ҳақорат қилганингни ўзи, устингдан ҳукм чиқаришим учун етарли! Демак, сенингни руслар — християнлар ёлғончи, демак, мусулмонлар ростгўй. — Терговчи муштини кўтариб Убайдуллаҳонга яқинлашди.

— Айни замонда, жаноб терговчи, Сиз рус эмас-сиз!

Терговчи қаҳр билан:

— Нима?

Убайдуллахон:

— Рус ҳам, христиан ҳам эмассиз, Сиз болшевик-сиз! Лев Николаевич Толстой — у рус! У худога ишонган, ёлғонни гуноҳ билган рус!

Убайдуллахон оғзидан Толстой номини эшитган терговчи бу азиат Тостойни қаёқдан биларкан, деган хаёлга келди-ю, унинг кейинги айтган гаплари қулоғига ҳам кирмай, хахолаб кула бошлади:

— Толстойни ҳам биламан, дегин!

— Биламан эмас, Толстой ҳам мени биларди!

— Оҳ, сен басурмон, Толстой ҳам мени билади, дегин! Ҳа! Ҳа!..

Терговчи олдингисидан ҳам қаттиқроқ хахолади. Унинг бундай қулишини Убайдуллахоннинг Толстойни билишини тасаввур қилолмаганлиги ё бўлмаса Толстой деган ёзувчи борлигини ўзи эшитмаганлигидан, деб тушуниш мумкин эди. Чунки совет давлати инқилобнинг дастлабки йиллари ўз атрофида илми, зиёли кишилар эмас, аксинча, буйруқни бажарувчи, совет тузумига содиқ, раҳм-шафқатни билмайдиган одамлар бўлишини муҳим деб билган эди. Москвадаги Бутир турмасининг терговчиси ҳам худди шундайлардан эди.

Худо кўрсатмасин, агар ҳозир, Лев Толстой совет терговчисининг ёнида бўлганда эди, унинг кимлигидан қатъи назар, диндорлиги учун Совет давлати, Ленин партиясининг ашаддий душмани сифатида Убайдуллахоннинг ёнига қўшиб қамарди. Қани эди, қўлига ҳозир тушақолса-ю, худонинг қаердалигини Толстойга кўрсатиб қўярди. Бутхонасининг тагига қўйиб портлатарди.

Терговчининг қаршисида турган Убайдуллахонга ғазаби яна авж олди. Кўзларига тергов қилмаёқ, бўғиб ўлдириш лозим бўлган ашаддий душмандай кўриниб кетди. У билан савол-жавоб қилиб ўтирмасдан масалага ўтишни афзал билди:

— Илёс Алқин ким?

Бундай тўмтоқ, бундай бемаъни саволга нима деб жавоб қайтариш керак? Убайдуллахон шундай нодон одамларга қуни қолганидан афсусланиб, саволга муносиб жавоб қайтарди:

— Уми? Одам!

— Одам эмас!.. Советларнинг, бошқирд халқининг ашаддий душмани одам бўладими? Ўша ҳайвон сенинг дўстингми?

— Менинг дўстим!

Бундай жавоб, душманлигини иқрор қилгандек, терговчини қувонтирди. Бу қувончининг сабаби йўқ эмас эди. Унга шундай жавобни эшитиш керак эди. Шўро ҳукуматининг қонуни бўйича, душман деб қамалган одамга ким дўст бўлса, кифоя, бу билан у бирга жиноят қилганми, бунинг фарқи йўқ, дўст эканми, демак, тамом, ҳамфикр, демак, у ҳам душман саналарди.

— Жиноятчининг дўсти ким бўларди? Жиноятчи! Илёс Алқин ўз жиноятига, Совет давлатининг душманлигига тўла иқрор бўлди. Сен... ўжарлик қилишинг бефойда.

— У сизларга душман бўлиши мумкин, аммо асло жиноятчи эмас! — Убайдуллахоннинг бу сўз ўйинининг маъносига аниқ тушуна олмаган терговчи унга дарғазаб тикилди:

— Нима? Адвокатлигингни бас қил! Душман бўлармиш-у, жиноятчи бўлмасмиш! Совет ҳукуматига душманлик, бу сенингча жиноят эмасми?

Убайдуллахон, қай маънода бу гапни айтди, бунинг тагида Убайдуллахоннинг қандай фалсафий қараши бор, буни терговчи тасаввур ҳам қилолмасди.

Убайдуллахон жиноятчи эмас, деб жавоб қилганда, душманлик ва жиноят нималигига бир адвокат сифатида ҳамда жаҳон адолат қонунчилигидан хулоса чиқариб, ёндашган эди. Шунинг учун терговчининг, «Бошқирдистонга нима мақсадда келдинг, Илёс Алқин билан алоқанг қандай, дўстларинг ким» — сингари сўроқларини эшитиб ўтирмасдан, ҳаммасига бир йўла жавоб айтиб, чакагига уриб қўяқолишни маъқул топди:

— Ҳар бир миллатта мустақилликни Совет давлатининг доҳийси Ленин ваъда этди. Унга ишондик. Ленин сўзига амал қилиб, ишониб мухторият учун курашган бўлсак, бунинг нимаси жиноят? Нимаси гуноҳ? — Убайдуллахон терговчининг нима жавоб қилишига ҳам сабри чидамай: — Агар Лениннинг ўлкаларга мухторият бериш ҳақида айтганлари чин, деб билсак, у тақдирда унинг сўзига амал қилиб мухтори-

ятта эга бўлган бизлар эмас, ўз сўзларингизга амал қилмай, бизларни алдаган сизлар жиноятчи бўлишларингиз керак-ку!

Убайдуллахоннинг асабини босиб, вазминлик билан қилган бундай жавоби терговчини яна ҳам тутоқтирди. Уни ҳозир бўғиб ташлагудек ғазаб билан у томон кела бошлади... Аммо хўрлик ва аламига чидай олмаган Убайдуллахон, очиқ жангга ўтиб:

— Халқни алдаган Ленин, сизлар, — демоқчи эди-ю, айтишга улгурганича ҳам бўлмай, ғазабига чи-долмаган терговчи, стол тортмасидан олган тўшпончасини қарсиллатиб столга урди. Кўзлари қинидан чиққудек, унинг олдига бориб, ёқасидан олиб силтай бошлади. Бир неча ой Бутир турмасида ётиб озган, табиатан жуссаси кичик бу одамни терговчи бир қўли билан бўғиб, бир қўли билан шапалоқлаб ура бошлади. Аммо Убайдуллахон, жонсиз кўғирчоқдек унга қаршилиқ кўрсатмади. У билан ўзини тенг тутишни муносиб кўрмадими ёки виждон азоби олдида бу қийноқни ҳам унутдими, ҳатто инграб овоз чиқармади. Гапириш, нажот сўрашнинг фойдаси йўқ, дегандек ўзини унинг ихтиёрига қўйиб берди. Ниҳоят, жазавасидан тушиб ўзига келган терговчи уни ғазаб билан туртиб, силкитиб курсига ўтирғизди. Убайдуллахоннинг бу қонунсизлик, бу зўравонликдан қаҳру ғазаби, ички олами шунчалик кучли эдики, ўлдирсанг ўлди, дегандек, ёрилган юзидан оққан қонни ҳам артмади.

Орага жимлик чўқди. Терговчи махорка исидан сасиб кетган хонада яна босиб-босиб чекди. Сочлари тўзвиган, ёқалари йиртилиб, тугмалари узилган Убайдуллахўжа ҳозирги вақтда болшевиклардан раҳм-шафқат кутиш ортиқча эканлигига ишонч ҳосил қилгач, бу жоҳиллар оёғи остида ўзини хор қилмай, кўнглидаги бор ҳақиқатни айтиб, хумордан чиқишни, ундан кейин пешонасига ёзилгани нима бўлса, шуни кўришни ўйларди:

— Жиноятчилар кимлигини мана энди айтаман.

— Ростини айт!

Маҳбус синган кўзойнагини тўғрилаб, жуда вазминлик билан:

— Мен қамоқда ётганим Масков, русларнинг киндик қони томган ўз ватани, Русия уларнинг жонажон она юртлари! Албатта, унга ташқаридан кимдир ке-

либ, ҳукмини ўтказмоқчи бўлса, мол-мулкени талаб, бойликларига эгалик қилмоқчи бўлса, ўз ғайриқонуний урф-одатларига зўрлаб бўйсундирмоқчи бўлса, у қандай олижаноб ниятлар, ваъдалар билан кириб келган бўлмасин, босқинчи саналадими, йўқми? Бировнинг ҳовлисига бостириб кириб, бир бечоранинг бор мол-мулкени талаган босқинчи, жиноятчи саналмай, бор-йўғидан айрилиб жабрланган уй эгаси жиноятчи саналса! Бу қайси инсоф китобида ёзилган! Биз, Туркистон халқлари рус юртига бостириб кирдикми? Ўз урф-одатларимизга, қонунларимизга русларни бўйсундирмоқчи бўлдикмики, қайси гуноҳимизга болшевиклар олдида биз жиноятчи бўлиб қолдик? Жиноятчи, талончи, зўравон ким?

— Бас!.. Бас!..

Терговчининг дўқ-пўписа, дағдағасига қарамай, бу жаллодларнинг қўлидан қутулиб бўлмаслигини билган Убайдуллахон:

— Қўқон қонга ботирибди. Халқи таланди, шаҳар ўт ичида қолиб, кулга айланди. Сиз болшевиклар, бизларнинг олдимизда жиноятчи бўлмай, бизнинг душманимиз саналмай, бизлар жиноятчи бўламизми, жаноб терговчи? Сиз душман саналмай, биз душман саналамизми? Айбимиз — Ленин ваъдаларига ишонганимиз! Алданиб таланганимиз. Айбимиз — чор зулмидан қутулиб, Сиз болшавойларга қуллуқ қилмаганимизми! Истиклол истаганимизми?!

Унинг гапларининг қутилмаган бундай яқунланишидан гангиб қолган терговчи, давомини кутмасданоқ, тўшпонча билан бўйнига туширди. У ўтирган жойида ерга беҳуш қулади.

Убайдуллахон Бутир турмасида узоқ ётиб қолди.

* * *

Йўқ гуноҳдан жиноят ясай олган терговчи ишни суд ҳукмига оширганига ҳам мана анча вақт бўлди. Суд бўлиши керак. Терговчи шундай бўлганда, суддан нима инсоф кутиш мумкин эди! Бирдан-бир умид худодан, тасодифдан эди.

Убайдулла судни кутмоқда. Аммо Тошкентда қолган дўстларининг тақдири Убайдуллахонникидан ҳам азоблироқ, фожиалироқ кечди.

1920 йили Тошкентда хотинлар қамоқхонаси пайдо бўлди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу даҳшатли хотинлар қамоқхонаси биринчи мартаба Тошкентнинг қадимги Қиёт, кейинчалик Навоий кўчасига жойлашган Қишлоқ хўжалик вазирлиги биноси ўрнида пайдо бўлади.

Авахта! Хотинлар учун қамоқхона! Ўзбек тарихида қачон хотинлар қамоқхонаси бор, деган сўз эшитилган.

Ўзбек хотинлари орасида қамоқбоз жиноятчилар наҳотки шунчалар кўп? Улар совет даврида қаёқдан пайдо бўлди? Улар кимлар? Гуноҳлари нима?

Тошкентга шу йилларда бало ёпириди. Юртда очарчилик бошланди. Очарчиликдан одамлар қирилди. Очарчилик ўзи келмади, ўзи билан битни, тиф касалини бошлаб келди. «Ғам босгани бит босар, бит босса ўта босар» деган гап бекор айтилмаган. Қасал, очарчиликдан ҳар куни ўнлаб одамлар ўлади. Одамлар ўзига нон тополмаган бир замонда, касалларнинг ҳолига худонинг ўзининг раҳми келмаса!.. Ўша кезлари ҳам ҳар хонадондан бир кунда иккита-учта бўлмаса ҳам, битта ўлик чиқарди.

Убайдуллахоннинг онаси шўрлик худога нима ёзган экан, шу кунлари тиф билан оғриган эрининг касали етмагандай, хотинлар қамоқхонаси ҳақида шаҳарда тарқалган хунук хабарлар онанинг қулоғига етиб, дарди устига чипқон бўлди. Шўрога қарши чиққан эркакларнинг ўзлари қўлга тушмаган бўлса, уларнинг ўрнига хотинларини уйидагилардан бирини қамавотганмиш, деган миш-мишлар Убайдулланинг уйидагиларни ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Қўқонни Шўролар босиб олгандан кейин, Убайдулла қаёқда, нима бўлган, бир марта келган хатдан бошқа ҳеч нарса маълуммас. Энди унинг ўрнига укаларини ёки хаста отасини қамаса-чи! Онанинг ўлмаган жони. Шўри қурсин.

Ёз кунларининг бирида шайхонтахурлик Шарифхон қозининг келини Обидахон эри Садриддинхоннинг ўрнига паранжисини ёпинишига ҳам қўймай, Ўрдада очилган қамоққа олиб кетилди. Бола-чақали, намозхон, паранжисиз кўчага чиқмайдиган бир мунис-бокира аёлнинг тўрт-бешта ёш болаларидан ажратиб-ҳайдаб, қамоққа олиб кетилишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди...

Лекин бу ҳақиқат! Шўролар биринчи кундан ишни қамоқхонадан бошлади. Болалари балоғатга етган бўлса отасини топиб, қўлга туширгунча, болаларини қамашган.

Қамоқда ётган Обидахон шўрликнинг эри ким бўлган, шўролар ҳукумати учун уни топиб қамаш шунча зарур, шунча у хавфли одаммиди, деган фикр тугилиши ҳам табиий, албатта! Лекин ориятли, тирик эрлар, била-туриб хотинларини ўз ўринларига дўзах азобига ташлаб қўймаганлар! Бу даҳшатдан хабар топиб сафардаги эрлари етиб келгунча бу мунис-беғуноҳ маликаларнинг гўдаклари ҳоли не кечган?!

Ўзбек аёлларидан қамоқда ётган битта Обидахонмиди? Албатта, битта Обидахон учун қамоқ очилмаган.

Қўқон Мухторияти қонга ботирилгандан кейин, унинг учун курашганлар борки, ҳаммаси таъқиб остида бўлди. Борлари қамалади, турли қардош ўлкаларга кетганларнинг оилалари ейиш-ичиши ва уйқуларидан на ҳаловат, на тинчлик бўлади! Бу шўрлик хотинлар эрлари учун балога қоладилар. Юракларини ҳовучлаб кун ўтказадилар!

Тошкентда хотинлар қамоқхонаси пайдо бўлгандан бери Убайдуллахоннинг уйидагиларда ҳам ҳаловат йўқ, Уйдагилари Убайдуллахон ўрнига қай биримизни олиб кетадилар, деган ваҳимада яшайдилар.

Инсон учун бундан катта азоб, бундан ортиқ кўргилик борми?

Убайдуллахоннинг икки укаси — Башриллахон билан Суннатиллахонлар шу ваҳима сабаб қаёқларгадир гойиб бўлганлар. Ота тиф касали билан оғриб, иситма зўрлигидан гоҳ ҳушига келиб, гоҳ ноҳуш — ўлар ҳолатда.

Оилада битта соғ одам Убайдуллахоннинг онаси! Бемор отанинг дардига куйиш ҳам, Убайдуллахоннинг ҳижрон азобига чидаш, қолган ўғилларнинг тақдирлари ташвиши ҳам битта она шўрликнинг бошида!

Бу қандай раҳмсиз дунё?!

Она шўрликнинг бошидаги дарду аламлар фақат бугина эмас! Ўғли Убайдуллахонни излаб, Шўро ҳукуматининг айғоқчилари ҳар икки кунда келиб кетадилар. Йўқ, шунчаки келиб кетмайдилар. Убайдуллахоннинг нарсаларини излаб, ҳамма ёқни ўн тўда қилиб

титадилар, кўрпа-ёстик, бор нарсаларни аямасдан тўрт томонга отиб-титиб кетадилар. Бутина эмас, душман санаб, дўқ-пўписа, қўрқитиш, ҳақорат ёғдирадилар.

Бечора бу оналарда нима гуноҳ! Бу оналарга худонинг раҳми келмаса, бандалардан нима умид!

Убайдуллахондан, Бошқирдистондаман, деб келган хабаридан бошқа на унинг қамалиб Бутир турмасида ётгани-ю ва на қамоқдан чиққанидан уйдагилар хабардор эдилар. Унинг ўлик-тиригидан қариндош-уруғ ҳам, она ҳам беҳабар. Фироқда ўрганиб, ўз ёғига ўзи ковурилган, дардқашсиз! Дарди ҳам ичида.

Хотинларни қамоқдан қутқаришнинг бирдан-бир чораси эрларидан ажралгани ҳақидаги талоқ хати олишлари бўлди. Бу кулфатлардан қутулишнинг бошқа иложи бўлмади. Вақтинча ажралишга мажбур бўлдилар.

1920—1930 йиллари қамалганлар борки, ҳаммаси қамалишларидан аввал хотинлари ўзлари билан бирга душман сифатида жазога тортилишларининг олдини олиб, улардан ажралганлари ҳақида талоқ хатини расмийлаштиришга мажбур бўлганлар.

(30-йилларда Маориф вазирлигида котиб бўлиб ишлаган, ўша йиллари халқ душмани деб отилиб кетган Асадулла Хўжахонов, Мунаввар қорилар ҳам шундай қилганлар. Ўша талоқ хатлар уларнинг фарзандлари кўлида ҳали ҳам сақланмоқда.)

Ватан учун жон фидо қилган, миллатим деб бутун умрини сарфлаган садоқатли бу инсонларнинг гуноҳи нима? Гуноҳи аксинқилобчилик эмиш. Аксинча, аксинқилобчи эмас, ҳақиқий инқилобчилар дейиш керак! Чоризм тузуми ва унинг зулмига қарши озодлик ва истиклол учун курашиб, инқилоб қилганлар фақат ёлғиз болшевиклармиди? Меншевиклар-чи? Кадетлар-чи? Эсерлар-чи? Жаидлар-чи? Туркистон халқлари чоризм зулмига қарши кураш бошлаганларида, болшавойлар у ёқда турсин, эсерлар ҳам, меншевиклар ҳам онасининг қорнида ётган эди. Болшавойлар у ёқда турсин, болшавойларнинг доҳийси Ленин ҳали онасидан туғилмаганди. 1865 йилнинг 15 майида генерал Черняев Тошкент шаҳрига бостириб кирганини болшевиклар тарихдан яхши биладилар.

Генерал Черняев Туркистондаги босқинчиликларини халқдан яшириб, қонхўрлигини оқлаш мақсадида,

Тошкентнинг энг эътиборли кишиларидан бўлган мулла Солиҳбек додҳо, Бердибой саркор Себзорий, Файзбойвачча Тошкандий, Мулла Қўшқозоқларни ўз ҳузурига чорлаб:

— Сизларнинг номингиздан Петербургга, подшо жаноблари номига, мактуб юборишни лозим топдим, — деб қуйидаги мазмунда ўзи ёзган хатни ўқиб беради:

«Қанча вақтдурким, Фарғона ҳукмдорлари Туркистон аҳлига зулм қилиб келмоқдалар, закот, хирож жуда оғир, олиқ-солиқ қоидалари бузилган, ноҳақ қонлар тўкадилар, шариятга амал қилмайдилар, уламоларга қулоқ солмайдилар, айниқса, қипчоқ, қирғиз ва қозоқлар кўп зулм кўрдилар. Шу сабабдан, биз халқимиз билан, иккиланмасдан рус аскарларини таклиф қилдик, токи Фарғона ҳокимларидан қутулиш, фуқаролар тинчлигини кўзлаб...»

Ўзи ёзган ушбу мактубни ишонч билан ўқиган генерал, эшитганлар дарҳол биз розимиз, деб қўл қўядилар, дегандек мамнуният билан улардан ижобий жавоб кутади.

Ҳеч кимдан садо чиқмайди. Жавоб ўрнида орага совуқ жимлик чўқади. Бунга розилик бериш бир ўзигина эмас, халқига ҳам хиёнат, золимларнинг ёнини олишдан бошқа нарса эмас эди. Буни англаган мулла Солиҳбек додҳо кўлида қилич яланғочлаб турган жаллодга қарши чиқишдан мурод ҳосил бўлмаслигини ҳам яхши биларди. Шу боис, ниҳоятда доно ва ўз виждонига хилоф бўлмаган йўлни танлаб:

— Биз хатда бўлган воқеани ўзгартирмаймиз. Аммо мен бор ҳақиқатни ёзаман. Яъни: «Руслар Туркистон шаҳарларини жанг-жадал билан эгалладилар. Жумладан, Тошкентни ҳам. Кўп ҳолларда улар кечаси, тўсатдан ҳужум қилардилар, ҳеч қандай музокарасиз, ҳеч бир шартсиз (аҳоли учун), ҳамма ерда қаттиқ жанг бўлди, айниқса, Тошкентда, 1865 йил зулҳижжа ойининг ўртасидан то сафар ойининг 12-сигача жанг бўлди, шаҳарни 42 кун сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирдилар... Руслар шаҳарга бостириб кирганда, сешанба кундан то пайшанбагача шаҳар кўчаларида жанг борди. Ниҳоят, руслар сулҳ тузишни таклиф этдилар ва шундан сўнг, биз ҳам сулҳга розилик бердик ва сулҳ шартномаси тузилди».

Мулла Солиҳбек додҳонинг ниҳоятда донолик би-

лан рус босқинчилигини фош қилиш мазмунида ёзилган бундай мактуби ижобий жавоб кутган генерал Черняевнинг ғазабини кўзғатиб юборади. Аммо у ўз ғазабини қанчалик сездирмасликка ҳаракат қилмасин, қилич дастасига беихтиёр бориб қолган қўлларининг қалтираши, унинг ички дунёси, қасос қасдида ёнаётганини ошкор этиб турарди.

Ғазабини яширолмаган генерал Черняев: «Кимки мулла Солиҳбек додҳо тарафдори бўлса, бир томонга ўтсин», дейди.

Мулла Солиҳбек додҳо фикрига қўшилган у бошлиқ етти киши ва бошқалар бир томонга ўтадилар. Генерал Черняев соқчилари ўша заҳотиёқ уларни қуршаб олиб, почта аравасига ташлайдилар. Қафқол ва Дўм деган жойга олиб кетадилар. Орадан кўп ўтмай генерал Черняевга қаршилик кўрсатган мулла Солиҳбек додҳо тарафдорлари ҳаммаси халқдан яширин равишда Томскга бадарга қилиниб, ўша ерларда отиб, йўқ қилинади.

Бу чоризмга қарши Туркистон халқлари курашининг бошланиши эди, холос! Аммо болшавойларни эса халқларга озодлик берган бизлар, деган даъвоси ортиқча!..

Дукчи Эшон бошлиқ Андижонда кўтарилган ғалаён, минг-минг бегуноҳ кишиларнинг тўкилган қонлари қайси инқилобдан кам эди!

1916 йилда Жиззахда кўтарилган халқ ғалаёни, бу ҳам Туркистон халқларининг рус босқинчилигига қарши бошланган қонли курашлари давоми эди-ку, ахир!

Эндигина дунёга келиб, қонга ботирилган Туркистон Мухторияти учун бўлган курашлар, булар ҳаммаси қайси инқилобдан кам эди!

Судланувчи Убайдуллахоннинг инқилоб ва мухторият, истиқлол учун курашганлар ҳақида инкор этиб бўлмас тарихий далиллари суд ҳайъати аъзолари орасида пичир-пичир бошланишига сабаб бўлди. Ғазабга келиб ўрнидан дикка турган суд раиси қўнғироғини кетма-кет чалиб:

— Судланувчи Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев, сафсата ни бас қилинг, акс ҳолда суд мажлисини тўхтатаман, — деб дўқ ура кетди. Унга жавобан Убайдуллаҳўжа ғазаб билан:

— Мени гуноҳкор санаб суд қилипсизлар, гуноҳимни айтайми, йўқми? — Убайдулланинг бу гапи гўё у гуноҳларини бўйнига олаётгандек, суд раисини бир оз ўйлатиб қўйди-ю, унга сўзини давом эттириш имконини берди:

— Мен адвокатман! Адвокатни ишонтирадиган бирдан-бир таянч бор. У ҳам бўлса, аниқ далиллар ва мантиқ. Ҳа, мантиқ! Ишонтирарли сўз! Одам ўлдирганни ҳам дарҳол гуноҳкор санаб бўлмайди. Уни жаллод, деб дарҳол ҳукм чиқармоқ хато! Ҳатто оқлаш ҳам мумкин. Ҳа, худди шундай. Бунинг учун қонун ҳакамларида мантиққа етадиган фаҳм-фаросат, илм бўлмоғи зарур.

Жангчи душманни енгиш учун ўқ отади. Ватанинг ҳимояси учун одамни ўлдиради, ўлдирса ғозий бўлади, ўлса шаҳид! Бу жиноят эмас, қаҳрамонлик. Халқ бахти, озодлик учун курашганлар-чи? Булар гуноҳкор эмас, асл фарзанд саналадилар.

Хўш, шундай бўлса, ўз эрки, ўз ватани, истиқлол учун рус империяси тузумига қарши курашганлар нега душман саналсин! Бу қайси адолатли давлат қонунида ёзилган!

Туркистон Мухториятини қонга ботириб, уни барбод этиб, ўн минглаб бегуноҳ қари-қартанглар, гўдаклар қонини тўккан, хонадонларига ўт қўйиб, кул тепа қилганлар жиноятчи бўлмай, бу шафқатсизликка қарши курашган халқ, унинг фарзанди — мен, наҳотки, жиноятчи бўлсам!..

Бу аччиқ ҳақиқатларни эшитган суд раиси қўнғироғини чалишни ҳам унутиб, жаҳл билан столни урди. Ҳайъат аъзолари судни тўхтатиб, чиқиб кетишга ҳозирлангандек, бирин-кетин ўринларидан тура бошладилар.

Суднинг адолатсизлиги ва совет давлатининг айни-мачилик ва зўравонлик сиёсатини билган Убайдуллахон ёзувчи Короленконинг маориф ва маданият бўлиги Луначарскийга ёзган хатини эслади. «Совет чекистлари баалофатта етмаган 14—16 ёшли ёш болалару қизларни душман ҳисоблаб, ушлаган жойларида, қабристонга олиб бориб терговсиз, судсиз бўйинларига тўшпонча тираб кечқурунлари отиб ташламоқдалар. Уларнинг ҳалқоб бўлиб ётган қонларини итлар чапиллатиб ичаётганини, эрталаб қабристон ёнидан ўтганлар кўриб тур-

салар, Совет давлатини шу йўл билан тиклаймизми?..» каби даҳшатли воқеаларни эслаб у ўзига шафқат қилинмайди, деган хулосага келди.

Бунга қатъий ишонган Убайдуллаҳўжа суддан кечирим сўровчи айбдор сифатида эмас, балки тарих олдида бор ҳақиқатни айтиб, қолдиришни бурч деб билди.

Шўро ҳукуматининг раҳбарларига қамоқдан ёзиб юборган шикоятни мабодо етган бўлса, суд эмас, балки Убайдуллаҳўжа устидан улар ҳукм чиқарармикан?! Балки! Суд тўхтатилганича жим! Убайдуллаҳўжа қамоқнинг яккахонасида... Суд, хабар келгунча ўлим жазосига ҳукм қилса-чи?!

Орадан маълум фурсат ўтар-ўтмас, Убайдуллаҳўжа ҳаётида мўъжиза рўй берди. Онасининг худога қилган ноалари етибми ёки ўзи ёзган очиқ хатлар сабаб бўлабми, дилни тилка-пора қилувчи қамоқхона эшигининг ногаҳон шарақлаб очилиши унинг хаёлини бўлиб юборди. Бу сафар Бутир турмасининг эшиги озодликка очилиб, 1920 йил декабрининг қаҳратон совуғида у қамоқдан озод қилинди. Қандайдир мақсадда ўша куни, у билан бирга қамалган дўсти Илёс Алқин ҳам қамоқдан чиқарилди!

Иккалалари бир-бирлари билан кучоқлашиб кўришдилар. Бағирларига сингиб кетгудек бўлдилар. Ахир, булар қамоқхонанинг айрим-айрим хоналарида ушланган бўлиб, бир-бирларининг тақдирларидан бутунлай беҳабар эдилар. Кўришганларига ишонмагандек тикилишдилар. Бу қувончмиди, ҳайратмиди ўша дамда, буларнинг ҳолатини англаш мушкул эди. Балки бу, энди қаёққа бордик, дейишнинг аломатидир?! Бўралаб ёғаётган қор остида хаёл билан қамоқхона дарвозасидан узоқлашдилар.

Қаёққа борсинлар? Қаёққа!.. Қаёққа?!.. Ҳақиқатдан ҳам қаёққа борсинлар? Бу уларнинг йўл тополмаганликлариданмиди? Йўқ! Йўқ! Булар, ахир ватани бўлиб, ватанидан айрилганлар эдилар-ку!

Ўзларининг гулдек ватанлари бўлиб, бегона юртларда дарбадар, сарсон-саргардон бўлсалар!.. Йўқ, уларнинг юзларида қамоқдан қутулганликнинг қувончи эмас, ғазаб бор эди. Кўзларида алам ёши бор эди.

Улар қамоқдан чиқарилдилар. Аммо иккаласи ҳам кўзлари бовланиб, дашту биёбон ўртасига ташлаб кетилган одам ҳолатида эди!

Энди бундан сўнгги тақдирлари нима кечади? Нега уларни қамадилар-у, не сабабдан чиқардилар?

Булар иккиси иссиқ кунларда Уфадан қўлларига кишан солиб, Москва қамоқхонасига тергов учун олиб келинган эдилар. Мана, ҳозир қаҳратон қиш. Иккиси ҳам енгил-елпи кийимда. Ташқарида бўралаб қор ёғиб ётибди. Устилари юпун. Туф десанг, ерга тушгунча туфугинг музлайди. Бегона юрт.

Улар Русия қишининг қаҳратон совуғи азобини ҳам, устлари юпунлигини ҳам сезмас эдилар! Улар учун қамоқдан қутулиш эркинлиги эркинлик эмас эди. Улар на ноҳақ қамалишнинг хўрлик азобларини сезардилар ва на эркилик қувончини ҳис этардилар. Фақатгина уларнинг вужудини эгалаб олган бир ўйгина азоб ўтида ёндириб, бир дақиқа холи қўймай қийнардди.

Иккаласи қамоқдан чиқарилди! Ҳа, чиқди! Лекин энди ўз эрки қўлларидами? Қамоқдан чиқдилар-у, Москвада бирор ёққа жилиш, ўз мақсадларича яшаш эрки ўз ихтиёрларидами? Бу, қандай эркинлик?

Туркистон мустақиллиги учун асрларча бўлган курашнинг, наҳот, оқибати шу бўлса! Наҳот, тутқунликдан яна тутқунликка гирифтор бўлсалар! Ўзга юртларда нега қамалишимиз керак? Нега ўзгалар бизни қамашди керак? Улар ниҳоятда дарғазаб эдилар. Уларнинг азоб ва изтиробларининг чегараси йўқ эди.

Қамоқдан қутулган икки туркий маҳбуснинг қалбини бўралаб ёғаётган рус қоридек совуқ қайғули хаёллар ўртарди.

Энди нима чора? Нима қилиш керак? Қаерга кетдик?.. Туркистонга бориб бўлмайди. Жаҳидлар, мухторият тарафдорлари бари таъқибда...

Илёс Алқин қатъий оҳангда:

— Бирдан-бир чора, Ленин ё Сталин билан учрашиш, — деган қарорга келганини айтди.

Убайдуллаҳўжа узоқ хаёлга толди. Ўз фикрини дарҳол айтишга шошилмади. Бу жуда жиддий гап эди. Алқиннинг бу режаси унга маъқул келмаган эди. Розилиги йўқ эди. Чунки «Қози даъвогар бўлса, арзингни кимга айтасан?» деганларидек, бизларнинг қамалишимиздан ҳам, чиқишимиздан ҳам уларнинг хабарлари йўқ, деб ким айта олади? Ахир, 1919 йилда Бошқирдистонга мустақиллик бериб, 1920 йилда унга қар-

ши кураш бошлаб, барбод қилиб, сиз билан биздек мухторият тарафдорларини қаматишга розилик берган шу болшевикларнинг ўзлари эмасми?!

Бир томондан Алқиннинг Сталин билан учрашишдан яхши натижа чиқишига умид боғлашига асос ҳам бор эди. Чунки Чор империяси қулагандан кейин миллий ўлкаларнинг давлат тузилиши ва бу халқларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қандай бўлиши масаласини ишлаб чиқишда Илёс Алқин Сталин ва унинг агрофидаги Стасов, Пятаков, Крестинский ва бошқалар билан бирга бир ярим йилча ҳамкорликда бирга ишлашган эди-да! Қадрдон бўлган эдилар-ку! Алқин шуни ҳисобга олган эди.

Айниқса, шу даврда Илёс Алқин москвалик раҳбарлар олдида бошқирдистонлик билимдон, сиёсий арбоб сифатида жуда катта эътибор қозонган эди!

Хўш, натижа-чи?! Лениннинг фармонлари, Алқиннинг Сталин билан яқин ҳамкорлиги — мана, оқибатда нима билан тугади?!

Таъқиб!..

Қамоқ!..

Тергов!.. Ҳақорат! Аддов! — Шуни билиб туриб Сталиннинг дўстлигига, ундан нажот чиқишига ишониш...

Убайдуллахўжа отаси Асадулла махсумнинг сўзларини эслади:

— Кимдир ёлғон гапириб, аммо ёлғончилиги бир вақт очилиб, шарманда бўлганда, мен ҳазиллашган эдим, деб ўзини оқламоққа уринса, бундай одамдан нари қоч! Чунки ёлғон гапиришга одатланмаган одам, ҳазиллашиб ҳам ёлғон гапирмайди!

Бир одам ёлғончи бўлса, унга чора бор. Аммо бутун бир бошли давлат ёлғончи бўлса-чи?!

Ўз сўзига амал қилмаган, аддов ва ёлғондан, кўз-кўзга тушишдан андиша қилмаган «эркинлик» доҳийларидан нима инсоф кутиш мумкин?!

Убайдуллахон бу даҳшатли фикрларни кўнгилдан ўтказди-ю адолатсизлик аламида ёниб турган Алқинга ўз фикрини айтишдан кўра ҳам, Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг буюк раҳбари Заки Валидийнинг айтганларини эслатишни ўринли деб билди:

— Алқин афандим, ёдингизда борми, жаноб Валидий улар ҳақида нима деган?

— «Советларга, коммунизмга қарши кураш йўлига ўтиб, мен алданмадим... Жоҳил, риекор диктаторларнинг одамлар тақдири, шахси ва ихтиёри билан беномусларча ўйнашишини сезган айрим ўртоқлар, партия орасида қўрқинчли террор бўлиши, бош кўтарилиши ҳақида очиқ сўзламоқдалар. Улар менга ҳам бир куни келиб сизларнинг ҳам бошларингиз кетмасин, деб қўрқаман, деган гапларни айтмоқдалар. Мен бошимни қачон кесар эканлар, деб кутиб турган эмасман, ўлсам ҳам очиқ жангда ўламан!»

Заки Валидийнинг юқоридаги гапларига қўшимча қилиб, Убайдуллахон:

— Сиз улар билан юзма-юз гаплашиб ниятларини билмоқчи бўласиз, бу яхши! Аммо юзма-юз сўзлашмоқ учун Сиз сўзлашадиганларда ҳам юз бўлиши керак, — деган фикрини яширмади.

— Ҳа, топдингиз. Улар билан учрашишдан ниятим ҳам уларнинг ниятларини билиш. Жуда бўлмаса, юзларига туфлаб, хумордан чиқамиз-ку, — деб истеҳзо билан кулди Алқин, ўз эрки, ватанидан айрилиб алданган икки дўстнинг аламлари дунёга сиғмасди.

Дарҳақиқат, Валидийнинг қўрқмас, мақсадга бургутдек интилувчи, фақатгина чин ватанпарвар айтиши мумкин бўлган юқоридаги сўзлари Алқинни очиқ, юзма-юз курашга даъват этиб, куч бағишлаган эди.

Икки дўст Сталин олдида кириб очиқ сўзлашишга аҳд қилдилар. Сталин билан учрашиш олдидан Марказий ижроия қўмита котиби Авел Енукидзе ҳозирча Москвадан ташқарига чиқиш тақиқланган, деган совуқ хабарни уларга етказди. Бу ҳам улар учун кутилмаган янгилик бўлди.

Ох, тутқунлик! Тутқунлик! Яна тутқунлик!

Ў н и н ч и б о б

СТАЛИН БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Қамоқда ётган одамнинг бирдан-бир эрмаги, умиди ҳам кўрган туши бўлади. Тушида катта далада чопиб кета туриб, жарликка тушиб кетган бўлса ҳам ёмонликка йўймайди. «Далаларда юрибманми, демак, очиқликка чиқарканман»га йўяди, жарга ағанаганини эсласи келмайди. Мабодо тушида устига қора нарса

тўкилиб кетса буни ҳам ёмонликка йўймайди. Қора нарса устимдан тўкилибдими, бўлди, фалокатларим арибди, энди кетарканман, деб озод бўлишидан умид қилади.

Убайдуллахон бугун онасини туш кўрди. Онаси нарвон қўйиб қаергадир чиқмоқчимиш. Лекин бирдан нарвон жойидан қўзғалиб, онасини кўтариб кетганмиш...

Убайдуллахон уйғониб кўзини очди-ю, кўрган тушини эслагунча ҳам бўлмай, хаёлида нима учундир одамлар кўтариб келаётган тобут кўрина берди. Кўнгли ғаш тортди. Кўрган тушининг таъбирини ўйлагунча ҳам бўлмай, у ётган хонанинг темир эшиги шарақлаб очилиб, адёлга ўралган кўрпа ёстигини орқалаб 17—18 ёшлар чамаси рус йигити кириб келди. Кириб келди-ю, эшик олдида юкини ерга қўйиб қаерга келиб қолдим, бу ким экан, дегаддек нима қиларини ҳам билмай гангиб туриб қолди. Гоҳ Убайдуллахонга, гоҳ тўрт томони семон девордан иборат хонага қўйилган бўм-бўш темир каравотга назар солиб, юки қўйган жойида қолиб, ўзи каравотга келиб ўтирди. Хаёлидан нималар кечди бу норасида, бахтиқаро йигитнинг, бошини икки қўли орасига олганча гапга оғиз очмади.

Қамоқ ҳаётининг ўз ёзилмаган қонунлари бор. Қамоқ хоналарига кириб келган одам, қамоқ шароити шундайки, ҳеч маҳал салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб кириб келмайди. Қамоқдаги одамдан, яхшимисиз, деб ҳол сўраб бўладими? Айниқса, КГБ қамоқхонасига тушган одамдан нега қамалдинг, деб сўрашга эҳтиёж бўлмайди. Чунки бу ерда қамалганлар ўғри, савдогар, одам ўлдирганлар бўлсаки, нима билан тушдинг? — деб сўралса! Бу қамоқ сиёсий маҳбуслар учун!

Бу ерга келтирилганларнинг айби нима, нима гуноҳ қилган — уни терговчидан биласан. Қаңдай гуноҳ қилганинг, нега қамалганингни терговчи айтади. Ё миллатчи бўласан, ёки халқ душмани. Бундай айб бўйнингга қўйилиши учун сен бирор миллатни маломат қилган бўлишинг ёки совет давлатини портлатмоқчи бўлганинг шарт эмас. Икки одамнинг орасида камчиликдан гап очган бўлсанг, шунинг ўзи миллатчилик учун ҳам, совет давлатининг ашадий душманига чиқарилишинг учун ҳам етарли.

Хали соқол-мўйлови чиқмаган бу болани нега қамашди? Миллатчиликда айбланган бўлса, бу рус-ку! Душман десанг, советларга қарши десанг, бу ёш бола нима қила оларди?!

Юкини ҳам олмасдан бошини чангаллаганча ўтирган жойида пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Убайдуллахон нима дейишини ҳам билмай, ич-ичидан ачинганича узоқ ўйга ботди. Нима қилгандинг, деб сўраб бўлмайди. Чунки нима гуноҳ топганини терговчи айтади.

Бу ёш йигитнинг йиғисига Убайдуллахон чидаб ўтиролмади. Таскин бериш йўлини излаб, ахийри:

— Ўғлим, қамашганига кўп бўлдими? — деб сўради. Бола тўлиб турган экан, жаҳл билан:

— Йўқ! Йўқ! — деб йиғи аралаш жавоб қайтарди.

Убайдуллахон унга таскин бўладиган бир гап ўйлаб топгунича ҳам бўлмай, темир эшикнинг туйнугидан назоратчи овқат узата бошлади.

— Богдановский — бери! — Богдановский олишни истамаган эди, назоратчи: — Бери, — деб такрорлади.

Бу қамоқда овқатни рад этиш ҳам мумкин эмас эди. Бу ҳам норозилик ҳисобланарди. Бола уйида кўрмаган пачоғи чиқиб кетган товоқдаги бўтқани олди-ю, орадан бир оз ўтгач, бир қошиқни оғзига солиши билан кўзига ёш қалқиб келиб, томоғидан ўтмади.

Убайдуллахонни боланинг кўз ёшлари эзиб юборди.

Бу бола озиб-тўзиб, ранги кетганлиги, сочларининг олинганидан яқин кунларда қамалганга ўхшамасди. Унинг аҳволини кўриб ачинганидан Убайдуллахон:

— Ўғлим, бу ерда овқат емасликни иложи йўқ! Ўзингни олдириб қўйма! Ҳа! Терговчиларнинг бир бурда нон билан, бир маҳал сувга боғлаб қўядиган вақтлари ҳам бўлади.

Кейин:

— Қамашганига кўп бўлдими? — деб сўради.

— Уч ой...

Бу бола бечоранинг шунчалик тергов қиладиган «гуноҳи» нима экан?

Убайдулла ўйланиб:

— Уч ой бўлган бўлса, ўзингни қийнама, ёш экансан, қўйиб юборишади... Қаерликсан?

— Тошкентдан.

— Тошкентнинг қаеридан?
— Шайхонтахурдан.
— Шайхонтахурдан? Буни қара-я! Ҳаммаҳалла эканмиз! Кимларни танийсан?

Йигит ўзига дардқаш топгандек бир оз чехраси очилиб:

— Муҳаммадхоновларни биласизми? Ўша кўчада турамиз.

— Қайси Муҳаммадхоновлар? Кимини танийсан?

— Ҳибзиддин Рамзиддинович билан бирга ўқиганман.

Бу гапни эшитган Убайдулла уйдагилардан хабардор одам топилгандек қувониб:

— Танийман, дегин? Нима гаплар?

— Уни тоғасини ҳам қамашган экан.

Бу гапни эшитиб, Убайдулла шошганча:

— Тоғаси ким? — деб сўрамоқчи бўлди-ю, бу ерда танишларнинг номини тилга олиш хатарли эканлиги, билиб қолишса, сенга қўшиб айбдор қилишлари мумкинлигини ўйлаб, Ҳибзиддиннинг ўша қамалган тоғаси ўзи эканини айтмади. Гапни бошқа ёққа буриб:

— Мен катта ёшли одамман. Булардан душманлик чиқади, деса биров ишонади. Сени!.. Қани... сенда нима гуноҳ бўлиши мумкин?

Бола кўзига ёш олиб, йиғи аралаш:

— Бизнинг институтда дарсдан кейин ҳар куни ярим кечагача кўсак чувитгиришиб, дарс тайёрлашга вақт қолмасди. Унинг устига катта зал совуқ. Бармоқларимиз қонаб кетди. Биз ўқишга нимага кирдик, ўқишгами, кўсак чувишгами? — дегандим. Қамалган куним терговчи шундоқ деганмисан? — деб сўради. Бу тўғри гапда нима гуноҳ бор экан, деб — ҳа, дедим. Энди мени Шўроларга қаршисан, деб айбдор қилмоқчи.

— Шундай дегин! Шундай дегин Шундай дегин!.. — Убайдулла бу боланинг бутун умри хазон бўлганига ачинди. Чунки бу даргоҳнинг рўйхатига бир марта тушган одам абадул-абад таъқибдан қутулмайди.

— Нима мани душман? Уйда битта онам! Отам ўлган...

— Йиғлама, ўғлим!.. Йиғлама! Чиқиб кетасан! Қандай модда билан айблашди?

— 64-модда дейди. Бу нима?

Убайдулла бу модда билан қамалганга неча йил берилишини билса ҳам, болани юпатиб:

— Яхши, бир ўзинг гуноҳкорсан. Мабодо шу гапимда палончи-палончилар ҳам бор эди, деганингда, гуруҳ бўлиб, бунга ҳам яна 66-моддани қўшарди!

— Неча йилга қамайди?

— Мен адвокатман! Сени қамаш эмас, ҳатто қаматмасдим!

— Сизни нега қамашди?

— Эй, мени қўябер, ўғлим! Менга қара, сен бу гапларни қаерда айтган эдинг? — Убайдулланинг хаёлига дарҳол у билан бирга ўқиган Ҳибзиддин тушди. Борди-ю, у бу гапларни айтганда, палончи-палончилар билан Ҳибзиддин ҳам бормиди? У нима деди, — деб ўсмоқчилади Убайдулла.

— Ҳибзиддин ўшанда, қариндоши ўлиб ўқишга келмаган эди. — Бундай жавобни эшитган Убайдулла Ҳибзиддиннинг бу гап устида бўлмаганидан қувонган бўлса ҳам, ўлим ҳақидаги гапни эшитиб, худди нинага ўтириб олгандек ўрнидан сакраб турди... Ким бўлиши мумкин? Хаёлига кекса онаси билан отаси келди:

— Ким экан у вафот қилганлар? Билмадингми? — шошиб сўради.

— Билганим йўқ. Мени ўша куни қамоққа олиб кетишганди.

Убайдуллахоннинг ҳозирги ҳолатини тасаввур этиб бўлмасди. Наҳотки, ота, она билан дийдор кўришиш энди насиб этмаган бўлса!

Вафот этган — Убайдулланинг онаси Тўхтаҳон эди. Она-болага бир-бирларини дийдорини кўриш насиб этмади. Она болага интизорлик билан оламдан ўтди.

Она шу йилнинг қор бўралаб турган декабрида дафн этилган эди.

Ўлим дарагини эшитган Убайдулла ўтирганча пешонасига муштлари билан ура бошлади.

Унинг бундай ҳолатини кўриб, ҳайрон бўлган, унинг дардидан беҳабар Павел:

— Нега сизни қамашган, балки чиқиб кетарсиз? — деб тинчлантирмоқчи бўлди.

Убайдулла ғазаб билан, худди Павел билан уришган одамдек:

— Нега, дейсанми? Нега?! Бу ерда нега деган гап бўлмайди! Хоҳласа қамайди! Хоҳласа отади! Хоҳласа қиради! Сени, ўғлим, нега қамашган бўлса, мени ҳам шунга!

Шундай деди-ю, лекин кўнглида бу йигитнинг тақдирига ачинди. Бу адолатсизликлар сабабларини, авлодлар бошида такрорланмаслигини ўйларкан, нима учундир Афанди латифасини эслади:

Улфатлар гурунгида Афанди мақтаниб аравани қуруқ олиб қочган экан, гапининг ёлғонлигини сезиб қолганлардан бири:

— Афанди, бу гапинг ёлғон-ку, — деса, Афанди:

— Фақат рост билан иш битириб бўладими? — деб ҳазилга олибди.

— Ёлғонинг билиниб, шарманда бўлишдан қўрқмайсанми? — деган экан, унга ҳам жавоб топиб:

— Рост билан ёлғонни ажратишга ҳамманинг ҳам фаҳми етавермайди...

— Борди-ю, фаҳм етиб қолса-чи!

— Унинг фаҳми етгунча мен отимни қамчилаб, қиладиган ишимни қилиб оламан, маррага етиб оламан, — деб бунга ҳам жавоб қайтарибди.

— Қўлга тушиб қолгудек бўлсанг-чи? — деган экан, Афанди хахолаб кулиб:

— Соддасан, содда! Ёлғон топилмайдиган матаҳми!..

Убайдулланинг хаёлига келган бу латифа, Сталин билан учрашувда бўлган суҳбатни ёдига солиб қўйди...

Бутир турмасидан чиққан Убайдуллаҳўжа ва Илёс Алқинлар Сталин билан унинг иш куни тутагач, ярим кечада Кремлдаги уйда учрашдилар. Бу вақтда Сталин миллий ишлар бўйича халқ комиссари эди. Сталиннинг бу вазифаси моҳияти тагида нима борлиги, у билан учрашиш оддидан Убайдуллаҳўжани бир файласуф, ҳуқуқшунос сифатида ўйлатиб, ташвишга солган эди.

Миллий ишлар?

Миллий ишлар нимадан иборат бўлиши мумкин? Тўғри, ҳар бир давлатда ўзининг маориф, соғлиқни сақлаш, мудофаа, ички ишлар каби вазирликлари, комиссарликлари бўлади. Аммо миллий ишлар вазири деган нарса жуда камдан-кам учраган. Аксарий давлатларда бундай комиссарликлар ёки вазирликлар

бўлмаган. Аммо Совет давлати вужудга келган биринчи кунданоқ бутун эътиборни икки вазирликка — миллий ишлар комиссарлиги билан давлат хавфсизлиги комиссарлигига қаратади. Бундан мақсад нима?! Нега мунча?!

— Туркистон Мухторияти барпо бўлгандан сўнг, — деб ўйлайди ўзича Убайдуллаҳўжа, — бизларда ҳам турли-турли вазирликлар тузилди, аммо миллий ишлар ёки миллий масалалар билан шуғулланувчи вазирлик тузилгани йўқ-ку! Чунки бунга зарурат бўлмаган, яхлит, мустақил битта туркий давлат бўлгандан кейин, ўз халқининг тақдирдан ўзга яна қандай миллий масала бўлиши мумкин? Ҳар миллат ўз тақдирини ўзи ҳал қилса, ўз эркига эга бўлса, давлат томонидан шундай ҳуқуқ берилган бўлса, бошқалар унинг тақдири билан шуғулланишларининг нима кераги бор? Ёки бу болшавойларнинг миллатларга ғамхўрлигимиз?

Бунинг яхши ниятда қилинмаганидан Убайдуллаҳон ўзича хулоса чиқарган бўлса ҳам, бу фикрини Илёс Алқинга айтиб, ошкора қилишга шошилмади. Илёс Алқиннинг Сталин билан учрашиш таклифига дарҳол розилик бермаганига мана шу муаммолар ҳам сабаб бўлган эди. Болшевикларнинг ниятлари холис эмаслигига қатъий ишонган эди. Хўш, чиқдан ҳам қатъий ишонган бўлса, нега Сталин билан учрашмоқ бўлди?!

Убайдуллаҳўжа масалага енгил қарайдиган, рост билан ёлғонни фарқ қилмай, ишониб кетаверадиган одамлардан эмас эди. Чор ҳукуматининг унга энг хавфли одам деб қараб келганлигининг сабабларидан бири ҳам шу эди! Бугун Сталиннинг уни қабул қилишдан мақсади ҳам шундай хавфли саналган одамнинг фикрларини яна аниқроқ билиб олиш эди! Убайдуллаҳон Сталин билан учрашишга розилик беришининг сабаби эса Совет давлатининг миллий ўлкаларга муносабатини Сталиннинг ўз оғзидан эшитиш эди.

Мабодо большевикларнинг миллий масалалар билан қизиқишларидан мақсадлари — ҳали сенлар ёш жумҳурият, атрофда Англия, Олмония каби капиталистик мустамлакачи давлатлар бор, у сенларни босиб олиб, яна қулик занжирларига солишлари мумкин,

дейдиган хайрли ниятда бўлса ва бу меҳрибонлик самимий бўлса, унга минг-минг раҳматлар. Борди-ю, худо кўрсатмасин, шундай хатар туғилди дейлик, ундай тақдирда, большевикларми ёки бошқа босқинчи давлатми, қайси бири инсофлироқ бўлишига ким кафолат беради?

Ундан кўра энг тўғри йўл, ҳар бир халқ, ҳар бир миллатни ўз эрки, ўз ҳолига қўйиш маъқул эмасми! Биров босиб олмасин, деб ғамхўрлик қилган бўлиб, бир халқни ўз ихтиёрига қўймай, ҳукмронлик қилиб тепасида туриш бунинг ўзи қайси босқинчиликдан кам? Ҳали ҳеч ким босиб олмасидан гумон билан кимнингдир босқинчилигидан сақлаб қолиш учун, эндигина ҳурриятга эришган Туркистон Мухториятини ёки Бошқирдистонни қонга ботириб, тинч халқни қирғин қилишнинг большевикларга нима зарурати бор эди?

Ёки бу ҳам миллий ишлар бўйича халқ комиссари Иосиф Жугашвили — Сталиннинг миллатларга ғамхўрлигининг натижасими?

Ахир, қадим Туркистонда миллат деган атама ёки Қирғизистон, Ўзбекистон деб алоҳида-алоҳида давлатларга ажратиб аташ бўлмаган. Ҳаммаси Турон ёки Туркий деган битта ном остида юритилган. Туркий халқлар бир оила, бир миллат бўлиб яшаган. Миллатга ажратилмаган.

Ахир, ҳеч маҳал олим ва шоирларимиз ҳозиргидек фарёд кўтариб миллат қайғуси ҳақида ёзмаганлар. Асрлар бўйи муҳаббат, дўстлик, қаҳрамонлик, инсонийликни куйлаганлар.

Туркистон халқлари Чор империяси томонидан босиб олиниб, «сарт», «баран» деган ҳақорат, камситишлар пайдо бўлгандан кейин, миллатни куйлаш адабиётда авж олмадими? Ҳа, шундай бўлди!

Миллатни куйлаган қўшиқлар, миллат дарди билан тўла шеърый китоблар чиқиб, драмалар ёзила бошлади. Улар миллатни илм-маърифатга, чоризм зулмига қарши курашга, ғафлатдан уйғонишга даъват этди.

Фақат асарлар эмас, миллат манфаати учун курашувчи зиёлилар, илғор миллат вакилларидан иборат ташкилотлар ҳам «Миллий истиқлол», «Миллий иттиҳод» деган номлар билан атала бошлади.

Тўлмаган нарса тошмайди! Шамол бўлмаса, дарахт-

нинг боши қимирламайди, деганларидек, қарама-қаршилик бўлмаган жойда курашга эҳтиёж ҳам бўлмайди.

Совет давлатида Сталин бошлиқ миллий комиссарликнинг тузилиши бу ҳар қандай одамни ўйлатмай, кўнглига хавотир солмай иложи йўқ эди. Совет давлатининг биринчи кунларидан икки комиссарлик бунёд этилиши ва бунга асосий эътиборнинг қаратилиши, мутлақо бежиз эмас эди. Убайдуллахоннинг назарида, бу икки комиссарликдан бирининг вазифаси мустақилликка эришган халқларда уйғонган миллий қарашлардан сиёсий хато топиб бериш бўлса, иккинчиси, Совет давлатининг миллий сиёсатида душман сифатида уларни жазолаш вазифасини бажаришдан иборат эди.

Сталин билан учрашишдан олдин Убайдуллахўжанинги кўнглидан кечган бу фикрлар ва бу жумбоқнинг сиру асрори, Сталин билан юзма-юз учрашган вақтдаги суҳбат чоғида тўла аён бўлди.

Сталин бу икки «Бутир»ликларни очиқ чеҳра ва меҳрибонлик билан, ўз қадрдонларини учратгандек, қарши олди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Сталин булар иккинсини яхши танирди. Илёс Алқин билан, ахир, бир неча йил миллий масала устида Москвада бирга ишлаган бўлса, Убайдуллахўжани Туркистон Мухториятининг раҳбарларидан биригина эмас, инқилобдан илгарилари ҳам Русия учун хавfli шахс, эл орасида таниқли, обрўли кишилардан бўлганлигини яхши биларди.

Сталин булар билан учрашганда қамалган ёки қамоқдан чиққан маҳбуслар сифатида эмас, гўё буни билмагандек, икки мустақил давлатнинг вакиллари билан учрашгандек муомалада бўлади. Гапни уларнинг соғлиқ-саломатликларини суриштирмасдан, келажакдаги режаларини сўрашдан бошлайди. Орага совуқчилик тушмаслиги учунми, нега қамалди, ким чиқарди, бу ҳақда оғиз очишмас, аксинча, гапни бошқирдистонлик арбобларни москваликлар билан яқинлаштиришдаги Илёс Алқиннинг хизматларидан мамнунлиги ва миллий масалаларни Москвада ишлаш давридаги қўшган катта ҳиссаси учун миннатдорчилигини изҳор қилади.

Сухбат улардан ўзини баланд қўймасдан, иноқлик руҳида ўтади. Буларга Сталин ҳатто ички туйғулари, ўзининг ҳаётида бўлган нуқсону армонларини ҳам яширмай айтишга ишонадиган дўстлар сифатида муносабатда бўлади. Сухбат давомида жуда хотиржамлик билан трубкасини тутатиб, катта бир ташвишдан қутулгандек:

— Ёшлигимда мен ҳам миллатчи бўлганман, мана энди, ундан батамом қутулдим. Сизлар-чи? — дегандек ўртага гап ташлайди. Буларнинг кўнглига қўл сола бошлайди.

Нега бирдан ҳе йўқ, бе йўқ, миллатчилик ҳақида гап очиб қолди? Бунинг тагида нима бор, бу нимага ишора? Бу билан Сталин нима демоқчи? Нега бир оғиз Туркистон Мухториятининг тақдири, унинг қонга беланиш сабаблари ҳақида гап очмади? Хабарийўқмиди? Нега тепасида ўзи турган бу қирғиндан хабари бўлмасин!

Ҳозир Сталинни булар эмас, фожиалардан бу икки раҳбарнинг чиқарган хулосалари, келажакдаги режа, ўйлари қизиқтирарди.

Сизларни нима учун қамадик, нега қамоқдан озод қилдик, бундан тўғри хулоса чиқариб тавбаларингга таяндиларингми, йўқми? Бизнинг қудратимизни сездиларингми? Ё ҳали ҳам «Туркистон Мухторияти», ўз миллатинг учун курашни ўйлаб юрибсанларми? Умрларингни миллат деб қамоқда ўтказмоқчимисанлар? Ёки менга ўхшаб миллат деган нарсдан бутунлай қутулмоқчимисанлар, — деган нарсани билиш уни қизиқтирарди?!

Нима бўлса ҳам бу яхшиликдан дарак эмас эди. Албатта, бу Лениннинг: «Ким биз билан бирга эмас, демак, у душман», — деган шиорининг давоми эди. Булар билан бирга бўлиш учун Истиқлолдан ҳам, энг даҳшатлиси миллатнинг тақдиридан ҳам, озодлигингдан ҳам, ҳатто ўз фикрингдан ҳам кечишининг керак!

Сталиннинг миллат ҳақида гап бошлашидан шундай хулоса чиқарган Убайдуллоҳон унинг гапи давомини кутгандек, дарҳол бир фикр билдиришга шояшилмайди. Жим қолади. Аммо Илёс Алқин ҳе йўқ, бе йўқ, Сталиннинг миллатчиликдан сўз очишидан нияти

нима эканини сезгани учунми, ўша ондаёқ қатъий қилиб:

— Унутадиган менинг нарсам йўқ! — деб ўз фикрини билдиради. Агар гап шундай бўлса, унда Сиз билан орамиз очиқ, деб кетадиган асабий ҳолатда ўтирган жойидан қўзғалиб, Сталиндан сўз кутгандай унга тикилади. Айтилган бу жавобга, Сталин дарҳол муносабатини билдирмаса ҳам, мийиғида кулиб қўя қолади.

Сталин ўз фикри, режаларини ошкор қилмай, пинҳон сақлашни афзал кўрадиган шахс эди.

Орага совуқ жимлик тушади. Шунинг учун бўлса керак, сухбат узоқ чўзилмайди. Чунки Сталиннинг «Миллатчиликдан қутулдим» дейиши ва Алқиннинг «Мен ҳали миллат ташвишидан қутулганимча йўқ» деб ўз фикрини очиқ билдирганидан сўнг, икки томоннинг қарашлари, учрашувдан мақсадлари ҳам бир-бирларига аён бўлиб қолган эди.

Сталиннинг бу икки миллат вакиллари қамоқдан чиқариб ўз хонасида қабул қилишдан мақсади ҳам уларнинг совет ҳукуматининг ҳозирги сиёсатига муносабатларини билиш эди. Демак, бу маълум бўлди. Ҳамон иккаласи ҳам Истиқлол тарафдори. Демак, иккаласи ҳам миллатчи! Совет ҳукумати билан бирга бўлиш ниятлари йўқ. Демак, Совет сиёсатига қарши. Сталинга шу керак эди. Сталиннинг бу кўришувда чиқарган хулосаси шу бўлди.

Икки томоннинг ҳам қузатган мақсадлари бир-бирларига аён бўлгандан кейин ортиқча савол-жавобга ўрин қолмаган эди.

Сталиндан бир садо чиқмагани учун улар ўзларича гап очмадилар. Булардан бир садо чиқмагани учун Сталин ҳам индамади. Ўртага тушган совуқ жимликни орадан кўтариш учун Сталин шишадаги гуржи шаробини мақтаб-мақтаб қадаҳларга қуйиб, ясама хурсандчилик билан бу учрашувдан мамнун кишидек меҳмонларга узатди.

Озод республикалар иттифоқи учун қадаҳ кўтаришларини таклиф қилди. Илёс Алқин: «Озод ва мустақил Республикалар учун кўтарайлик», — деб қўшимча қилди.

Убайдуллаҳўжа қадаҳни олди-ю, лабига ҳам текизмай қўйиб қўйди. Сталиннинг бунга ҳайронлигини

кўргач, бугунги учрашувдан олган хунук таассуротларини яширин сақлаш мақсадида ёки кулги учунми, ичмаслигига сабаб қилиб отасининг «Ичган мастдан, ичмаган маст ёмон» деган гапини айтиб берди.

Сталиннинг ичмаган одам қандай маст бўлади, деб сўраган саволига жавобан:

— Ичиб маст бўлган одам, эртасига хушёр тортади, афсусланади. Аммо ичмаган мастни асло хушёр қилиб бўлмайди. Ичмаган мастлар, булар миллатининг дарди, муҳаббати билан маст бўлган одамлар. Буларни ўз йўлидан қайтариб, хушёр қилиш мушкул. Ичмаган мастнинг ёмонлиги шунда! — деган гапни айтади.

Ўртадаги нохушлик кулги билан кўтарилгандек бўлади. Гарчанд ўртада кулги бўлган бўлса ҳам, бу билан Убайдуллахўжа миллатдан кечиб бўлмайди, деган кўнгидаги ниятини пайтини топиб Сталинга билдириб қўйишни ҳам кўнглига тугиб қўйган эди.

Кишилар билан суҳбатда ниҳоятда камгап ва камсуқум, ўзининг айтишича, миллат қайғусидан қутулган Сталин сиртдан самимийдек кўринган майин табассум билан ўша куни кечаси ўз машинасида уларни кузатади. Улар Кремлдан чиқиб, халқ комиссарларининг пре-чистенкадаги ётоқхонасидан икковлари учун ажратилган алоҳида хоналарига жойлашадилар.

Вақт тонгга оға бошлади. Қиш бўлгани учун ҳали атроф зим-зиё. Сталиннинг кўнглига мизғиш ҳам сизмай, қандайдир хаёллар оғушида хонасида у ёқдан бу ёққа безовта юрарди. Ҳатто жиринглаган телефон овозини эшитмади. Ёки сўзлашишни истамадими, олмади. Аммо қайтадан қилинган телефонни вазминлик билан қўлга олиб, кимнингдир гапига узоқ қулоқ тутди. Телефонни қўйиш олдидан «Суҳбатлашдим, уларнинг қони қўшилмабди. Соғ бўлинг, Феликс Эдмундович!» деганидан Держинский билан сўзлашгани маълум бўлди. Телефондаги гапдан маълумки, Держинский Убайдуллахонлар билан бўлган учрашувнинг натижасини билмоқчи эди.

Сталин билан «самимий ва меҳрибон» ҳолатда ўтган учрашувнинг эртаси куни икки дўст нонуштани бирга қиладилар. Туни билан хаёл оғушида салқиган қовоқлари, киртайган кўзларидан улар безовта ухлаганликлари кўриниб турарди. Чунки кечаги учрашувдан сўнг

кўнгиллари ниҳоятда гаш эди. Сталиннинг бадгумонлик билан, ўсмоқчилаб ўртага миллат ҳақида гап ташлаши, иккисини жиддий ўйлатиб, қатъий хулосалар чиқаришга мажбур қилган эди.

Убайдуллахон кадрдон дўсти Илёс Алқиннинг кечаги учрашувдан олган таассуроти, Сталиннинг гапидан чиқарган хулосасини аниқ билиш учун унинг елкасига қўл ташлаб, сиртдан ҳазилдек туюлса ҳам, юзида заҳарли ханда ва ички алам билан:

— Шундай қилиб, Илёс Алқинович, «Йўқотадиган нарсам йўқ» дент!

Алқин Сталиннинг кечаги маккорона муносабатидан ҳамон ғазабга тўлиб турган эканми, бу ҳазилни жиддий қабул қилиб:

— Миллатдан бошқа манинг нима бойлигим бор! Албатта, миллатдан бошқа ҳеч нарсам йўқ! — деган жавобни қилди-ю:

— Сен ўзинг-чи! — деб унга тикилди.

Унинг ғазабли, аммо ниҳоятда жиддий жавоби ва миллатга бўлган чексиз муҳаббати, фикридаги бундай қатъийлик Убайдуллахонни ниҳоятда қувонтирганидан уни қучоқлаб бағрига босди. Ўпди! Лекин Убайдуллахоннинг бу меҳрибонлиги Алқинни қувонтира олмади. Алқин Сталин билан учрашув таъсиридан асабий ҳолатда бўлгани учунми, Убайдуллахоннинг ниятини англамади.

Раҳбар одамлар орасидаги бир-бирига ишончсизлик ва макр, риё жонига теккан Алқин, гарчанд, дўстининг ёмон ниятда айтмаганига шубҳа қилмаган бўлса ҳам, бу ҳозир унинг кўнглига сизмаган эди. Аммо Убайдуллахон яна уни қучоқлади:

— Сталин билан учрашганимиз бу, аслида бизнинг фойдамызга бўлди, дўстим! Уларнинг ниятини ошкор билиш ва уни бизлар билишимиз, худонинг марҳамати-ку! Бу бизларни келажакда нималар қилишимизга, бундан буён эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилишимизга йўл очди. Сиз билан мен бугун қамоқдан қутулдик. Бу вақтинчалик! Ҳа, вақтинчалик! — шундай деди-ю, бир нарчасини йўқотиб, уни излаган кишидек, ҳаракати ўзгарди. Айтадиган гапини тополмагандек, қўлларини ҳаракатга келтириб:

— Энди Лениннинг ҳам, Сталиннинг ҳам бизларга

ишонмаслиги ошкор бўлди. Аммо бу ниҳоятда даҳшатдан дарак беради. Ҳали бу ишончсизлик миллатларнинг шўри бўлмаса! Энди фақат сиз билан мен эмас, «Миллатчи», «Шўрога қарши» деган тамға остида Туркистон раҳбарларини яна қамаш бошланмаса! Уларнинг нияти даҳшатли, дўстим! Чора излаш керак! Чора! — Шундай деди-ю паст бўйли, табиатан серҳаракат Убайдуллахон, турган жойи торлик қилгандек, у ёқдан-бу ёққа асабий бориб-кела бошлади. Илёс Алқин унга жавобан нимадир демоқчи бўлган эди, шу кунларда Москвада бўладиган конгрессга келган Туркистон Миллий бирлиги жамиятининг раиси Заки Валидий, буларнинг қамоқдан чиққанлари, Сталин билан учрашганларидан хабар топиб кириб келади. Гап бўлинади.

Сочи силлиқ таралган, ниҳоятда озода кийинган Заки Валидий бир-икки йилдан бери бир-бирларидан узоқларда яшаб, кўришолмаган қадрдон дўстлари билан энди дийдор кўришиш насиб этганда, қучоқлашиб-омонлашиш ўрнига дабдурустан:

— Озодликка бутунлай чиққанларинг, илоҳи омин, рост бўлсин! — деб гап бошлади.

— Илоҳи омин! — ҳаммалари фотиҳага қўл очдилар. Аммо Убайдуллахон фотиҳага қўл очди-ю, «бутунлай» деган сўзининг тагида нима бор: қай маънода айтилганига аниқлик киритиш учун:

— Бутунлай чиққанзимизга, тақсир, шубҳангиз борми?

Заки Валидийнинг табригини кинояли тушуниб, ҳайрон бўлган Илёс Алқин:

— Нима гап, афандим, бир гап борми яна!

Заки Валидий буларнинг гапига заҳарханда билан кулди:

— Бошқирдистон мустақиллиги учун большевиклар билан дўстлашиб натижа нима бўлди? Бошқирдистон мустақилликдан маҳрум бўлди! Сизлар-чи, озодликдан! Тақдирингиз шуларнинг қўлида бўлса, табиийки, бу қама-қамалар умумий қатли омнинг бошланиши бўлмайдами!

Заки Валидий бу гапларни бекорга айтмаган эди. Унинг асосли далиллари, ишончли маълумотлари бор эди.

Кўчадан келиб, нафасини ростлаб ҳол-аҳвол сўраш ўрнига дабдурустан дарғазаблик билан айтилган бу гаплар Убайдуллахонни ҳам, Алқинни ҳам бир дам ҳайронликка солиб қўйди. Бир-бирга тикилишди. Буларнинг орасида ёши каттаси Убайдуллахон эди. Унинг ёши улуғлигида риоя қилмай, Заки Валидийнинг дабдурустан қилган бундай муомаласи Убайдуллахоннинг иззат-нафсига теккандай:

— Заки афандим, Сиз ўйлаганча, бизлар учун бу кутилмаган янгилик эмас... Аксинча, сиз бундай офатдан қутулиш ва қандай чора топишимизни айтсангиз, янгилик бўларди!

Убайдуллахоннинг бу гапи гўё унинг фикри тасдиги, ҳамдардликдек туюлди-ю, Валидий юзидаги дарғазаблик, қалбини ўртаётган алам сўниб, бир меҳрибонлик билан русчалаб:

— Сколько волка не корми, всё равно смотрит в лес! Бизнинг айбимиз — большевикларга ишонганимиз! Алдандик. Убайдуллахўжа, сиз айтгандек эндиги бирдан-бир чора, Туркистоннинг мустақиллигини ўйлаш. Большевиклар босиб олишидан сақлаш!

Кечаги учрашувдан, Сталиннинг маккорлигидан тун бўйи азоб чекиб, дарди ичига сиймай турган Илёс Алқин Заки Валидийнинг сўзини бўлиб:

— Биз адданганимиз йўқ, аҳвол мажбур қилди... Хабарингиз бор, Ленин қўл қўйган шартномада «Бошқирдистон ички ҳамда иқтисодий ишларда тамомила мустақил, жумҳуриятда коммунизм қуриш мажбурий эмасдир», — деб ёзилган эди. Бунга ишонмай бўлармиди?

Илёс Алқиннинг риё ҳақидаги бу дардли гаплари Насриддин Афандининг ёлгон билан одамларни лақиллатиб иш битиришини Убайдуллахўжанинг ёдига солиб қўйдими, у:

— Кураш!.. Фақат кураш! Бошқа йўл йўқ! — деган қатъий фикрини билдирди. — Алданиб армон билан яшагандан, курашиб хумордан чиқиш афзал эмасми!

Убайдуллахон қатъий қилиб шундай хулосага келганда, нималарни назарда тутган эди?! Аммо бу жуда мушкул, дарҳол бирор жавоб айтиш қийин бўлган муаммо эди.

Заки Валидий ҳам, Илёс Алқин ҳам узоқ хаёлга

толишди. Русиядек буюк бир мамлакат билан жанг қилиш?! О, бу осонми?.. Ёки Ленин билан Сталин раҳбарлик қилаётган большевиклар қўлига ўтган Совет давлати билан муросага келиш!.. Бу ундан ҳам хавфли! Кечагина Бошқирдистонга мустақиллик берган, бугун халқнинг кўзига қараб айнаган, ўз сўзидан қайтган Лениннинг Туркистонга бундан кейин мустақиллик ваъда қилишига ишониб бўлармиди? Шундай хаёлларга чўмган Заки Валидий:

— Муҳтарам Убайдуллахўжа, айтганингиздек бошқа чора йўқ, ё муроса, ё жанг! Лекин сиз қонуншунос, адвокат, рус сиёсатини ҳар томонлама билган кимсасиз. Ўз мулоҳазангизни айтганингизда нималарни эътиборга олдингиз, бу менга қоронғи. Аммо жангми, муросами? Қайси йўл тўғрилиги, қайси фикрингизга амал қилиш маъқуллигини айтишдан илгари ва сизга ишонарли бўлиши учун Ленин билан бўлган мулоқотларимдан чиқарган хулосамни айтай:

Москвада бўлиб ўтган VII Советлар Конгрессидан кейин, Ленин мени ҳузурига чақирди. Албатта, Ленин бекорга чақирмаган. Ҳиндистон либерали Мухандар Партолнинг Ҳиндистон озодлик кураши ҳақида ёзганларини менга ўқишга бериб фикримни билмоқчи бўлди. Бу киши ҳам Шарқ ва Ўрта Осиё мусулмонлари ҳаётини мусулмон бўлмаган ҳиндлар манфаатидан келиб чиқиб текширган. Лекин Советларнинг бу соҳада нима ишлар қилишлари кераклигини билишга интилган...

Сталин билан учрашувдан кейин ниҳоятда асабийлашган Убайдулла билан Алқиннинг бу гапларнинг бизга нима кераги бор, дегандек қарашларини сезган Валидий:

— Буни батафсил айтишимдан мақсад шуки, Убайдуллахўжа, Сизнинг «Фақат кураш» деган таклифингизни тўғри танлашимизга ёрдам берармикан, демоқчиман. Ҳинднинг ёзганларини Ленин нечун менга берди? У қандай мақсадни кузатган? Фақат бу эмас, Шарқий Осиё ҳақидаги бир-икки маърузасини ҳам ўқиб чиқишни менга таклиф қилди. Хўш, Ленин ўзига ишонмасмиди? — у Убайдуллахўжага назар ташлаб: — Убайдуллахўжа, мен буларни, сизнинг «фақат кураш» деган фикрингизга ишонарли бир далил келтириш мақсадида айтмоқчиман, холос! Лениннинг ўз маърузала-

рини менга ўқитишдан мақсади шундаки, ҳиндларнинг қай йўли бизларга маъқул, қай бири маъқул эмас. Кураш йўлими, муроса йўлими? Шу орқали менинг қарашларимни маккорона билиб олишдан бошқа нарса эмас эди! Менинг хулосам шуки, советлар билан муросага келиб, сулҳ тузилган тақдирда ҳам, уларга тўла ишонч йўқ! Сўзларига қаттиқ суяниб бўлмайди!

Унинг гапларини эътибор билан эшитган Убайдуллахон миннатдорчилик билдирди:

— Демак?! Кураш! — Яна нимадир демоқчи эди, аммо кутилмаганда ҳарбий кийимда кириб келган одам Илёс Алқинга яқинлашиб, унинг номига ёзилиб муҳрланган пакетни қўлига топширди.

Хатни ўқиган Алқин, гўё атрофида ҳеч ким йўқдек, уни қўлида ушлаганча узоқ хаёлга толиб, жим қолди. Ниҳоят:

— Сталин чақирибди, — деган бир оғиз сўзнигина айтди, холос! У, ўзича Сталин билан учрашганларига ҳали орадан кўп фурсат ўтмай, нима сабабки, яна кўришмоқни кўмсаб қолган? Ёки миллатчилик масаласида гап кетганда, «Менинг унутадиган нарсам йўқ», деган жавобимнинг тагига етмоқчимми? Ҳарҳолда хайрликка бўлмаса керак, деб ўйлади.

Алқиннинг узоқ ўйга толганидан сабр косаси тутанган Валидий:

— Нега чақирилганингни айтибдими?

— Йўқ!..

— Нега чақирганидан қатъи назар, астаффурилоҳ, ёмон ният қилмай, — деди Убайдуллахон, — чақиргани яхши бўлибди.

— Яхши бўлибди?!

— Яхшилиги шуки, нима ҳақда гап бўлмасин, қандай шарт қўйиб, марҳамат кўрсатилмасин, унинг биронта ваъдасига ишонманг! Чақиргани яхши бўлибди.

Валидий бу сўзларни қувватлаб, қўшимча қилди:

— Нега қамаганлари маълум. Аммо нега озодликка чиқардилар, буни ўйланг! Мен «бутунлайми?» деган гапни бекор айтмаган эдим. Ҳа, у билан учрашганингизда бор гап ёдингизда бўлсин, Илёс!

— Бегуноҳ одамларни қамаб, эртасига дўстлигига ишонтирмоқчи бўлган, шармандаларча юзи, виждони чидаб, риё қилган мунофиқларга, азизим, ишонч йўқ! —

Убайдуллахон бу сўзларни жон куйдириб, оддий Убайдуллахон бўлиб эмас, худди суд залида бегуноҳ одамни ҳимоя қилаётган адвокатдек жиддий оҳангда сўзлади.

Кутилмаганда Сталиннинг чақириви, буларни жиддий ўйлатиб қўйган эди. Сталиннинг нимага чақиртиргани кейинчалик маълум бўлди. Аммо унинг тагига етгунча, Туркистон миллий озодлик ҳаракати учун курашаётган бу уч кишининг ейиш-ичиши, ётар-турагида ҳаловат бўлмади. Бемалол кўнгил очиб холи гаплашиш, келажак ишлар ҳақида келишиб олиш учун кечагина қамоқдан чиқиб ётганлари ҳукуматнинг меҳмонхонасида имкон йўқ эди. Чунки ҳаммалари яширин таъқиб остида эдилар.

Заки Валидий Москвада яшовчи татар қардошларидан бирининг уйи бежавотир эканлигини айтиб, шу ерга боришни таклиф қилди. Шу кунларда Москва буларга душман назари билан қараб, ҳар бир қадамлари назорат остида бўлганлиги учун Валидий ўзи таклиф қилган жойга якка-якка бориш маъқуллигини таъкидлади. Валидийнинг бу маслаҳатини эшитган Убайдуллахон нима учундир қотиб-қотиб кула бошлади.

— Мана, сизларга мустақиллик!.. Мана, бизларга эркинлик, ўз инсоний ҳуқуқига ўзи эга бўлиш! Ҳозирданоқ эркин сўзлаш, ҳатто эркин юриш ҳуқуқи бизларда йўқ! Бу ҳукумат олиб бораётган сиёсатнинг асл қиёфаси эмасми? — Илёс Алқинга қараб: — Сталин билан бўладиган суҳбатнинг натижаси шундан маълум эмасми?!

— Бу энди табиий, Убайдуллаҳўжа! Чунки мустақиллик учун курашишимиз қатъий эканлиги большевикларга, Ленинга аниқ маълум бўлдими, демак, аёнки, биз уларга душманмиз! Бизлар истиқлол тарафдори, Ленин эса бунга қарши! Демак, Лениннинг назарида, бизлар у билан бирга эмасмиз. Хулоса, истиқлол тарафдорлари ҳаммаси қамалади. Алқин билан Сиз, Москвада ҳозирча озодсиз, эртага эса!.. Аниқроқ айтсам, ҳаммамиз қочқинмиз! Наҳот, пешонамизга ёзилгани шу! Наҳот?!

Улар ўзларининг қаерда эканликлари, борадиган жойларини ҳам унутиб, баҳсга киришиб кетдилар.

Булар ҳозир, катта ниятларда сафарга чиқиб, йўлда

қароқчиларга таланган кишилар ҳолатида эдилар. Айниқса, Лениннинг ўша кунлари чиқарган декретлари шафқатсиз эди.

1918 йил 9 августда Ленин «Қулоқлар, руҳоний ва оқ гвардиячиларга қарши кенг кўламда шафқатсиз оммавий қатли ом (террор) бошлаш учун ишончли ва садоқатли кишилардан алоҳида қисмлар тузиб, шубҳали одамлар ҳаммаси концлагерга ташлансин» деб чиқарилган Декретга қўл қўяди.

— Бундан хулоса шуки, — деди Заки Валидий фикрини давом эттириб, — фақат қурол кўтариб Советларга қарши чиққанларгина эмас, ҳаттоки самимий мақсадда ўз фикрини билдирганлар ҳам душман саналади. Концлагерларга юборилади. Демак, азизларим, бизларнинг жойимиз тайин. Бу ниҳоятда даҳшатли! Ақлинг борида этагингни ёп дегани.

Убайдуллахон қўшимча қилди:

— Ленин, руҳонийлар деб кимларни назарда тутган? Демак, энг ақлини таниган ўзбек зиёлилари, уламолар борки, қирилади! Бу Декретдан кутилган бирдан-бир мақсад шу.

Ленин қўл қўйган куннинг эртасигаёқ Русияда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, тилга олиб сўзлашда тил куядиган ваҳшиёна отиш, ўлдиришлар, оммавий қирғинлар бошланиб кетади.

— Наҳот, тақдиримиз шу бўлса! Наҳот, шунча йиллик хатти-ҳаракатларимиз натижаси дорга осилса!

— Икки душман давлат урушганларида, бир-бирларини аёвсиз қирганлар. Лекин тарихда ҳеч бир подшо ўз халқини душман санаб гўдакларигача қатл этган эмас!

Убайдуллахоннинг аламли бу гапларини эшитган Заки Валидий:

— Бу раҳмсизлик ақлга сирмайди! Бу қирғин ёвдан ватанни асраш учунмас! Бу қирғин ўз халқи қўлидан ҳокимиятни олиш учун! Яккаҳокимлик!..

— Дунёга ҳокимлик.

— Лениннинг нияти шундай! Бошқа эмас!

Убайдуллахон муштани беихтиёр муштира уриб, кўз-ойнагини отиб юборгудек шиддат билан қўлига олиб:

— Мана, бутун фожианинг негизи! Ахир, Лениннинг ўз сўзларини эсланг! Мана, у нима деган: «... Шу

вақтгача қайсики инқилобий партиялар ҳалокатга юз тутган бўлса, фақатгина ўз ожизликларини айтишдан қўрққанликларидан, бизлар эса ҳеч маҳал ҳалок бўлмаймиз, чунки бизлар ўз нуқсонларимизни айтишдан қўрқмаймиз...» Қани, бу сўзларга амал қилингани! Қани, бошқаларнинг фикрига самимий қулоқ солиш! Бизларни қамашлари бу сўзларга амал қилишганиданми?!

Қадим-қадим замонларда подшолардан бири ақл ва билимдонликда менга тенг келадиган йўқ, деб ҳисоблаб ўзини кўрсатиш учун вазирларига юртдаги барча соҳадаги энг доно кишиларни суҳбатига чақиришга фармони олий берибди. Олиму фузало, шоиру шуаро, ҳакиму ҳукамо, хуллас, юртидаги ўз соҳасининг ном чиқарган, элга машҳур кишилари борки, барчасини жамлабди. Ҳар бир иштирок этувчига истаган фикрини айтиш ҳуқуқини берибди. Фолиб чиққанларга мукофотлар ваъда қилибди.

Савол-жавоб бошланибди. Биринчи галда подшо гапни илмда ечилмаган, жамият ишларида ҳал қилиш мушкул-мураккаб, деб ўзича ўйлаган масалалардан бошлабди. Не кўз билан кўриб, не қулоқ билан эшитсинки, не-не чалкаш саволлар бермасин, йиғилганларнинг ҳар бири таҳсин-қарсақларга сазовор бўлиб, подшонинг саволларига жавоб бераверибди.

Фолибларга олий мукофотлар, совға-саломлар ваъда этган подшо ўзининг илмда ҳам, тадбиркорликда ҳам ожизлиги, ношудлигини сезиб, вазирлардан бирини чақирибди-да, қулоғига нимадир деб шивирлабди. Вазир қуллуқ қилиб чиқиб кетибди. Савол-жавобда иштирок этганларнинг юзларида эса мукофот илинжида қувонч акс этаётган экан. Бир оздан кейин ҳалиги вазир қайтиб келиб, подшо ёнида кўлидаги қоғозга қараб фолиблар номини айтиб, уларни бирма-бир зиёфат хонасига таклиф эта бошлабди... Соатлар ўтибди, кунлар ўтибди. Улардан дарак бўлмабди. Зиёфатга таклиф этилганларнинг биронтаси кирган хонадан қайтиб чиқмабди. Чунки уларнинг бир-бир ҳаммасининг боши олинган экан.

«Биз ўз нуқсонларимизни айтишдан қўрқмаймиз...» деган Ленин, амалда ўз нуқсонларини очик айтиш эмас, нуқсонларни эшитишни ҳам истамади, эшитиш у ёқда

турсин, айтилишига ҳам йўл қўймади. Подшо-ку савол-жавоб қилиб, олимлардан енгилгандан кейин, уларни ўлимга буюрган.

Ленин-чи?! Лениннинг подшолардан фарқи шу бўлдики, унинг савол-жавоб қилиб ўтиришга ҳам сабри етмади. Кўз олдидагиларни эмас, халқ ичида обрў қозонган илмилар, билимдон руҳоний, бой, оқ гвардиячи дейилган кишилар борки, орқаворотдан душман деб ҳукм чиқариб, кўзига кўринган, кўлига илинганни сургун қилди, қамади, йўқотди.

— Хулоса?!

— Хулоса дейсизми?!

Убайдуллахон, жавоб қилиш ўрнига, ичиб турган чойини жаҳл билан сепиб ташлаб, столга шундай урдик, чил-чил бўлган идишнинг дастаси кўлида қолди.

Бундан дўстлари ранжимадилар. Чунки ҳаммаси ҳозир шундай ҳолатда эдилар — хулоса эмиш-а!..

Убайдуллахоннинг ҳозирги ҳолатидан таажжубланиш ўрнига Заки Валидий «Қайнаган нарсанинг оғзини ёпиб бўлмайди, у портлайди. Албатта, алданган одам агар ўша алдовчи ёнида бўлганда эди, ёқасидан олиши табиий эди». Бу билан Валидий мен ҳам шундай қилардим, демоқчи эди.

Дарҳақиқат, буларнинг ҳар бири ҳозир шундай руҳий ҳолатда эди.

1920 йилнинг қаҳратон қишида уч дўст қор бўралаб, изгирин увуллаб турган Москва кўчасига чиқдилар. Алқин Сталиннинг таклифига кўра Кремлга борадиган бўлди.

Қани, Сталиннинг олдида кетган Алқин яна қандай мужда олиб келар экан?!

Бу уч дўстнинг тақдирлари шунга боғлиқ бўлиб қолган эди.

Ў н б и р и н ч и б о б

ХИЁНАТ

Бутир қамоқхонасидан қутулиб, Сталин билан бўлган юзма-юз учрашувдан кейин, Убайдуллахоннинг бирдан-бир нияти, қанот пайдо қилиб, амаллаб тезроқ ҳали тинчимаган она юрти Туркистонга етиб олиш

эди! Сталин билан учрашувга кетган дўсти Илёс Алқиннинг келишини бесабрлик билан кутарди-ку, аммо кўнгли гаш эди. Туркистон халқлари манфаатига фойдали унинг бирор қувончли хабар олиб келишидан умиди йўқ эди. Ахир, қандай хушxabар олиб келиши мумкин! Ахир, мана Совет ҳукуматининг Инқилобдан кейин ҳукмронлик қила бошлаганидан бери уч йилдан зиёда фурсат ўтди. Халқ нима рўшнолик кўрибди? Қайси ваъдалари амалга ошди?

Қўқондами, Уфадами? Қаерда? Фақат қон тўкиш!.. Фақат қон!.. Қон!.. Икки дўст, Убайдуллахон ва Заки Валидий уларга ҳукумат томонидан ажратилган махсус меҳмонхонадан қаттиқ қиш совуғи бўлишига қарамай Москва кўчаларидан биридаги холи топганлари кафега йўл олдилар. Улар таъқиб остида эканликларини билардилар. Ҳаётлари хавф остида эди. Улар енгил кийинган эдилар. Иккаласининг ҳам бошларида шляпа, устларида кимнингдир марҳамати билан топилган костюм ичидан бантик тақилган кўйлак, устларида қоп-қора пальто эди.

Йўл-йўлакай Убайдуллахон отасидан эшитган бир ривоятни эслади:

— Дарахтларни емирадиган ҳайвон дейми ёки жониворми, бўларди. Тишлари билан худди арра билан арралагандек қатта-қатта мевазор дарахтларни ағдарарди. Қўйиб берсанг, бутун етилган мевали боғларни қириб ташлайди. Кўрган одамнинг жони ачимай иложи йўқ. Лекин кўрганларнинг жони ачишиб, алам қилгани билан, қўлидан бир иш келмагандан кейин, ўтиб кетаверарди. Албатта, ундан қутулиш учун ё унга яраша қопқон қўйиш керак, ё бўлмаса, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан пайт пойлаб, шошилмай уни йўқотиш йўлини ўйлаш керак. Шундагина ундан қутулиш мумкин. Ана шундагина зада бўлади-ю, изи қирқилади, — дерди. Буни эслашимдан мақсад шуки, — деди Убайдуллахон ёнида совуқдан мўйлаблари музлаб бораётган дўсти Валидийга: — Хўш, Шўро ҳукуматининг бу кемирувчилардан нима фарқи бор? Бизнинг юртимиз Туркистон, деб аталиб келган. Шўролар «Ўзбекистон» деган ном берди. Хўш, бу билан бу ер фақат ўзбекларга дахлдор, ўзбеклар юрти демоқчи бўлдимми? Қаёқда...

Дўсти Убайдулланинг ёниб-ўртаниб, алам билан айтган гапларини эътибор билан йўл-йўлакай эшитган Заки афанди гап орасида ўз фикрини:

— Золимлар! Кофирлар! Оҳ, иблислар! Оҳ, иблислар! — деб қисқа-қисқа сўзларда баён этиб борарди. — Несин айтасиз, Убайдуллахон афандим! Қутулмоқ йўлини излашдан ўзга чора йўқ! Гап шул, дўстим, — деб Убайдуллахоннинг елкасидан кучарди.

— Бир мевали дарахт синса алам қилади! Бизнинг юртимиз ахир, бу битта боғ ёки битта дарахт эмас-ку! Ватан-ку! Туркистон-ку!

Убайдуллахон бу гапларни айтаркан, Илёс Алқиннинг қандай хабар олиб келишидан қатъи назар, бутун умидини узиб, бир йўл билан ўз ватанига қайтишга, бу айбномаларга қарши кураш чорасини излашга қарор қилади.

Убайдуллахон хаёлини қора булутдек даҳшатли воқеалар қоплаб олмоқда эди.

Туркистон Мухторияти Советлар томонидан хиёнаткорона қонга ботирилиб, раҳбарлари таъқиб остига олиниб, қатағон қилинган бўлсалар-да, қонга бела-ниб, қазабга тўлган халқ ғазотга отланган эди.

Қўқонда тўкилган дарё-дарё қонлар Туркистон ўлкасининг ҳамма вилоятларига, ҳатто хонадонларига-ча сачраганди. Мудроқ кўзларни сескантирганди. Фазабга келтирганди.

Отасидан айрилиб етим қолган фарзандлар, навқирон ёшда қатл этилиб, фарзандларидан айрилган оталар қўлида ханжар, қўлда болта, қўлларига тош тутган халойиқ, «Озод Туркистон учун, қонга қон», «Золимларсиз Туркистон учун жонга жон», «Болшавойлар босқинидан қутулмоқ учун» шиори остида бутун мамлакат бўйлаб советларга қарши жангга отланган эдилар.

«Ал-қасосул мин ал-ҳақ», «Жон аччиғи — мол аччиғи». Ўз юртига ўзи эга бўлмай, келгиндиларга қўл қовуштириб қуллуқ қилиш аламлари устихон-устихонига синган халойиқнинг кўзига жони кўринмай қолган эди. Туркистон Мухториятини барбод қилишда тўкилган қонлар большевикларга етмагандек, ўз юртининг озодлиги учун кўтарилган халққа «босмачи» деган тавқи лаънатни тақиб, шу баҳонада олти ёшдан

олтмиш ёшгача бўлган тирик жонни душман санаб, кўзга кўринган жойда ота бошладилар. Қишлоқларга ўт қўя бошладилар.

Халқимизнинг бошига ёғилган бу офату, бу кўргиликлар Ленин, Сталин қўл қўйиб:

«Сизлар ўз давлатларингиз, ўз ватанингизнинг ҳокимлари! Сизларнинг бунга ҳаққингиз бор!.. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин, бемалол бошқара берингиз!..» деб эълон қилган ваъдаларнинг амалга ошганимиди?!

Дарҳақиқат, инқилобдан кейин Туркистон халқлари ҳаётида нима ўзгарди? Туркистон халқларига Советлар нима берди?

Убайдуллахон Советларнинг Туркистонга қадамлари теккан биринчи кундан, улар қилган олижаноб ваъдалар, нимаики амалдаги иш бўлса, инсоф билан тарозига солиб чиқди.

Советлар Туркистонга мухторият берди!

1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда съезди тантанали очилиб, муваққат ҳукумат таркиб топди:

Тинишпеев — Бош вазир, ички ишлар вазири;

Мустафо Чўқаев — Туркистон мусулмонлар кенгаши Марказий қўмитасининг раиси;

Соломон Абрамович Герцфильд — молия вазири;

Убайдулла Хўжаев эса ҳарбий вазир... ва бошқалар. Хуллас, 12 кишидан иборат вазирлик тузилди. Бу эса Советларнинг марҳаматидан.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳукумат таркибига рус, яҳудий ва бошқа халқларни киритиш ҳақида съездда қилган таклифи ҳам инобатга олиниб, 12 вазирнинг тўрттаси оврўполик аҳоли вакилларидан бўлиши маъқуланди. Байналмилал сиёсатга асосланган инсонпарвар янги бир давлат ташкил топди. Бунинг шарафига карнай-сурнайлар чалинди. Тантаналар, қувончли намойишлар ўтказилди.

Ундан кейин-чи?! Ундан кейинми?!

Убайдулла ўзига бундай саволни берган сари ёрқин қуёшли кунни қора булут босиб кела бошлагандек, унинг кўзларида қувонч ўрнида вужудини ларзага солгудек бир алам, бир ғазаб алангалана берди. Мухторият қувончи аста-секин халқ бошига ёғдирилган офат-

га, миллатлар озодлиги, ҳуррият ҳақида кечагина берилган ваъдалар эса риё ва мунофиқликка айланди. Оёққа туриб олгунларича макр ва алдовларга суяниб келган большевиклар Туркистонда ўз қурол кучлари билан қадларини ростлаб олгач, миллий озодлик ҳаракати, Туркистон Мухториятига қарши ошкор ҳужумга ўта бошладилар.

Ленин, Сталиннинг энг яқин ҳамфикрларидан бири большевик, Совет комиссари Полторацкий мухториятни барбод қилиш, халқни чалғитиш мақсадида нималар деб валдирамади! Қандай макру ҳийлалар ўйлаб топмади:

«Бизлар камбағалларнинг мухториятига қарши эмасмиз. Аммо биз бойларнинг мухториятига қаршимиз... Биз мухторият учун курашар эканмиз, ҳокимиятни биз, ишчи синфи ва камбағаллар учун буржуазия қўлидан тортиб олдик... Биз мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшилишлари учун ишлаб келдик ва ишлайберамиз!..»

Жаноб Полторацкийнинг Туркистон Мухториятига «садоқати», Туркистон камбағалларига «меҳрибонлиги»ни қаранг-а!

Болшавойларнинг бу қилмишлари бир халқни икки тоифага, икки қарама-қарши синфга ажратиб, бири-ни бирига гижгижлатиб, бирининг иккинчисига гўшти-ни едириб, томошабин бўлишни истадан бошқа нарса эмас эди.

Бундан ташқари, Туркистон мустақиллиги учун умр бўйи курашиб келган зиёлилар, илм аҳллари, муллалар, маданият ва савдо ходимлари жаноб большевик Полторацкий назарида, меҳнаткаш халқ қаторига, инсон қаторига кирмайди! Булар гўё мухторият учун курашмаган! Чор истибодидан қутулишни орзу қилмаган!

Ҳар қандай содда одамда ҳам жаноб болшавойлар, нега энди ўз халқи, ўз юрти турганда, сизлар уни табақаларга ажратиб, ўз томонингизга тортишингиз керак. Ўзининг давлати, ўз юртини идора қиладиган Сиздан бошқа ақли расо одамлар ҳукуматда йўқми? — деган савол туғилмасмиди?

Туркистон халқларини ўз томонларига қўшиб олиш учун не-не найранглар ишлатилмади! Не-не тузоқлар қўйилмади!

Бунинг янги бир исботи шуки, жаноб Полторацкий мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшиб олиш учун курашиб келганмиз, деган гапни айтади. Ё тавба!.. Бундан ортиқ шармандалик бўладими?

Убайдуллахон большевикларнинг ҳар бир сўзини, ҳар битга ваъдасини миридан сиригача, ипидан-игна-сигача таҳлил қилади. Полторацкий: «Биз камбағаллар мухториятига қарши эмасмиз» дейди. Бу ваъдалар ҳам бутунлай ёлғон экани, мухториятга бутунлай қарши ва носамимий эканлигини Убайдуллахон бир адвокат сифатида мантиқан асослаб, унинг сафдошларидан бири — Тоболиннинг съездда сўзлаган нутқидан мисоллар келтириб, фош қилади.

Большевик Полторацкий мухториятга қарши эмасмиз, деса, Тоболин ҳужжатлардан бирида: «Мухториятни ҳозир амалга ошириш мумкин эмас», — деган гапни айтади.

Большевиклардан қай бирининг гапига ишониб керак!

Полторацкий ва жаноб Тоболиннинг сўзлари бутунлай бир-бирига зид, халқни бефаҳм, лақма деб алдашу мунофиқликдан бошқа нарса эмас эди. Халқни гангитиб келинди. Кетма-кет аддов, кетма-кет зулм!

Улар бу билан чегараланмади. Бу аддов, бу хоинликлар давом этаверади.

1918 йилдаги советларнинг ўлка съездида қилган нутқида, Тоболин: «Биз нафақат Русия ҳақида, балки пролетариат синфи ҳақида қайғураемиз, агар халқ хоҳиш-иродаси бу ўлканинг Русиядан ажралиб чиқишини референдум орқали ҳал этишни истаса, унинг ажралиб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қоламиз!»

Бу ҳам ёлғон эди. Сақлаб қолганлари — Туркистон Мухториятини қонга ботирганларими? Бу аддовларнинг охири бўладими?

Мана, бошқа халқларга большевикларнинг олижаноб марҳаматлари!

Мана, «ҳуқуқини сақлаб қоламиз!» — деб сақлаб қолганлари! Дунёга жар солганлари!

Авваламбор, нега, сиз сақлаб қоласиз? Нега унинг ҳуқуқи сизларнинг қўлингизда бўлиши керак?

Чиндан ҳам большевиклар ҳар бир халқнинг озодлигига, тақдирига бедахл бўлса, нега уларни ўз ихтиё-

рига қўйиб бермай, ундай қилса, бундай қилса, ундай бўлади деган буйруқ оҳангидаги муносабатда бўлишлари керак?!

Туркистон Мухторияти хиёнаткорона қонга ботирилгандан кейин, халқ орасида «болшавой» деганининг маъноси нима, деб сўралганда, — болшавойнинг маъноси — алдаш, ёлғон, — дейиладиган бўлди.

— Одамнинг кўзига тик боқиб, ёлғон гапириш учун, юзга чарм қоплаб олган бўлиш керак, бўлмаса юз чидамайди, ёлғончининг юзи ўнта бўлади, — дейди халқ.

Р и в о я т:

Икки биродар бир-бирлари билан маълум бир вақтда учрашишни ваъда қиладилар-у, аммо улардан бири ваъдасининг устидан чиқмайди. Орадан вақт ўтиб учрашганларида, унга:

— Ваъда қилинган жойда ёмғир ёғишига қарамай, хўп сени кутдим, тайининг қолмабди, келмадинг, — деса, у:

— Эй, оғайни, тишим оғриб туни билан ухламай чиқдим, ухлаб қолибман, — деган жавоб қилади. Аммо буларнинг гапига қулоқ солиб турган танишлардан бири:

— Бунинг баҳонасига ишонма, гапи ёлғон. Тиши бўлса, оғрийди-да, тишлари ясама, қуйма, — деган экан.

Яна бир ривоят:

Харидорлардан бири сотувчига:

— Молинг ёмон чиқса, нима бўлади? Қарғайман, — деса, сотувчи ўша заҳоти унга:

— Болаларим бор, болаларни ҳақи ёлғон гапирмайман! — дебди. Бу жавобни эшитганлардан бири:

— Унинг гапига ишонманг, гапи ёлғон. Бола у ёқда турсин, ҳали уйланмаган, бўйдоқ, — деб уни шарманда қилади.

Дарҳақиқат, Советлар ҳам ҳар куни турли хил товланадилар. Кечагина: «Мухториятни ҳозир, зудлик билан амалга ошириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас!» деган болшавойлар, кейинчалик рухсат бериб, озодлик, мустақиллик ваъда қиладилар. Орадан кўп ўтмай, юқоридаги ваъдаларидан айнийдилар. То-

болин, Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқонлардан иборат Совет ҳокимиятини тан олиб, унга қўшиладимиз ёки ажралиб чиқадимиз, — буни референдум йўли билан ҳал қилиш керак, — дейди.

Халойиқ бунга ҳам ишонмайди. Аслида, большевиклар референдумнинг ҳам амалда ўтказилишини истамас эдилар. Чунки кўпчилик халқ албатта советлардан ажралиб чиқишини, мухторият учун овоз беришини ҳис этардилар. Лекин бу йўли ҳам тутмоқ бўлишларидан мақсад эл олдида, жаҳон олдида ўзларини демократ қилиб кўрсатиш, ўзлари мустақамлашиб олгунларича халқни алдаб, босиб туриш, борди-ю, мақсадлари амалга ошмаса, акс ҳолда, зўравонлик ва ҳарбий кучларга ишониб иш тутиш эди.

Большевикларнинг шартлари бўйича Туркистон Мухторияти бўлиши учун, пролетар давлати тузиш учун референдум ўтказиш керак экан. Ўтказилди ҳам дейлик, ундан кейин-чи?! Борди-ю, камбағал пролетариатлар мухториятни ва ажралиб чиқишни қўлаб-қувватлаб, ёқлаб чиқсалар-чи? Советлар уларнинг талаби бўйича, мана энди ўз эрklarинг ўзларингда, деб ўз ихтиёрларига қўйиб, Туркистонни ташлаб, қизил аскарларини бу юртдан олиб чиқиб кетармикинлар? Намойишчилар ўққа тутилмайдими? Бу жуда яхши!

Лекин Советлар референдум ўтказишга рухсат этмаслариданок бундан хабар топган бутун ўлка бўйлаб ҳамма вилоятларда оммавий намоийшлар, халқ йиғинлари бошланиб кетди. Убайдуллахон Наманганда 100 мингдан ортиқ кишилар кўчаларда йиғилгани, Тошкентнинг жоме масжидида Мунаввар қори, Шерали Лаптинлар ва бошқалар иштирокида 60 мингдан ортиқ халойиқ йиғилганини билади. Бундан ташқари, халойиқ кўчаларга, Оқмасжид томонгача чўзилиб кетган жоменинг ҳовлисию томларигача чиқиб кетган эди. Қўлларида «Яшасин мухториятли Туркистон ва унинг ҳукумати» деган ёзувлар, байроқлар кўтарган намоийишчилар, Туркистон ҳукуматидан бошқа ҳеч қандай ҳукуматни тан олмасликка қарор қабул қиладилар. 60 мингдан ортиқ йиғилганлар «Омин, Оллоҳу акбар» деб фотиҳага қўл очиб, қасамёд этадилар.

Шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмидан жуда

кўпчилик «Туркистон ўлкасига мухторият» шиори, байроқлар билан, ҳатто рус жамоатчилиги вакиллари мусулмонларни табриклаш учун Шайхонтахур масжиди томон оқиб кела бошлайдилар.

Намоийишга мусулмонлардан ташқари, руслар, яҳудийлар, арманлар, большевиклардан бошқа турлитурли ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг вакиллари қатнашадилар. Айниқса, Чор Русиясининг зулмини татиган халқлар, энди большевикларнинг тузоғига илиниб ўз эрklarидан маҳрум бўлишни истамасдилар. Эрклик олган халқларнинг бахти билан ўз бахтларидан қувонадилар. Ўзбек халқининг мухториятга эришганини шунинг учун ҳам табрикламоқда эдилар. Улар ўзбеклар қатори ўзларини халқ комиссарлари деб атаган большевикларнинг хатти-ҳаракатларидан норозиликларини билдиришди.

Намоийишчилардан бирининг:

— Туркистоннинг ери — бизнинг танимиз, суви — қонимиздир... Кимда-ким бу иккисига тегадурғон бўлса, бизнинг танимиз билан қонимизга тугулғон бўлажак, — деган ҳайқириғи, бу бир одамнинг эмас, юз минглаб одамларнинг тилларида такрорланиб момақалди роқдек бутун ўлка бўйлаб ёйилиб кетди. Халқнинг қасамидек гуруллади.

Туркистон ўлкасининг ҳамма жойларида бўлиб ўтган намоийиш қатнашчилари номидан қуйидагича қарор қабул қилинади:

— «Биз мусулмонлар синф ва даража айирмаларига қарамасдан (бу большевик Полторацкий ва Тоболлинларнинг бир халқни бой, камбағал, буржуазия деб бўлиб, хато қарашларига билдирилган эътироз эди), Туркистон мухториятини олқишлаган ҳолда, Туркистонда вужудга келган халқ ҳукуматини ва Туркистон халқи тарафидан бир оғиздан баён этилган тилакларига ҳамда бирга истиқлол йўлида қадам босишда ва ўз кунимизни ўзимиз кўрабошлашда ёрдам этар...

Шунга имон келтирган ҳолда, Туркистон ҳукумати атрофида жипслашиб, муваққат ташкилотларни душманларча муомала қилувдан сақланишга... тинч-тотувликни сақлашга даъват этамиз... Бугундан эътиборан ҳур бўлган Туркистоннинг бир тўғон каби халқларимиз орасида гуноҳсиз қони тўқилмасин!

Яшасун мухториятли Туркистон!..»

Мана, советлар ҳокимияти талаб қилган референдумга Туркистон халқларининг берган ижобий жавоби!

Ундан кейин нима бўлди?

Ундан кейин халқ, чиндан ҳам Мухторият, ҳуррият ва истиқлол тарафдори эканига советлар ишониб, тан бердиларми?!

Бундан ортиқ яна қандай қилиб халқнинг фикрини билиш мумкин эди? Большевиклар бунга қандай жавоб қайтардилар?

Убайдуллахон большевикларнинг намойишдан кейин қилган жавобларини эсларкан, қоп-қоронғи тубсиз жарлик ёқасига келиб қолгандек, юрагини ваҳм қопларди. Большевиклар, намойишчиларнинг талабини халқнинг фикри дея қабул қилиш ўрнига, буни советларга қарши исён деб баҳолаб:

«Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб ҳисоблансин, бошлиқлари қамоққа олинсин!» деб буйруқ чиқарадилар.

Мана, халқ фикрига амал қилиш! Бу буйруқнинг биринчи қурбони яна Убайдуллахон бўлган эди. Бу буйруқ умумий қатли омнинг бошланиши бўлди. Буйруқ чиққан кундан кўп ўтмай Тошкентнинг Ўрда кўприги олдида намойишчиларни ўққа тутта бошладилар. Раҳбарларни қамадилар. Қўлга тушмаган Садриддин аълам ва бошқалар чет элларга қувғин қилиндилар.

Хуллас, ундан кейин? Ундан кейинми? Сўзламоққа тил бормайди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати халқ бошига тушган бундай ноҳақликлар, қонхўрликлардан додга келиб, умид билан Сталинга мурожаат қиладилар:

«Тошкент Халқ Комиссарлари Советига, ҳокимиятни Туркистон Мухторияти ихтиёрига топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни сўраймиз. Бу билан Сиз, жуда катта фалокатга олиб келувчи анархия ва қўш ҳокимиятчиликдан қутқарган бўлардингиз».

Сталинга юборилган бу мурожаат сўнги умид ва сўнги чора эди. Бошқа илинж ҳам қолмаган эди. Бу даврда Совет ҳокимияти анчагина мустақамланиб,

оёққа туриб олган, ўзининг ички душманлари Колчак, Деникинларни тор-мор этиб, унча-мунча кичик ўлкаларнинг додларини писанд қилмайдиган мавқега эга бўлиб қолган эди. Минг дод солгани билан қўлидан ҳеч нарса келмаслигига амин эди. Бу Сталиннинг уларга қилган жавобида жуда аниқ ифодасини топган эди.

Унда:

«Совет комиссариатини истамасангиз, қўш ҳокимият Сизга маъқул бўлмаса, уни куч билан йўқота оласиз», — дейилган эди.

Ё тавба! Куч биланмиш! Қайси куч билан? Қандай куч билан!

Чўлпоннинг қалбидан:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,

Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...

Халқ қўзғалса, куч йўқдирким, тўхтатсин!.. —

каби ғазабнок сатрлар отилиб чиқади.

Қўқон Мухториятининг ички ишлар вазирлигини йўқ қилиш, халқнинг қўлидаги қуроолларнинг ҳаммасини топшириш ҳақида советларнинг буйруғи чиққандан кейин халқнинг қўлидаги теша, кетмондан бошқа нарсанинг ҳаммасини тортиб олинганлигини била туриб, бундай жавоб қайтариш! Энди бу, қўлингдан келганини қил! Кучинг бўлса қани, бизга кўрсат-чи! — деган зўравонликдан бошқа нарса эмас эди!

Сталиндан шундай жавоб бўлишига Убайдуллахоннинг имони комил эди.

Ундан кейин-чи?

Убайдуллахон Сталин билан иккинчи маротаба учрашувга кетган Илёс Алқин келгунча, совет давлати пайдо бўлган 1917—1920 йиллар орасида Туркистон кечирган фожиа ва адолатсизлик, алдов ва ёлғон, қиргин ва қамоқ, қатағону офатларни кўнглидан ўтказаркан, советларнинг бу мудҳиш хиёнатларидан бошларини деворга ургудек ҳолатга тушган эди.

Убайдуллахон Бутир қамоқхонасида сўроқ қилган Совет терговчисининг: «Ёлғон учун жазо бор, ростини айт», деган сўзини эслайди. Совет раҳбарларининг бундай алдовлари учун уларни ким жазолайди! Ким суд қилади?

Келажак! Фақат келажак!.. Буларни халқ олдида очик суд қилиш керак-ку! Қилинур!

Убайдуллахоннинг бу аламли хитобларини ким эшитарди!

Дардларини ичига сиғдиrolмаган Убайдуллахон, ҳовурини босиш учун бўралаб ёғаётган қорга қарамай, кўчага отланади. Кутилмаганда ит етаклаган одамга дуч келади-ю, чўчиб нима учундир умрида чапанича сўкишни билмаган Убайдуллахон оғзидан дарғазаблик билан айтилган «қанжиқ» деган сўз отилиб чиқади. Бу, уни чўчитган итга нисбатан айгилдими ёки хаёлида жамланган кимгадир бўлган нафратининг сиртга қалқиб чиқишимиди, билиб бўлмас эди.

Гарчанд ўйлашни истамаса ҳам, унинг вужудига сингиб кетган «Ундан кейин-чи? Хўш, нима бўлди? Энди нима бўлади?» — деган савол ҳамон хаёлига ҳукмрон бўлиб, уни қийнади. Аслида, Сталин билан бўлган учрашув ва болшавойларнинг «Туркистон Мухторияти раҳбарлари қамоққа олинсин!» деб чиқарган фармонларидан кейин, энди нима бўлади? — деган саволга жавоб излашга эҳтиёж ҳам қолмаган эди.

Айниқса, Лениннинг мустақиллик истаган халқларга нисбатан: «Бундай халқ душманларига, социализм душманларига, меҳнаткашларнинг душманларига раҳмшафқат бўлмаслиги лозим... Бойлар ва уларнинг ювиндихўрлари билан, буржуа зиёлилари билан ҳаёт-мамот жанги бормоқда...

Бу борадаги ҳар қандай заифлик, ҳар қандай тебраниш, ҳар қандай пачакиланиш социализм олдида улуғ жиноят бўлади!» — деганлари Убайдуллахоннинг «Энди нима бўлади? Қандай бўлади?» — деб қийналиб ўйлаган саволларига аниқ жавоб эди. Демак, эртаси нима эканлигини Убайдуллахон яхши биларди!..

Жиноят деб нимага айтилади? Жиноят саналган нарса, ахир жазосиз қоладими? Йўқ, албатта!

Ленин айтган зиёлилар ким? Сиз билан биз — зиёлилар! Демак, бизларнинг тақдиримиз аён — сургун, қамоқ, қочқинлик... Дарбадарлик!.. Аммо халқимизнинг келажак тақдирлари-чи?!

Ахир! Ё алҳазар!.. Октябр тўнтариши бўлгани, шўро ҳукумати бутун ҳокимиятни қўлга олгани 17-йилдан

бери тўрт йил вақт ўтди. 1921 йилга қадам қўя бошладик. Уч-тўрт йилдан бери, инқилобнинг биринчи кунидан, жазолашни бошладик. Уч-тўрт йилдан бери отот, қама-қама, жазолаш, сургун!..

Кимни? Зиёлиларни! Кимни? Бойларни! Яна кимларни? Рухонийларни! Буларнинг гуноҳлари нима, ахир! Илмли бўлганими? Худога ишонгани, диндорлигимиз? Бойларнинг айби, мамлакатма-мамлакат кезиб, элни дунёга танитиб, ўз халқининг эҳтиёжини қондиргани, маданият олиб келганими!

Ахир, қаердан савдо йўли ўтган бўлса, ўша ерда маданият ривожланган, деймиз. Буни ахир, тарих тан олади, инкор этмайди. Нега энди бойлар зарарли, душман бўлиб қолди!

Шўро ҳукуматига бойлар нима гуноҳ қилди? Шўро ҳукумати бойларни, мол-мулкани талаб камбағал қилгандан кўра, камбағалларни бой қилишни ўйлагани маъқул эмасмиди!

Фафлатга ботган Туркистон халқини Чор зулмига қарши курашга тайёрлаган, унинг кўзини очиш, унинг жон куйдирган, кураш йўлларини ўргатган, инқилобни севинч билан қарши олганлар кимлар? Зиёлилар — жадидлар эди-ку, ахир! Нечун Ленин уларни ўзининг ашаддий душмани санаб қолди?

Андижонда ўн минглаб халқни Чор босқинчилигига қарши разотга кўтарган ким эди? У ҳам рухоний эди-ку! Дукчи Эшон эди-ку!

Бу жазодан қутулмоқ учун, хўш, қани, нима чора? Бу қирғин қачонгача давом этади? Ўйлаб-ўйлаб, Убайдулла ўзини қаёққа қўйишни билмасди. Бунинг интиҳоси борми? Ёки бизлар ҳам Ленинга қўшилиб дунёни фаҳм этган, дунё маданияти, илм ривожига ҳеч миллат қўшмаган ҳиссани қўшган олимларимиздан, ҳадису тафсирлар яратган уламоларимиздан, дину диёнатимиздан кечиб, уларни душманга чиқариб, улардан кечишимиз керакми? Шунда шўроларга дўст бўламизми? Йўқ, энди бўлди! Миллатни сотиш хоинлик, жаноб Ленин!

Хўш, майли, сиз айрим диндорларни Маркс айтганидек, халқни дин билан «заҳарлаган» деб динларида мустаҳкам эканликлари учун жазоланг!

Айрим зиёли — жадидлар сизнинг социализм йўли-

да қўллаган баъзи қарашларингизга қўшилмаганлари учун...

Майли, ўзининг ақлли ва ишбилармонлиги билан орттирган мол-мулкини ўз ихтиёри билан, текиндан-текин, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ шўроларга беришга рози бўлмагани учун бадавлат одамларни ўзингизга душман сананг!..

Лекин, жаноб Ленин, халқда нима айб? Нега тўплардан ўқ отиб, уйларга ўт қўйиб, халқни қира бошладингиз!

Шўроларга қарши, сизнинг сиёсатингизга қарши бутун Туркистон бўйлаб — Фарғона, Қашқадарё, Бухоро, Тошкент — ҳамма вилоятларда қурол кўтариб кураш бошлаганлар ахир, улар эмас-ку! Туркистон халқи-ку! Сиз уларни «босмачилар» деб атадингиз! Қурол кўтариб чиққанлар бойлар, мадраса мударрислари, илм аҳли — зиёлилармас! Йўқ! Йўқ! Сизга қарши курашганлар, болаларимизнинг саводини чиқариб илм берган, ахлоқ-одоб ўргатган — зиёлилар жазоланишларига рози эмасмиз, деган фуқаролар-ку!

Шўроларга қарши қурол кўтарганлар — ўзлари ибодат қилиб, намоз ўқиган масжиду мадрасаларнинг молхона бўлишини истамаган, ўзлари зиёрат қилган ота-боболарнинг қабрлари, улуғ авлиёлар ўтган ёдгорликларга ўт қўйиб оёқости бўлишини, ўз дину эътиқодидан қайтишни гуноҳи азим деб билган, сиз, босмачилар деганингиз эмас, халқ-ку, жаноб Ленин!

Босмачи ким Сизнинг назарингизда? Босмачи бировнинг уйига бостириб кириб, талаганлар! Ҳа! Шундай бўлгач, ўзбеклар кимнинг юртига бостириб кирибди! Сизларга қурол кўтариб чиққанлар бойлар эмас, бировни норизо қилиб молига эга бўлишни талончилик, деб билган виждони пок, камбағал деҳқонлар.

Убайдуллахонлар миллат дарди билан маст бўлган тоифалардан эдилар. Буларда на ўлим ва на жазоланиш хавфи! Халқ тақдиридан ўзга кўзларига ҳеч нарса кўринмаган инсонлар эдилар.

— Ҳар бир қамалган одамнинг азоби менинг азобим, — дерди Убайдуллахон. — Ҳар бир отилган одам билан мен бирга ўлганман, — дерди у!

Мен руҳман, руҳни ўлдириб бўлмайди, дерди Убайдуллахон.

Фақат Убайдуллахон эмас, Заки Валидий ҳам, Мунаввар қори, Чўлпонлар ҳам ўз жонларини миллат йўлига тиккан, ўлим билмас одам эдилар...

Убайдуллахон Лениннинг қароридан шу қадар ғазабга келган эдики, ҳатто дўсти Заки Валидий қўшни хонадан чиқиб, унинг хаёлини бўлмаслик учун бир чеккада ўтирганини ҳам сезмаган эди.

Убайдуллахоннинг «кураш» деган сўзини эшитиб, ундан хулоса чиқарган Заки Валидий:

— Ноаҳиллик бир жойда, куч бўлмас, Убайдулла афандим! Халқнинг тақдири шунга боғлиқ эмасми! Бусиз халқнинг тақдирини ўйламоқдан кузатилган наф бўлмас!.. Большевиклар отсалар, минг одамни отарлар. Қамасалар, минг одамни қамарлар! Бу билан халқни кўрқитиб, муродларига етмоқликлари мумкин эмас. Большевиклар буни яхши англайдилар. Аммо бир халқ икки тарафга тортса, бу душманга марҳамат этиш, ўз ватани ва халқининг тақдирига бегоналар эга бўлмоғи учун йўл очиб бермоқ билан баробар бўлур.

Сир яширган дўст бўлмас! Очиқ айтсак, бизнинг Туркистонда ҳозир шундай ҳол мавжуд. Ахир, бизнинг севиқли Файзулла Хўжа ўғлининг қилмишлари! Бик ачинарли! Ачинарли!

Валидийнинг бу гапидан Убайдуллахон ўтирган ўрнида сапчиб тушгандай бўлди. Бу унинг учун кутилмаган «хушxabар эди».

— Файзулла Хўжаев?!

— Файзулланинг большевиклар тарафинда бўлмоғи бу кўп хатарли! Мен большевиклар билан ҳамфикр эмас, амирга қарши курашдагина биргаман деган ўта хато фикрда у!

Наҳот, унинг Туркистон Мухториятини қонга ботирганларидан хабари йўқ бўлса! Большевикларнинг Бошқирдистонга хоинликларини, наҳот, билмаган бўлса! Файзулланинг бу хатти-ҳаракатларини не деб англамоқ мумкин? Мен уни йўлдан қайтаролмадим. Мен унга — наҳот, иккимиз, икки томондан туриб, бир-биримизга ўқ отсак, деган вақтимда у: «Нима чора, бундан ўзга ҳозирча илож йўқ», — деган жавобни айтди. Иккаламиз бир-биримиз билан йиғлашиб хайрлашдик. Қандай даҳшатли кўргилик! Қандай бахтсизлик!

Бир ватан, бир миллат фарзандлари бир-биримизни англай олмай, кўзимизга қараб ўқ отишга рози бўлсак!.. Ахир, Убайдуллаҳўжа!..

Заки Валидий яна нималар демоқчи бўлди-ю, тили тугилди, томоғидан биров бўғгандай сўзи бўғзида қолди-ю, узоқ бир хўрсиникдан кейин: — Бу қандай оғир! Бунга қандай чидамоқ мумкин, ахир! Душман бир чеккада қолиб, икки ака-ука бир-бирини бўғизласа! Астафурullo!.. Астафурullo! Бу — биз учун иснод!

Файзулла Хўжаевни бу фикрдан қайтармоқ учун мен унга Ленин билан миллий масалалар ҳақида бир неча йил бирга ишлашганимни, Сталиннинг қандай одам эканлигини яхши билишим, буларга ишониб бирда мумкин эмаслигини айтиб бир далили сифатида, Турор Рисқуловнинг қўлига тушган Ўрта Осиё хорижий ишлар комиссарлигига юборилган яширин ҳужжатни ўқиб бердим. Унда диний ва тариқат жанжалларини кучайтириш зарурлиги, шахсий ифволар, савдогарлар ва шайхлар орасида баҳс, келишмовчилик туйғуларини кучайтириш ҳар бир коммунистга тавсия қилинган... Мана, коммунистларнинг тутган йўли! Мана, сиёсати!

Аммо шунда ҳам Файзулла Ленин қилган ваъдаларга ишончдан қайтмади. Фрунзе ва Куйбишев билан Амир ҳукмронлигини парчалагунча большевиклар томонида туриб «босмачилик»ка қарши курашагини айтди. У большевикларнинг юқорида айтганимдек, битта халқни бир-бирларига қарши қўйиш билан мақсадларига эришмоқ бўлганларини ҳис қилмади. Илмоқларига илинди, халқимизнинг тақдирини кимларга ишонмоқ бўлди?

Заки Валидийдан бу гапларни эшитган Убайдуллаҳон нима хаёлларга чўмди, тилини тишлаган одамдай узоқ сукутга ботди. Албатта, Файзулла Хўжаевнинг тутган бу йўли ниҳоятда хатарли, ачинарли эди.

Убайдуллаҳон жиддий масалалар ҳақида гап кетганда ўйчан, камгап; ниҳоятда фикрли, масаланинг моҳиятига етмасдан гапга оғиз очмайдиган эди. Лекин Валидийнинг гапига ўзининг хулосаси сифатида, халқнинг «Ёт ярлақамас, туққан ўлдирмас» деган ҳикматни айтиб, Файзулладек одам бунга амал қилмаганига афсусини билдирди, холос!

— Биз бу ерда куйиб ёняпмиз-у, айни замонда Фрунзе қонхўрлари ўнлаб тўпу аэропланларда Бухоро устига ўқ ёғдириб, муқаддас масжиду мадрасаларимизни ёндириб кул тепага айлантирмоқда. Жон сақлаш учун уй-жойларини ташлаб, кийим-кечаксиз, озиқ-овқатсиз кўчаларда қолган бечораларнинг аҳволи не кечди экан?

Ўз юрти ҳимояси учун қўлига қурол тутган фидойиларимизга большевиклар «босмачи» деган тавқиланат тақиб, халқни талаб, қирғин қилган бир маҳалда, Файзулла большевикларни ҳомий билиб, амирга қарши курашиш баҳонаси билан уларни юртимизга киритиш эмас, аксинча, бир душмандан қутулиб, иккинчисига тугилишни ўйламоғи лозим эди.

— Мен бир нарсага ҳайронман. Ақлим етмайди. Шоир Абдулҳамид Чўлпон менинг Ўренбургда саркотибим бўлган қозоқ Саитғора Моғоз каби қозоқ жадидлари Тошкент, Фарғона, Алаш ўрдада «босмачилар» билан алоқа ўрнатишимизда озмунча хизмат етдиларми! «Босмачи»ларнинг мақсадларини тушундилар. Аммо Файзулла-чи? Ҳатто у бизларга ёрдам бермоқчи бўлган турк дўстимиз Анвар пошога қўшилишни истамади.

Убайдуллаҳон унинг гапини бўлиб, Чўлпоннинг: «Дўст билан душманни фарқ қилмасликдан катта жиноят йўқ», — деган ҳикматини эслатиб:

— Чўлпон буюк шоиргина эмас, буюк файласуф ҳам. Шоир сайлов қонунига алоқадор масалалар, ҳуқуқларимиз бўйича жуда ажойиб дoston ҳам ёзди. «Босмачилар» ҳақида Чўлпон «Шинел ўрнида тўн, рус офицерларининг ўғирлик билан топилган олтин камарлари ўрнида қизларимиз муҳаббатларини кўшиб тиккан шоҳи белбоғ бойлаган йигитлар — бизнинг фидойи лашкарларимиз», — деган эди.

Ўз юртининг ҳимояси учун қўлига қурол тутган фидойиларимизга болшевиклар босмачи деган тавқиланат тақиб, халқимизни талаб, қирғин қилган бир замонда бизларнинг бунда турмоғимиз!..

Убайдуллаҳон ватанга қайтиш, босмачиларга раҳбарлик қилиш кераклигини айтди. Аммо бунинг иложи бўлмади, йўли тўсилди. Сталин билан иккинчи марта учрашувдан қайтган Илёс Алқин «ўзи Москва-

да ишга қолдирилгани, Убайдуллахоннинг эса ҳозирча Москвадан кетмай туриши кераклиги» ҳақидаги хабарни олиб келди. Тезда ватанга қайтиш умиди барбод бўлди.

— Кетмай турсин! Ё тавба! Буйруқ тариқасида айтилган бу гапни Убайдуллахон ўзи учун ҳақорат деб қабул қилди. — Тавба! Мен кимман? Ким? Бутунлай қул қилиб олганларини билмаган эканмиз-да!..

Нега энди, менинг қачон, қаерга бориш-келишим бировларнинг ихтиёрида бўлиши керак экан! Тенгхуққли иттифоқ бўлишнинг шарофатими бу.

Биримиз иккинчимизга буйруқ берсак, биримиз иккинчимизни қамасак, судсиз, терговсиз отсак, оссак, бу иттифоқ эмас, ноиттифоқлик саналмайдими?!

«Кетмай тур!» эмиш-а! «Москвадан ташқари чиқмасин!» Демак, «Мендан берухсат жилма!..» «Ҳозирча сенга рухсат йўқ!» Ё Парвардигор! Мен ҳали ҳам асирманми! Ҳали ҳам озод бўлганим йўқми?

Илёс Алқин олиб келган хабардан бир дамгина ўз ихтиёрини йўқотган Убайдуллахон:

— Мен кимман?! Ким!!!

Мен муқаддас Истиқлолим барбод бўлгандан бери дарбадарлик, қамоқ, хўрликларга маҳкум Убайдулламан!

Мен — чор империясининг мустамлака зулмига қарши ҳуррият учун курашиб келган инсонман-ку!

Мен — дунёни тенгсиз зулматдан, ўзаро қирғиндек офатлардан қутқармоқ ниятида йўлга отланган буюк инсонлар авлодиман!

Мен — Турон байроғини юксак кўтариб, ҳуррият ва озодлик учун курашга отланган миллион-миллионларнинг бири Убайдуллахонман!

Мен — 1917 йилнинг 26 ноябридаги Умуммуслмон съездида минбардан халқ вакиллари айтган: «Туркистоннинг ери — бизнинг танзимиз, суви — қонимиздир... Кимда-ким бу иккига тегадурғон бўлса, бизнинг танзимиз билан қонимизга қасд қилган бўлажак», — деганларнинг бириман-ку, ахир!

Бу қасамёд бугун Москва чангалида турган Убайдуллахон ёдидан бир дақиқа кўтарилмаган эди.

Мана, сенга Истиқлол! Мана, сенга Октябрь инқилоби бахш этган «Туркистон Мухторияти!» Мана, қон

тўкиб, йиллар бўйи курашиб, кутганинг ҳуррият, Убайдуллахон!

Истиқлол!.. Истиқлол!.. Ҳуррият, Ҳуррият!.. деб мана, нима бўлдинг! На айшу ишрат, на бола-чақа орзу-ҳавасини кўрдинг! Онанг умрини фироқингда куйдириб ўтказдинг! Эшикка термултирдинг! Отанг каромат қилиб айтганидек, миллат дарди билан маст бўлдинг! Оқибат нима бўлди, Убайдуллахон! Яна қарам бўлдинг!

Бу азоб-уқубатли ўйлар чангалида қалбиғимизланган, дунёдан кечгудек бўлган Убайдулла, Амир Темури номи хотирида беҳос тикланиб, вазмин хаёллардан эгилган боши кўтарилиб, хушхабар эшитган одамдек қаддини ростлади. Темури номи келажак умидларига ишонч уйғотгандек, кўзларидаги ғамгинлик ариб, юзига майин табассум чиқиб, қандайдир қувонч акс этди. Гўё тинимсиз курашишлари оқибатида барбод бўлган Туркистон Мухторияти қайтадан Буюк Турон давлати бўлиб дунёга келгандек туюлган эди, унга! Туюлиш эмас, шундай бўлиши ҳам шубҳасиз эди.

Тутқуннинг хаёли қанчалик ширин, умидбахш бўлмасин, барибир у бир дақиқалик! Тутқунлиги ёдига тушиши биланоқ, ярқираб турган куёш юзини ногаҳон қора булутлар қоплагандек, ширин хаёллар ўрнини ўша ондаёқ қайтиб тутқунлик алами босади-қўяди.

Бизларни турли «меҳрибонлик»лар билан Русиядан ташқарига чиқармасликларининг бойси болшевикларнинг махфий хатларидан бирида шундай изоҳланади:

«Миллий ўлкалардаги эл ичида сўзи эътиборли, ташкилотчи, халққа таъсир ўтказиши мумкин бўлган машҳур одамларга марказдан амал бериб, бундай кишиларни ёллаб олишга уриниш керак. Бу билан биз халқни бизга қарши кўтаришларидан қутулган бўламиз. Мабодо улар бизнинг истагимизга қўнмасалар, юртларида юқори лавозимларга кўтарилишларига йўл қўймаслик керак!»

— Мен Ленин билан учрашдим, — деди суҳбатлардан бирида Валидий. — Ленин мендан босмачиларга қарши курашда Файзулла Хўжаевга ёрдам беришимни илтимос қилди. Мен Ленин фикрига қўшилмадим. Ленин ўйланиб қолди. «Да» дейишдан бошқа гап айтмади, хайрлашдик... Менга маълум бўлишича, Файзулла-

га Бухоро Жумхурияти раислигини ваъда этишибди!
Мана, советларнинг тутган йўли.

*Кирланиб битгим ўзим, дунёни поклай олмадим,
Чунки иблисларни, олчоқларни ёқлай олмадим!*

Абдулла Тўқай айтганидек, бу иблис, бу олчоқлардан ҳали-бери қутулишимиз осон эмас.

— Бизлар ташна эдик, сув сўрадик. «Тилаб олган ёмғир бошга бало» деганларидек, фарқ қилсин, деб эмас, обод қилсин, ташналигимизни қондирсин, деган умидда эдик. Бу бизни вайрон қилди. Тошқин офатга айланди. Хароб қилди...

Туркистон халқининг бошида босмачилик баҳонаси билан большевиклар қилич ўйнатиб турган бир пайтда, буларнинг қандай қилиб Москвада қолиши мумкин эди!

Убайдуллахон билан Заки Валидий қандай яширин йўллар билан Туркистонга етиб олиш режаларини охирига етказгунларича бўлмай, кутилмаганда буларни излаб келган Мустафо Чўқайбек билан Вали Қаюмхон эшик қоқмаёқ, озодликда дийдор кўришиш насиб этганидан беҳад хурсанд кириб келадилар. Бир-бирлари билан кучоқ очиб кўришадилар. Кўришадилар-у, аммо умр бўйи орзу қилиб келганлари Туркистон халқларининг озодлик учун курашининг фожиаи тақдири кўнгилларига эрк бермай, энг яқин одамларидан ажралган кишилардек, кўз ёш билан бир-бирларини бағирларига босадилар. Сўзсиз, жим кўз ёшларини артадилар.

Туркистон Мухторияти Советлар томонидан барбод этилгандан сўнг унинг раҳбарлари бўлган буларнинг ҳаммаси қочқин, ярим тутқун ҳолида яшардилар. Мустафо Чўқайбек Парижга, Вали Қаюмхон Берлинга кетаётган бўлиб, Убайдуллахон ва Заки Валидий билан яширинча учрашиш имконини топган эдилар.

Бу уларнинг сўнги учрашувлари бўлди. Убайдуллахонга Тошкентга қайтиб келиш насиб этмади.

1928 йили Убайдуллахоннинг Сибирга сургун қилингани ҳақида хабар келди. Барчани қайғуга солди...

Ў Н И К К И Н Ч И Б О Б

ҲУКМ

Бугун Асадулла махсумнинг уйида жамоат жам. Кечаси билан судга тушган папка-папка жиноий ишларни кўришдан бўшамай, эрталаб кетиб, ҳамма ётганда қайтадиган Убайдуллахон ҳам бугун ҳамма қатори дастурхон бошида, ўзбек оиласига сингишиб, урф-одатларига кўникиб кетган хотини Маликахон хурсанд. У уйда ўзбекча кийиниб, тилимизга ҳам ўрганиб қолган. Ҳамма тўпланиб, Убайдуллахон ҳам даврада ўтирганидан у айниқса хурсанд. Онаси Тўхтаҳон:

— Бугун ҳамма уйда! Кечқурунга нима овқат қилсам экан? Убайдулла, сен уйимизни овқатларини соғиниб қолгандирсан, ахир. Ош қилақолайми?! — деб сўрайди.

Убайдулла ўйланиб жавоб бергунча ҳам бўлмай, Асадулла махсум унинг ўрнида хотинига:

— Ҳой, сен ҳам қизиқсан-а! Убайдуллахон нима овқат ейишини сўраб ўтирасанми? Уни нима билан нафси ором олишини билсанг, битта неъмат бор, бошқа нарса керакмас унга. У ҳам бўлса, миллат! Миллат!

Бу Убайдуллага нисбатан айтилган кесатикмиди ёки шунчаки ҳазилмиди, Убайдулла ҳам завқ билан кулди.

— Ота, жуда тўғри айтдингиз, — деб ўғли Суннатилла гапга аралашган эди, Асадулла махсум унга жиддий қараш қилиб:

— Тўғри, дегин?!

— Ҳа, албатта!

— Албатта, дегин! Ҳа, энди, менинг гапимни тўғри-эгрилигини сен биласан. Сен тушунтириб, айтиб турмасанг бўлмайди! — Ҳар бир гапнинг тагига етадиган, ахир, ҳатто Бедилни ўқиганда турли маъно топа оладиган Асадулла махсум, ўғлининг бундай луқма ташлаганини беодоблик, катта одамдан ўзини билимдон қилиб кўрсатиш, деб қабул қилган эди. Унинг гапини эшитган атрофдагилар кесатиклигини сезган бўлсалар-да, Суннатилла бунга эътибор ҳам бергани йўқ. Унинг хаёли бутунлай бошқа нарсада эди:

— Ахир, ота, жуда тўғри айтдингиз! Тўғри-да! Убайдулла акамни миллатдан бошқа нима ташвиши, нима

дарди бор. Ҳатто уйда камдан-кам бўлиб, овқатларни номини ҳам эсдан чиқарганлар шекилли, нима дейишни билмай ўйланиб ўтирибдилар, — Суннатилла яна ўз хаёли билан бўлиб, «тўғримасми?» деб ўзи қайтарди. Бир оз кулги бўлди.

Гапга Башриллахон аралашиб:

— Дарҳақиқат, Суннатилла айтгандек, Убайдулла акам деярли йигирма-ўттиз йил ичида, 1905 йилда Саратовга ўқишга кетгандан то шу вақтгача, хўш, қанча кун уйда бўлдилар? 1913 йилда Саратовдан қайтиб келиб газета чиқардилар-у шу сабаб бир йилга қамалиб, уйда бўлмадилар. Қамокдан чиққандан кейин Туркистон Мухторияти тузилган 1918 йилгача икки-уч йил Тошкентда бўлдилар-да, кейин яна қувғинга учраб, Бошқирдистонга кетдилар. Ундан кейин ўша ердан Бутир турмасига қамокқа олиб кетилганларича, бир-икки йил қамокда ётиб чиққанларидан кейин ҳам, ўз юртарига қайтишга рухсат бўлмади. Масковда олиб қолишди. Бу нима эди? Бу ҳам бадарғанинг бир хили эмасмиди. Бундоқ ҳисоблаб кўрсам!.. — Башриллахон нафаси сиқилгандек бир дам гапиролмай қолди. — Акамлар йигирма йил ичида тўрт-беш йилгина ўз уйларида, ўз юрти Тошкентда бўлган эканлар. Миллат дардини, Туркистонга муҳаббатни худо ҳаммамиздан ҳам кўпроқ акамнинг аъзойи баданига сингдирган.

Ўғлининг бу гапларини кўнгилсизлик билан эшитган онаси Тўхтаҳон, кўзига чиққан ёшларини энги билан артиб, Убайдулланинг бошини бағрига босди. Башриллахонга:

— Ўғлим, бу гапларни бас қил. Кўрган-боққан ташвишларимиз энди шу бўлсин. Ҳамма бутун уйда, кечқурунга ош қилақолайлик. Маликахон ҳам уста бўлиб кетган, — деб фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди.

Агар Убайдуллахоннинг 1905 йилдан то 1938 йил вафотигача ўз юрти, ўз ҳовлисида қанча йил бўлганини ҳисоблайдиган бўлсак, етти-саккиз йилдан ошмаган.

Ахир, Москва сурғунидан йигирманчи йил ўртала-рида қайтгандан кейин орадан уч-тўрт йил ўтмай, 1930 йилда яна қамалганча... 1938 йилда... — Башриллахон ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

Убайдуллахон ўз уйи, ўз она юрти Туркистонда

бўлганидан, уни қайтадан кўришга мушарраф бўлганидан қанчалар қувонган бўлмасин, у ўзини ўша йиллари озод Туркистонда эмас, дўзах оташига дуч келгандек ҳис этди.

Ахир, ўзлари учун муқаддас бўлган юртлири Туркистон, Турон номларини тилга олганлар пантуркист, панисломистлар деб атаб ҳақорат, таъқиб қилинишлари учун курашганмиди?

Давлат тепасини қизил комиссарлар эгаллаб, Турон лашкарлари ўрнини Совет қўшинлари эгаллади. Фақат рус аскарлари эмас, очарчиликдан «Волга бўйида одамлар одамларни еди» деб Ленин ёзганидек, Русиядаги очлар ҳам Тошкентга — «нон шаҳри»га болачақалари билан ёпирилиб келиб қорин тўйғазсинларда, тер тўккан халқ очдан ўлишини кўрай, деганмиди?

Фақат рус аскарлари, очлар эмас, илм ва маърифат тарқатиш баҳонаси билан рус миллатидан иборат турли касб эгалари ҳам кўчиб кела бошладилар. Давлат идораларида ҳужжатлар уларга тушунарли бўлиши учун «улуғ» Ленин тили — рус тилида олиб бориладиган бўлди. Убайдулла шунинг учун умрини бағишлаганмиди! Шунини орзу қилганмиди!

Фақатгина давлат идоралари, давлат чегараларидагина эмас, урф-одатларимиз, тилимиз устидан ҳам энди бошқалар ҳукмронлик қила бошладилар.

Бу сиёсат кундан-кунга авж олаверди.

*Қай одам эсламас ўзин ёшлигин,
Она алласини унутар ким ҳам?
Фақат унутади — ўз она тилин,
Она сутин таъмин унутган одам.*

— Ўз она тилин унутмоқ — ўз урф-одатларидан кечмоқ эмасми, ахир! — деди Убайдулла.

Тилдан кечсак, урф-одатларимиздан, миллатдан кечсак, Шўро аскарлари кўриқласа, тарихимизни қораласак, динга йўл қўйилмаса! Ҳамма-ҳаммасидан кечиб, мосуво қилиб, бунинг ўрнига шўро ҳукумати бизларга нима бермоқчи? Ахир, бу ватандан бутунлай айрилиш-ку!

Одамлар яна мени бой гумон қилиб қамаб қўямасин, деб от минишдан, ҳатто домла деб ўйламаслиги

учун кўпчилик салла ўрашга ҳам қўрқиб қолган замон бўлса!..

«Миллатлар ўз тақдирларини ўзлари ҳал қиладилар...» деб Ленин, Сталин қилган ваъдалари қани? Шуми!

Фақат бу эмас, бир томондан қишлоқ аҳолисини босмачилар деб, уларнинг бошлиқларини эса қўрбоши деб раҳмсиз отиб-ўлдиришаётган, иккинчи томондан қосимовчилар ҳаракати баҳонаси билан оммавий ҳибсга олиш, суд қилиб отиш бошланган бўлса!.. Ким ҳимоя қилади? Бунга чидаб туриш!..

Бундай аҳволнинг гувоҳи бўлган Убайдулла ўзини қаяққа уришни билмасди. Нима қилиш керак?

Қосимовчилар ҳаракати нима ва улар кимлар?! Булар ўша даврнинг илғор фикрли зиёлилари. Чўлпон, Фитрат, Мунаввар қори каби, Турор Рисқулов, Қайғусиз Отабоев каби сиёсий давлат арбоблари бўлиб, жумҳуриятда авж олган молиявий бузғунликлар, давлат ишларидаги маъмуриятчилик, қонунда кўрсатилган тил эркинлигини йўқлиги ва оғир моддий аҳволни яхшилаш ниятида муқобил фикр билдирганликлари учун Шўро ҳукуматининг душманлари сифатида қамоққа олиниб, суд қилинадилар. Ўша йиллари жумҳурият Олий Судининг раиси Саъдулла Қосимов булардан жиноят топмагани учун ўзи ҳам улар билан гуруҳбозликда айбланиб, барчаси «қосимовчилар» деб қамалади, отишга ҳукм қилинади.

Булар чиндан ҳам ўзбек халқининг душманлари эдиларми? Ким буларни ҳимоя қилади? Қани, ким ҳақни ҳақ қилиб адолат ўрнатади?! Убайдулла томошабин бўлиш учун Русиядан адвокатлик касбини ортириб келганмиди?

Убайдуллахон адвокат сифатида уларнинг судларида бошдан-оёқ қатнашади. Буларнинг бирортасидан терговчи ва судлар жиноятчилар қилганларидек заррача айб топмайди. Ҳаммасини оқлайди. Ҳимоя қилади. Кечалари ухламай судда кўрилиши лозим бўлган ўнлаб, юзлаб жиноий ишларни кўриш билан машғул бўлади ва уларни оқлаб судда адвокат сифатида нутқлар сўзлайди. Бу Шўро ҳукумати олдида очикдан-очик ўзини душманга айлантириш эди. У бундан чўчимади.

Убайдулла қанчалик олиб борилаётган сиёсатнинг хатолигига қарши чоралар изламасин, миллат учун жон куйдирмасин, кундан-кун ўзининг ёлғизлигини сезади. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевлар билан учрашиб, мадад сўрайди. Афсус, улардан нажот топмайди. Файзулла Хўжаев: жумҳурият бутунлай Иттифоққа қарам бўлиб қолганлиги, бу ҳақда ҳатто 1925 йил ноябрдаги Компартиянинг II съездида айтганлигини, оқибатда, фақат қишлоқ хўжалик соҳасида эмас, ҳамма соҳада ҳуқуқ қўлдан кетаётганидан, ўзининг ожизлигидан нолийди. Файзулла Хўжаевнинг жавоби Убайдулланинг юзига тарсиллатиб эшик ёпишдек бўлди.

Наҳот, бу қарамликдан қутулишнинг чораси бўлмасан!

— Мен нега адвокат бўлдим? Кимни ҳимоя қилмоқ учун! Миллатга нафи тегмаган касб касбми?! — Убайдулла бутун қобиляти, бутун кучини шўро ҳокимиятининг таъқибидан халқни ҳимоя қилишга бағишлади. Буни мақсад деб билди.

Убайдулланинг мақсади, унинг жумҳурият раҳбарлари ва жадид руҳидаги зиёлилар орасида машхур ҳуқуқшунос, билимдон киши сифатида обрўга эга эканлигидан хабардор идоралар, қайси йўл билан бўлмасин, ўз хизматига уни ёллашга киришади.

Албатта, Убайдулла бунга ўзича розилик бермасди. Аммо сиёсий ташкилот — у шундай ташкилотки, бир нарсани ният қилдимиз, ундан қутулишнинг иложини топиш ҳам, қутулиш ҳам мушкул. Чунки унга ишонч билдирилдимиз, бунга рад этиш, совет давлатига хизмат қилишдан бўйин товлаш, деган хулоса чиқарилади.

Убайдуллахонни ёллаш бир томондан давлат арбоблари, шўроларга қарши фикрда бўлган таниқли ёзувчи, зиёлилар ҳақида у орқали маълумот олиш имконини беради. Чунки Убайдулла уларнинг ҳаммасини танийди, улар эса бунга ишонади. Иккинчи жиҳатдан Шўролар душмани саналган кишиларни адвокат сифатида ҳимоя қилишидан қутулинади. Ўша даврда ГПУ деб номланган бошқарма бунга эришади. Бу ҳақда Убайдулла шундай дейди:

«Мен Убайдулла Хўжаев 1926 йил ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси) томонидан яширин агент сифа-

тида ёлланиб, АКСИЛИНҚИЛОБИЙ ҳаракатлар ҳақида, унга алоқадор одамлар ким бўлишидан қатъи назар, маълум қилиш мажбуриятини бўйнимга оламан. Мана шу талаб даражасида ўз вазифамни адо этганман. Мунаввар қори, Саидносир Миржалиловларда АКСИЛИНҚИЛОБИЙ ҳаракатларни сезмаганим учун ҳам улар ҳақида бирор нарса айтишимнинг иложи бўлмаган».

Убайдулланинг бу қилмиши айримларни кутилмаганда ҳайратга солиши табиий. Аммо Убайдулладек одамни миллат хоинига айлантириш осон эмас эди. Бу йўлга киришга шунчаки розилик бермади, йўқ! «Ёвингни ичида бўлганинг яхши» деган ақида ҳам кўнглидан ўтди. У ўз миллати, ватани учун нимаики манфаатли бўлса, ҳамма ишга ўзини қурбон қилишга тайёр эди. Ахир, унинг умр бўйи ўзини курашга бағишладан, миллат бахтини ўйлашдан ўзга орзуси бўлмаган. Наҳотки, у ўз дўстлари Мунаввар қори, Фитрат, Садриддинхонлар ҳақида миллатчи деган маълумот етказса! Унинг розилик беришидан бирдан-бир кўзлаган мақсади «АКСИЛИНҚИЛОБИЙ ҳаракатлар ҳақида... Мана шу талаб доирасида вазифамни адо этаман», деб бекорга ёзмаган. У биронта дўстини, миллат, ватан манфаати учун қилган ҳаракатларини аксилинқилобий деб ҳисобламаган. Шўролар Конституцияси доирасида, шунга мувофиқ иш олиб боришни кўзда тутган, ўз миллати манфаати учун курашиш, ёки ҳатто, СССРдан ажралиб чиқишни талаб қилишни у аксилинқилобий жиноят деб билмаган. Чунки буни Совет конституциясида битилган қонуний масалалар деб исботламоқчи бўлган ва бундай ҳаракатларни аксилинқилобий деб маълумот беришни лозим топмаган. Ёлланган вақтда шу йўл билан ўз ҳаракатларини оқлашни олдиндан пишириб қўйган эди. Бундан ташқари, унинг розилигига иккинчи бир сабаб шуки, у дўстларини ҳукумат кишиларини нималар, кимлар қизиқтираётганидан ўз вақтида огоҳлантириш ва шундай хавф борлигидан бохабар қилиш имконига эга бўлди.

Бир неча йил давомида Убайдулла на бир миллатчилик ҳаракати ҳақида ва на Шўроларга қарши бирор аксилинқилобий ташкилот борлиги ҳақида маълумот

беради. Албатта, бу сиёсий ташкилотларнинг сабр касасини тўлдиради. Убайдулланинг хатти-ҳаракатлари ГПУнинг фойдасига эмас, зиёнига айланади. Уни йўқотишга киришадилар. 1930 йили ҳибсга олинади.

Убайдуллахон ётган қамоқхонага ўғри, савдогарлар тушмайди. Бу қамоқхонага жосуслар, Сталинга суиқасд қилганлар, миллатчи, халқ душмани каби оғир жиноятларда айбланганлар қамалади. Айбини бўйнига олиб, мен миллатчиман, мен халқ душманман, дейдиганлар узоқ тергов қилинмай, қамоқхонада сақланмасдан, дарҳол, учлик комиссия қарори билан ҳукм чиқарилади-ю, отиладиганлар отилиб, қамоқ муддатини ўтайдиганлар турли ердаги лагерларга жўнатиладилар. Кўпчилик ўзбеклар Русиянинг қаҳрагон совуқ бўлган — Калима, Магадан, узоқ шимолдаги Таймир яриморлига юборилади. Бу аниқ мақсад билан қилинади. Иссиқ ўлкалардан бу ерларга келганлар очлик ҳамда туф деса туфук яхлайдиган совуқларга бардош беролмай бир йил, ярим йилда сил касали, зотилжам билан оғриб, ўлиб кетадилар ёки қўл-оёқларини совуққа олдириб, умрбод мажруҳ бўлиб қоладилар. Бу дўзахга тушганлар отилмасалар ҳам тирик қайтмаганлар.

Убайдуллахоннинг терговчи анча узоққа чўзилди. Чунки бу ерга қамалган маҳбуслар, терговчи қўйган айбни ўз бўйнига олиб, иқрор бўлганликларини қўл қўйиб, тасдиқлашлари шарт эди. Бу шунинг учун шарт эдики, совет ҳукумати бегуноҳ одамларни қаманган, деган даъволар бўлмаслиги керак. Иккинчи жиҳатдан, маҳбуслар шикоят қилган чоғларида ҳам ўз иқрорларидан тонувчи кишилар эканликларини давлат ташкилотлари олдида кўрсатиш учун ҳам бу зарур эди. Терговчилар бунга эришмагунча терговни тугатолмасди. Лекин Убайдуллахон ўзига қўйилган миллатчи, халқ душмани деган айбни қанча азобласинлар, қарцерларга ташлаб, ойлаб фақат сув билан нонга боғлаб қўймасинлар, бўйнига олмайди. «Мен ҳеч маҳал халқимга душман бўлган эмасман», деган жавобни қилаберди. Йиллаб қамоқларда ётабериб минг хил дард орттиргани, кечагина қамоқхона касалхонасида юрак касали билан ётиб чиққанига қарамай, «Мен ҳеч вақт ўз халқимга душман бўлган эмасман!» — деб тураверди. Тергов чўзилди. Тергов-

ни тугатиб ҳукм чиқариш учун энди янги-янги, курақда турмайдиган жиноятлар ўйлаб топдилар. Буларни бўйнига оладими, йўқми? Ўзи-ку, энди касалонадан чиққан. Эндиги қийноқларга бардош бера олармикан?

1919—1920 йилларда қамалганида Ўзбекистонни Совет Иттифоқидан ажратиб, Туркистон Мухторияти тузганлик, миллатчилик, пантуркизм, панисломизм каби жиноятлар билан уни айблаган эдилар. Беш-олти йил қамокда ётиб чиққанидан кейин, 1930 йилда яна қамалганида, энг оғир жиноятлар — ватан хоини, чет эл разведқаси билан яширин иш олиб борган жосус, шўроларга қарши махфий ташкилотларнинг фақат аъзоси эмас, ҳатто ташкилотчиси, ҳатто давлат хавфсизлик ташкилотига ёлланиб, унга ёлгон маълумотлар берганлиги каби жиноят қонунининг бир неча олий жазога ҳукм қилиш мумкин бўлган моддалари билан айбланиб, отиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Хотини Е. Хўжаевани эса ҳибсга олиш ҳақида ажрим чиқарилган эди. Отиб ўлдириш, кейин 10 йил жазо муддати билан алмаштирилади.

Убайдулла сўнги сўзида ҳаммани ҳайронликка солиб, ўзининг хориждаги қочоқлар билан алоқаси бўлганлиги, турли ташкилотлар билан алоқа қилганлиги, ҳатто давлат хавфсизлиги ташкилотига маълум вақт ёлланганлигини ҳам тан ола туриб, аммо юқорида сизлар ўйлаб топганларингдек, таъбир берганларингдек, биронта ҳам жиноятим йўқ, деб бутунлай рад этади. Нафақат бир ўзи, ҳатто хотинининг ҳам заррача жинояти йўқлигини айтади.

Бу жабрдийда, садоқатли шўрлик аёлни нега қамаш керак!

Қамалишга лойиқ ва ашаддий душманлиги нима экан? Эрини ҳимоя қилиб, Сталинга юборган хатими?

«Ўртоқ Сталинга

Сиздан, юрак хасталигига учраган, эзилган, гуноҳсиз одамга эътибор этиб ёрдам беришингизни ва ҳаётини сақлаб қолишга эътибор беришингизни сўрайман.

Мен Туркистонда таниқли Убайдулла Хўжаевнинг рафиқасиман. Сиз уни 1921 йилда биринчи бор шахсий суҳбатларингиздан яхши биласиз.

Ҳозирги вақтда «қосимовчилик» (Самарқанддаги қосимовчилар устидан суд) муносабати билан газеталар ва Убайдулла Хўжаевга қарши тухмат уюштирилди. Бу ҳол уни Зелинскийга мурожаат этишга мажбур қилди. Зелинский унга газеталарда раддия билдиришни таклиф этди. Мен бу ерда ана шу раддияни илова қилдим ва Сиздан уни ўқиб чиқишингизни сўрайман, у қисқа ва аниқ.

Бу раддияни газеталарда босишмади, албатта. Эндиликда эса мен Тошкентдан У. Хўжаев қамалганлигини эшитдим.

Раддияни ўқиб чиқсангиз, бу уйдирмалардан мақсад унга қарши процесс уюштириш ва уни контрреволюцияда айблаш эканлигини билиб оласиз.

Сиздан бир инсон ва бизнинг доҳиймиз сифатида, биз Сизга ишонамиз, уни бўҳтонлардан ва зулдан ҳимоя этишни ҳамда уни қамокдан озод этишни ҳамда унинг Туркистондан чиқиб кетишига ёрдам беришингизни ўтиниб сўраймиз».

25/VI. 30 й.

Е. Хўжаева. Менинг адресим:

Б. Якиманка, 22, кв. 155.

Бу мактубда эрга садоқатдан ўзга жиноят саналадиган нима бор!

Гуноҳи, совет ҳукумати ашаддий душман санаган кишиларни бутун мамлакат бўйлаб қатлиом кетаётган бир пайтда, одамлар юрагини ҳовучлаб, эртага яна кимни қамайди, кимни ўлимга ҳукм қилади, деган кўрқувда яшаётган бир чоғда... ҳукумат ашаддий душман санаган Убайдуллахондек бир одамни кўрқмасдан ҳимоя қилганими?! Бу чин севгига кирмайдими!

Бундан ортиқроқ яна қандай эрга садоқат, бундан ортиқроқ вафо бўлади!

Бундай тухматлар бу эр-хотиннинг бошига энди ёғилиши эмас эди.

Бу эр-хотин не-не азобу уқубатларга, не-не тухматларга дучор бўлмадилар! Ҳатто, 1916 йили Убайдуллахоннинг эл ичида топган эътиборидан ваҳимага тушиб, ундан маҳрум қилиш мақсадида:

«Убайдулла Хўжаев Саратов шахрида яшаган вақтида, бадавлат бу аёлнинг мулкига эга бўлиш ниятида

у ҳақда бўлмағур ифволар тарқатмоқчи бўлиб, қўрқитиб уйланиб олган» деган тухматларни Чор жандармасининг махфий идоралари тарқатган эди-ку! Чиндан ҳам улар тухмат қилганларидек, бу аёл ўз ихтиёри билан эмас, мажбуран, севмасдан Убайдуллага теккан бўлса, ўз жонидан кечиб, уни ҳимоя қилиб Сталинга арз-дод ёзармиди!

Маликахон катта умид ва ишонч билан Сталиндан жавоб кутади. Чунки у Сталинга ёзган хатидаги:

«Сиздан бир инсон ва бизнинг доҳиймиз сифатида, биз Сизга ишонамиз, уни бўҳтонлардан ва зулмдан ҳимоя этишни ҳамда уни қамоқдан озод этишни... сўраймиз» — деган илтижоларига марҳамат бўлиши ва бекор кетмаслигига умидвор эди. Аммо бу хат туфайли ўз бошига тушадиган офатларни Маликахон ўйлаганмиди!

Маликахоннинг Сталинга ёзган хатини қўлида тутган терговчи, ғазабдан Убайдуллани бўғиб ташлагудек жазава билан унга:

— Буюк Октябрдан илгарийёқ большевикларнинг ашаддий душмани Керенский билан яқин дўст бўлиб, Шўроларга қарши курашганини, бу манжалақи хоним билмаган эканми! Бундай душманлигини Совет даврида ҳам давом эттириб, қилган миллатчилик ҳаракатларингдан наҳот, беҳабар бўлган у маккора! Шўроларнинг шундай ашаддий душманига доҳий Сталин раҳм-шафқат қилсинмиш-а! Гуноҳи йўқмиш-а! Гуноҳинг йўқлигини кўрсатиб қўяман!

Чет эл разведкаси билан алоқада бўлганини ҳам бу ифлос хотин билмаганлигига ким ишонади!

Биламиз, Сталинга бундай хатни ёзишдан унинг мақсади нима бўлган! Бу доҳиймизни ҳурмат қилиб, унга ишонганиданми!? Йўқ! Бу маккор аристократдан чиққан рус фоҳишаси, фақат сени бегуноҳ қилиб кўрсатиш учун эмас, ҳа, шу билан бирга, ўзининг ҳам қилган жиноятларини яшириб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатиш учун қилган, холос!

Кимни алдамоқчи бўлган бу манжалақи!

Ўз хотинининг бундай ҳақорат қилинганини эшитган Убайдуллахон нима деб жавоб қайтарсин! Қани, нима деб? У жавоб қайтармади. Ихтиёри ўз қўлида бўлган эр, хотинига ҳам, уни ҳақоратлаган эркакка

ҳам балки пичоқ соларди. Унинг хаёлида Чўлпоннинг:

*Етар, бас, чекдан ошганлар,
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!*

шеъри такрорланарди, холос!

— Сенинг Русиядан келгандан кейинги Ўзбекистонда олиб борган жиноий ишларинг, миллатчилигингни, бу ифлос хотининг билмаганлигига ким ишонади?! Гапир! Ҳаммаси бизга маълум!

Бунини фош этувчи далил сифатида терговчи Убайдулланинг яқин дўсти Мунаввар қори Абдурашидхоннинг қамоқда оғзидан ёзиб олинган маълумот билан уни таништиради.

«1924 йили Убайдуллахўжа Москвадан Тошкентга келади. Унинг Тошкентга келиши муносабати билан унинг дўстлари йиғилишмоқчи бўлди. Убайдуллахўжа холироқ жойда, фақат ўзимизга яқин — ишончли кишилар доирасида ўтказишни таклиф қилди. Унинг илтимосига кўра, агар янглишмасам, Саидвалининг ҳовлисида йиғилишдик. Йиғилишимизда Убайдулла Хўжаевдан ташқари — Саидносир Миржалолов, Эргаш (Нурмуҳамедов), мен ўзим, Саидвали Аҳмедов, Шаҳобиддин Эшон (Аҳмедов), бундан ташқари, яна кимлар бўлган, ёдимда йўқ.

Меҳмондорчиликда Убайдуллахўжа беш-олти йил Москвада бўлганини, бу йилларда қандай яшагани, Бутир турмасида Илёс Алқин билан ўтиргани, касалангани, Сталиннинг ёрдамида қамоқдан озод бўлиб, ҳукумат турар жой ва озиқ-овқат билан таъминлагани хусусида гапирди. Бундан ташқари, ўша ерда ишга жойлашиб, яшайдиган жой топганларини айтди. Шу вақтда эски жамият ўзгаргани, бу ҳақда ўйлаш кераклигини айтиб, гапни шу мавзуга бурди:

— Одатда бирор ҳокимият қулагандан кейин шу муносабат билан жабрланганларга, масалан — сургун қилинган, ҳибсга олинган, қочқинларга, уларнинг оилаларига амалий ёрдам кўрсатилади. Бизлар ҳам ёрдам кўрсатишимиз учун комиссия тузишимиз лозим.

Бу таклиф яқдиллик билан маъқулланди. Чамамда ўша куниёқ шундай комиссия тузилди, аммо унинг таркибига кимлар кирганлиги аниқ ёдимда йўқ. Ту-

зилган комиссия комиссиялигича қолаверди, ҳеч қандай фаолият, иш бўлгани йўқ, фақатгина Садриддинхонга Саидносир ёрдам берганлигини Садриддиннинг хотини гапириб берди!

Уша кунги бўлган кечки йиғилишимизда хорижга кетган Садриддинхонга қайси йўллар билан ёрдам кўрсатамиз, деган гап ҳам бўлди. Бу иш бўйича Афғон консули билан мени таништирадиган бирор одамни топиб, ўша орқали ёрдам беришларини сўрашни менга топширишди...»

Албатта, терговчилар Мунаввар қоридан бу маълумотни бекорга олмаган ва бекорга Убайдуллага маълум этмади. Убайдулланинг хотинининг Сталинга юборган шикоятдан терговчилар қандай жирканч жиноятлар ўйлаб тўқиган бўлсалар, Мунаввар қорининг бу самимий маълумотидан ҳам шундай мунофиқона хулосалар чиқаришни режалаб қўйган эдилар. Лекин кишини ҳайратга соладиган бир ҳолат рўй берди. Дўсти Мунаввар қорининг терговчига берган бу маълумотини ўқиган Убайдуллахон, дўстини лаънатлаб, ундан нафратланиб ғазабланиш ўрнига, худди ўқимаган одамдек, ўқиган бўлса ҳам хўш, нима бўпти, бунда ҳеч қандай ёмон гап йўқ, дегандек совуққонлик билан кўзойнагини олиб, уни терговчига қайтаради.

Записки М. К. Абдурашимова.

10/ХП—29 г.

Относительно совещания в 1924 г. Я припоминаю сейчас следующее: в 1924 г. в честь возвращения Убайдуллы Ходжаева из Москвы решили устроить вечер. Убайдулла Ходжаев предложил устроить этот вечер в уединенном месте и пригласить только надежных лиц. Мы исходя из этого решили устроить вечер в доме, кажется Саид Валия. На вечере кроме Убайдуллы Ходжаева присутствовали: Саидносир (Миржалилов), Иргаш (Нурмухамедов), я, Саидвали (Ахмедов) и Шихабиддин Ишан (Ахмедов). Кто были остальные — сейчас не помню. На вечере Убайдулла Ходжаев подробно рассказал о своем житье-бытье в Москве за эти 5—6 лет, о том, как он сидел в тюрьме, заболел, как он вместе с Ильясом Алькиным благодаря помощи тов.

Сталина освобождился из-под ареста, как был обеспечен правительством квартирой и продуктами и затем, как он устроился на службу, сам нашел себе квартиру и т.д. В это время старые общества и их остатки были совершенно ликвидированы и в связи с этим Ходжаев перевел свой разговор на эту тему и сказал:

— Обычно, после распада какого-нибудь общества практикуется помощь пострадавшим его членам (высланным, арестованным и бежавшим). Поэтому нам необходимо создать комиссию помощи. Это предложение единодушно одобрено и насколько я помню там же была выбрана такая комиссия, но кто вошел в эту комиссию я сейчас не помню. Указанная комиссия осталась просто комиссией, никакой деятельности и активности не проявила. ... Только один Саидносир от имени тов. «Туркестан» несколько раз оказал помощь семье Садриддинхана, о чем мне говорила жена Садриддинхана!

На том же вечере поднялся вопрос о том, какими путями оказать помощь бежавшему Садриддинхану. По сему поводу мне было поручено найти посредника, чтобы познакомиться с Афганским консулом, а затем просить последнего о том, чтобы он оказал нам помощь в предпринимаемом. Мунаввар Кары. Перевел (Рахимов). Архив КГБ УзССР. том I, лист 274, обв. дело № 33391.

Терговчилар бундан қандай жирканч айблар ўйлаб топишларини Убайдулла билмасмиди? Биларди! Аммо Убайдулла Шўро ҳукуматининг қамоқхоналарида қамалавериб, терговларни бошдан кечиравериб, уларнинг найранглари ҳақида қатъий хулоса чиқарган одам эди:

— Сени талаган ўррига, сен ёлбориб, бу молларни мен ўз ҳалол пулимга, ҳалол тер тўкиб, машаққат билан болаларимнинг тўй-ҳашамларига атаб, яхши ниятда олган эдим, деб қанчалик дод солма ўғрининг иши, сен молларни қаердан, қандай топганлигингга, сенинг кимлигингни аниқлаш эмас, фақат талаш! Фақат зўрлик билан тортиб олиш! Терговчиларнинг иши ҳам сенинг ҳақ-ноҳақлигингни аниқлаш эмас, фақат сени жиноятчи қилиш, қамаш!

Убайдуллахон буни билмасмиди? Биларди! Худди шундай, ўзи билганидек бўлди. Мунаввар қорининг

маълумотидаги дўстларнинг бирга йиғилишларини, бу аксилинқилобий махфий ташкилотнинг ташкил топиши, Убайдуллахон эса унинг ташкилотчи раҳбари, 1920 йилларда чет элга кетган, ҳозирда Афғонистонда яшаётган, ўзининг елкадош қадрдон дўсти бўлган Садриддинхон Шарифхон қози ўғлининг оиласига ёрдам кўрсатиш ҳақидаги маслаҳатини, чет эл разведкаси билан алоқа, жосуслик ва Ватан хоини деган энг оғир жиноятларга далил қилиб, хулоса чиқарди терговчи.

Бу қўйилган жиноятларни эшитган Убайдуллахоннинг сукут сақлашдан ўзга иложи қолмаган эди. Жавоб қайтармади. Оқнинг оқлиги, қоранинг қоралигига иқроп қилолмасди. Наҳотки, дўстлар билан учрашув, дардлашув, бева-бечораларга ёрдам, раҳм-шафқат қилиш жиноят саналса!

Бу ватанда ҳақиқатнинг тамоман оёқости бўлгани, ноҳақлик, зўравонлик ҳукмронлигига имон келтирган эди. Убайдулланинг бу айбномаларга жавоб қайтармаслигидан ғазабга келган терговчи: худди ўғрини ёқасидан олиб, хўш, ҳали ҳам ўз гуноҳингни бўйнингга олмайсанми, дегандек сиёсий бошқармага ёлланганлиги ҳақидаги ҳужжатни унга пеш қилди:

— Садриддинхон Шарифхўжаев бошқарган «Иттиҳод ва тараққий», «Нашри маориф», «Миллий иттиҳод», кейинчалик Мунаввар қори ташаббуси билан «Миллий истиқлол» ташкилотлари фаолиятидан ҳам беҳабарсан-а!

Сени ўз раҳбарлигингда ташкил топган «Жамияти андардил» (Меҳр-шафқат) каби ўнлаб сиёсий ташкилотлар бўлганлигини билганингни ҳам рад этарсан!

Убайдуллахон буларнинг барчасидан мақсади миллий истиқлол бўлганлигини яширмади, аммо буни жиноят деб айбламоқ бўлганини одатдагидек тан олмади.

— Садриддинхонни чет элга кетиб қолгани, Мунаввар қорини ашаддий миллатчи сифатида қамалгани фош этилиб, ўз айбига ўзи иқроп бўлса-ю, сен Шўро ҳукуматининг ашаддий душманлари Чўлпон, Саидносир Миржалиловларни ҳам халқ душмани эканликларини яшириб келгансан!

— Улар халққа ҳеч маҳал душман бўлган эмас!

— Бас, сен давлат сиёсий бошқармасига шўро ҳукуматининг ашаддий душманлари ҳақида нотўғри маъ-

лумотлар бериб, уларни фош қилиш ўрнига, аксинча, яшириш мақсадида суқилиб кирган бўлсанг, қани, ўзинг ҳукм чиқар, қандай жазога лойиқсан?!

Устма-уст, кунба-кун ўйлаб топилган туҳматлар, адолатсизликлар азоби эзиб ташлаганиданми, терговчининг сўзи охирига етмасиданоқ Убайдулла:

— Бундайларни фақат отиш керак! Отиш! — деган жавобни қилади.

Бундай савол-жавоблар, чидаб бўлмас, ўйлаб топилган бўҳтонлар энди Убайдуллани жонидан тўйдирган, Убайдулла энди ёрилгудек тўлиб-тошган эди. Терговчиларнинг ҳамма қўйган айбларига ҳар бир қамалганида ўз жавобини айтиб бўлган эди. Энди бир оғизгина сўз, у ҳам бўлса ниятинг отиб ўлдириш бўлса, бўлди, бас! Отиб ўлдир, дейиш қолган эди.

Убайдулла миллат учун, Туркистон озодлиги учун ўзини ўтга урди, чўққа урди, ҳеч нарсадан қайтмади, ҳамма нарсага рози бўлди. Мана энди, отиб ўлдира-қол, дейишдан бошқа айтадиган гап қолмаган эди.

Ҳозиргина, Убайдуллани агар қўлида болта бўлса чопиб ташлашга тайёр турган терговчи, унинг озидан бундай жавобни эшитиши биланоқ худди бу сўзидан у тонадигандек, дарҳол орқасига қайтиб, ўз жойига ўтирганча нималарнидир қоғозга тушира бошлади ва ниҳоят, Убайдулланинг номидан «Мен чиндан ҳам Шўро ҳукуматининг душманларини яшириш мақсадида ГПУга ёлланганлигимни бўйнимга оламан. Мунаввар қори, Садриддинхонларнинг душманлигини яширганимни инкор этмайман. Буни Шўро ҳукумати олдида хоинлик, оғир жиноят деб биламан», деб ёзилган қоғозни унга қўл қўйиш учун берди.

Жиноят?! Убайдулла уни қўлида тутганича, охиригача ўқимади ҳам. Жим эди. Чунки бу савол-жавоблар қўлда қилич тутган жаллод билан оёқ-қўли кишанланган одамнинг олишуви эди.

Убайдуллахоннинг қўрқадиган жойи, умид қиладиган нарсаси тамом бўлган эди. Ушалмаган орзулари, айтилмаган аламларини тўкиб-тўкиб, яйраб-ййраб айтиб хумордан чиқиб олишдан бошқа кўнглида нарса қолмаган эди. Лекин кимга айтсин! Кимга?!

Ҳа, Убайдуллахон учун бу дунёда энди орзу қиладиган нима қолган эди! Ҳеч нарса! Кимга суянади?

БАШОРАТ

(Хотима)

Бир Оллоҳдан бошқа кими бор? Онанинг дийдорини кўролмади! Она эса фарзанд доғида оламдан ўтди! Хотини-чи? У шўрлик ҳозир қайси қамоқ лагерларида экан? Бир Яратганнинг ўзига аён! Бу хонадонда қамалмаган ким қолди? Отаси Асадулла махсуму укаси Башриллаҳонми?

Йўқ, Башрилла «Ўзбекшёлк»да муҳандис бўлиб хизмат қиларди. Уни ҳам миллатчиликда айблаб қамашди.

Бутун бир оила қамоқда! Бу дунёда Убайдулла бор деб уни соғинадиган кими қолди?

Қани, жонажон, дардаш дўсти Мунаввар қори? У отилди! Қани, севимли шоири Чўлпон? Уни ҳам отдилар! Фитрат қани? Қани, Беҳбудий? Қани, ўзбекнинг пешонасига битган бахт юдузи навқирон Усмон Носир? Ўлимга маҳкум этилди! Қани, Файзулла? Қани, отасининг қадрдон дўсти Икром домланинг севикли ўғли Акмал Икромов?

Бу дунёда Убайдуллага нима қолди?

Убайдуллани балки отмаслар. Балки, ўн-ўн беш йилга ҳукм қилинар. Кейин-чи? Қутулиб чиққандан кейинчи? Кейин кичик қамоқдан Шўро давлати деб аталган катта қамоққа тушадими? Энди уни бағрига босиб, қучоқлаб, қувонадиган кими қолди?!

Жаҳаннамий азобларда умрининг заволи бўлган жаллодларга лаънатлар бўлсин! Лаънатлар бўлсин! Парвардигорнинг қаҳри ёвилсин!

Булар унинг кўнглидан ўтган сўнги гаплар эди. У сукутга чўмган эди. У жим эди. Бу хаёлимиди? Ёки бу мудроқмиди?..

Буюк қояни қутурган даҳшатли тўлқинлар кўмиб кетганидек, қамоқ азобларида кичкина жуссаси яна ҳам кичрайиб, бир ҳовуч бўлиб қолган Убайдуллаҳон, ўтирган жойида қўлларини тиззаларига жим тираганича, боши қуйи тушиб, борган сари кичрайиб, чўкиб борарди. Энди у ҳақда отишга ҳукм чиқариш фурсати ҳам ўтган эди. Бу сўнги тергов бўлди. О, аттанг! Надоматлар бўлсин! У шу дақиқада оламдан ўтган эди!.. Йўқ! Йўқ! У оламдан ўтмади, омонатини Яратганга топширди.

Оғиз очиб рози-ризолик тилайдиган, васият қиладиган меҳрибонлари йўқ эди. Ундай абадий озод рух, ўлмас ном қолди, холос!

Одатда, пайшанба арвоҳлар келадиган кун, деб марҳумларнинг руҳига Қуръон бағишланади. Отам ҳам бемор ётганларига қарамай, пайшанба оқшоми қадларини ростлаб, ҳар галгидан баланд овоз билан, ниҳоятда ихлос ва қироат билан Қуръон тиловат қила бошладилар. Узоқ тиловат қилдилар. Сура охирига етиб «Субҳона роббика, роббил иззати амма яъсафун»ни ўқиб қўл очишлари билан хаёлларидан нималар кечди, қайси марҳумлар ўтди ёки уларнинг ўзларининг беморликлари, бу дунёнинг ўткинчилиги, умрнинг бебақолиги ўтдими, кўзларига ёш келиб, ўпкалари тўлиб, титроқ овоз билан: «Ўлганларни раҳмат қил, шаҳид кетганларнинг руҳларини Ўзинг шод эт! Қолганларни зolimнинг зулмидан, қуруқ туҳматдан, бевақт ўлимдан... Ўзинг ҳамиша паноҳингда асра, Парвардигори олам!» деб тилак тиладилар.

Бу отамнинг вафотларидан бир неча кун илгари бўлган эди. Ўз аҳволларини сезган эканларми, мени ёнларига олиб ўтқиздилар-да кутилмаганда:

— Эй Убайдуллаҳон, Сизни худо раҳмат қилсин, вали экансиз! Нима деган бўлсангиз ҳаммаси, мана, олдимизга келди. Бошимизга тушган бугунги кулфат-у очарчиликлар, бугунги уруш бўлишини ҳам олдиндан айтган эдингиз, аттанг, — деб нола чекиб, афсус билан уни эсладилар.

Убайдуллаҳоннинг қамоқда ўлганлиги ҳақида хабар келганидан буён, мана, бир неча йил ўтганига қарамай, бугун унинг гапларини эслашларига нима сабаб бўлди? Балки аҳволлари оғирлашиб бораётганини сезиб, ўғлим, менга қиёмат қарз қолмасин, Убайдуллаҳон қаңдай буюк инсон бўлган, унинг айтганларини билиб қўй, деган маънодамиди? Ёки бошқа бир сабаб бормиди? Ахир, очарчилик, қимматчилик бўлишини ҳар қаңдай одам ҳам олдиндан тахмин қилиши мумкин. Аммо бу урушнинг бўлишини Убайдуллаҳон қаңдай қилиб олдиндан билган, деб сўрагунимча ҳам бўлмай, отам:

— Мана, Убайдуллахон, сиз айтган уруш ҳам келди. «Ош авлиё, нон пайғамбар», нон ўрнида кесак гириллаган замонлар ҳам келди, Убайдуллахон.

Дарҳақиқат, шундай замон бўлди. Очарчилик!.. Қаҳатчилик. Баъзан неча кунлаб ўчоқ ёқишга ўтин, қозон қайнатишга соладиган сувдан бўлак нарса йўқ. Ейдиган нарсалар у ёқда турсин, ерга тушадиган ушоқ ҳам бўлмаганидан, ҳатто сичқонлар ҳам йўқолиб кетган. Бир замонлар от сўйилиб, қази-қарта қайнатилиб меҳмонлар кутиладиган ташқари ҳовлидаги бир туп тутни ҳам, эртага яна ё халлоқ, деб кесиби, шох-шаббасини ёқиб бўлганмиз. Бозордан ўтин сотиб олиб қозон қайнатиб бўлмасди. Чунки қаламчадек-қаламчадек бешолгита тарашадан иборат бир боғлам ўтин, бозорда палон пул турарди. Бир ойлик маошга бозордан оламан десанг, икки буханка қора нон келарди. Аравалаб ўтин, кўмир тушириш камдан-кам оилада бўлиб, кўмир челақлаб, ўтинни эса бир кунга етарли бир-икки боғлам бозордан олинарди.

«Очлик нелар едирмас, тўқлик нелар дедирмас...» Ахийри ҳовлимиздаги тутнинг тўнкасини кавлашдан бошқа чора қолмади. Лекин мана шу тўнка бизларнинг шўримиз бўлди. Чунки тўнкани кавлашга ярайдиган меңдан бошқа одам бу уйда йўқ эди. Отам эса бу вақтларда кексайиб, 76—77 ёшларга бориб қолган. Уйдагилар бир-икки айтганларида ҳам ҳадеб қилавермаганимдан кейин — муҳтожлик! — отам кексайганга қарамай, мажбур бўлиб, мен ҳафсала қилгунимча, болта, теша олиб иш бошлаб қўйибди.

Кавланган тўнкадан, ўтиндан ташқари бир неча кун қозон қайнатишга етарли пайраҳа ҳам чиқди. Бир тутам тутантириққа зор вақтда, бу ҳам катта қувонч эди.

Лекин афсус, қозонимиз қайнайдиган ўтин топилди-ю, қозонга соладиган нарса топиш имкони бўлмай қолди. Чунки шу вақтгача асосий рўзгоримизни отам тебратиб келарди.

Тўнка кавлаш сабаб бўлди-ю, отам оғир дардга — бод касалига чалиниб, юриш-туриши қийинлашиб, узоққа юролмайдиган бўлиб қолди.

Отам эмчи бўлиб, Қозоғистон, турли шаҳарларда таниш-билишлари бор, ўша ерлардан бир оз вақтга етарли арзон-гаров олган дон-дунларини, бировдан омо-

нат от ёки эшакка ортиб, эшиқдан кириб келарди. Отам касалга чалинганидан кейин бундан ҳам маҳрум бўлиб қолдик. Хотиним билан менинг ўқитувчилик қилиб бир ойда олган маошимиз бозордан икки кило гурунч олишга етарди, холос!

Уйимизда на ёғ, на дон-дун бор.

Отамнинг оғриғи кундан-кун кучайди. Биров бу касалга иссиқлик керак, деб новвот буюрди, биров қази, яна кимдир бодга даво қимиз, деди. Одамлар очликдан шишиб ўлаётган замонда буларга етиш имкони қаёқда! Бирдан-бир даво — бадандаги оғриган ерларни, елкаларини, оёқларини менинг уқалашим эди. Кексаликда нозик бўлиб қолган баданларини уқалаганимда бир оз ҳузур қилиб:

— Барака топ, энди елкамни, секинроқ... — илтижо билан: — яна озгина оёғимни ҳам... — деганлари эсимга тушса, ўшани ҳам ёлчитиб бажармаганимга ҳали-ҳали армон қиламан. Отамнинг дуосини олишнинг бирдан-бир имкони шу бўлганда, нега қўлларим узилиб тушгунча ҳаракат қилмаганман дейман-у, афсус билан кўзларимга ёш оламан. Даволанишнинг бирдан бир имкони менинг ёрдамим бўлганда, отамнинг кўзларини мўлтилатиб, шунга ҳам муҳтож қилганимни эсласам, юрагим тилка-пора бўлиб кетади.

Отам ўша оғир куз кунларининг бирида ўтирган жойида кўзларини юмиб, нималарнингдир хаёлида бош тебрата туриб, аламли афсус билан оҳ торти-да:

— Худо раҳмат қилсин, Убайдуллахон, Сизни! Замон қадрингизга етмади! Пайғамбар экансиз!.. — Отамнинг алам ва афсус билан ўзича овоз чиқариб айтган бу гапларини эшитган онам, бу гапни у нима маънода айтди, нега айна шу замонда Убайдуллахон хаёлига келиб қолди, сабабини суриштирмасданок унинг гапларига қўшилиб:

— Убайдуллахонга бувасининг нафаси кетган. Ахир, Убайдуллахон туғилганда, отам раҳматли уни қўлга олиб, қулоғига азон айтганлар. Валий чиқишини башорат қилганлар!

Шундайларнинг умрига завола бўлган жаллодларнинг жазосини Худо ўзи берсин! Илоҳо, омин!

Мен, бу урушнинг бўлишини қандай қилиб олдиндан билиш мумкин эди, деб сўраганимда отам:

— Худди шундай саволни мен ҳам унга берганим-

да, Убайдуллахон: «Шўро ҳукумати бизнинг мақсади-миз дунёда коммунизм қуриш, деди, Шундайми? Қори почча! Хўш, дунёдаги ҳамма мамлакатлар ҳам Шўро-ларга қарам бўлиб, коммунизм қуришга кўнади? Албатта, йўқ! Шундай бўлгач, хўш, унга қаршилар нима қилади? Нима қиларди, курашади, унинг олдини олиш чораларига киришади. Шўроларга қарши ўзини мудофаа қилишга тайёрланади! Қуролланади!» — деган эди. Мана, айтганларининг ҳаммаси бўлди. Шўро-ларга қарши урушни биринчи лаънати Гитлер дегани бошлади.

Убайдуллахон раҳматлининг валийлиги, башпорати шунда эдики, у эртага нима бўлишини билар эди.

— Сенинг хатна тўйинг олдидан эски иморатни бузиб, ўрнига орзу-ҳавас қилиб болахонали каттагина иморат қурдим, валлоҳи аълам, бу 1924—1925 йиллар эди. Ўша кезлари Москвадан қайтган Убайдуллахон ҳовлимизга келганди. Иморатимни кўриб яхши бўлибди, муборак бўлсин, дейиш ўрнига, нима учундир ўйла-ниб, жим қолди. Мен унга: Ҳали ҳамма иши битгани йўқ, қора сувоқда, куз келиб бўёқ, ганч ишларини қилолмай қолганимни айтдим. Сўзларимни эшитиб, менга ҳайрат билан боқиб: «Ҳали пардоз-андозларини ҳам қилмоқчимисиз? Эй қори почча, янги иморат солиб бекор қилибсиз. Иложи бўлса, қилганларингизни ҳам бузиб-бузиб қўйинг! Ҳали бу бошингизга бало бўлади. Шўро ҳукумати яқинда тортиб олиб қўяди, эскиси тура турса бўларди», — деганда худо раҳматли каромат қилган экан, кўп ўтмай бошимизга бало бўлди-ку! Худди у айтганидек, дон-дун турадиган болохона-мизга ким-кимларни кўчириб киргизди, ўзимизни Шўрога ҳақсиз қилиб, қулоқ қилиб кўчирмоқчи бўлма-дими!

Отам Убайдуллахонни валий деб эслагач, унинг руҳига бағишлаб яна Қуръон тиловат қила бошладилар. Узоқ тиловат қилдилар. Оппоқ соқолларидан чак-чак кўз ёшлари томиб, фотиҳага қўл очиб, тилак тиладилар. «Бундай одамлар қани энди! Увол! Увол!» — деб бош тебратиб, узоқ йиғладилар.

Бу аламни, дардли йилларни батафсил сўзлашга отамнинг ўша куни ҳоллари етмади. Балки Убайдулла акамнинг ҳаётидаги сўнгги фожиалар юки босиб қолгандир? Бу ҳақда отам айтмаса ҳам, Убайдуллахон

акамнинг Масковдан келгандан кейин кечган аччиқ тақдири ва ҳаёти ҳақидаги хотираларим менинг кўнглимдан асло чиқмас бўлиб ёдимда муҳрланиб қолган эди.

Убайдуллахон акам 1930 йилда қамалганда мен ёш бола эдим. Уйимдагилар билан уни кўргани қамоқхонага борган пайтимдаги ваҳима ҳали-ҳали эсимда. Бу қамоқхона ўша даврларда Тошкентнинг чеккароғи ҳисобланган Олой бозоридан бир оз нарида бўлиб, у «Московский турма» деб аталарди. Тошкентдаги қамоқхона нега «Московский турма» — Москва номи билан аталган, бунга ҳамма ўзича таъбир берарди:

Бировлар бу қамоқхона Москвадаги қамоқхоналарнинг бир бўлаги бўлгани учун шундай номланган деса, бошқа бировлар — бу ўрусларнинг ўзбек халқига қилган совғаси, бу қилган яхшиликлари унутилиб кетмаслиги учун, доимо Москвани ёдларида сақлаб туришлари учун шундай аталган, дерди.

Шу таъбир тўғрироқ эди! Чунки тошкентликларнинг тилидан «Московский турма»сига яқин жойда, «Московский турма» томонда деган гаплар тез-тез эшитиларди. Бу турма Ўзбекистонда машҳур бўлиб, одамларнинг хотирасига ўрнашган эди.

Ёшлигимда кўрган ўша «Масков турмаси»нинг қоп-қорага бўялган темир дарвозаси, терак бўйи балаңда ҳайбатли деворлари ҳамон даҳшат солиб кўз олдимдан кетмай туради.

Турма ҳовлисида, қамоқда ётган фарзандларига бериш учун кўрпа-ёстик, тугун-терсак, бўхчаларда озиқ-овқат кўтарган, мункайиб қолган чоллар, фарзанд доғида адо бўлиб, бир кўришга зор, кўзи ёшли, паранжига ўралган кампирлару, эрларидан ёшлиқда ажралган келинлар, ҳатто бу ер қамоқ эканлиги ваҳимасини ҳис қилмай, отасидан тирик етим қолган болалар, кўзлари ғамга тўла одамлар ҳали-ҳали хотирамдан чиқмайди.

Бизнинг уйдагилар, қариндош-уруғлар, ҳаммамиз Убайдуллахон акам билан учрашишга руҳсат этилган кунда, ўша мудҳиш қамоқхонага борганмиз.

Қамоқхона эшигидан соч-соқоли ўсган, озганлигидан бўйни ингичка тортиб, боши яна ҳам катта бўлиб кўринган, икки қулоғига эшитувчи аппарат тақиб олган (Убайдуллахон акамнинг қулоғи оғир бўлиб қол-

ган эди) уст-боши анчагина уринган Убайдуллахон акам кўринди.

Йиғи-сиғи бошланди. Бу йиғи-сиғилар бир томондан ундан ажралганликни бўлса, унинг шундай аҳволга тушиб, қадр-қиймати хўрланганлигининг ала-мидан ҳам кўтарилган эди. Ўғлини шу аҳволда кўрган холам ўзидан кетиб қолсизланиб қолди. Йиғи-сиғи тўхтаб, ҳамма холам билан овора бўлди.

Бу кўришиш Убайдулла акамнинг 10 йилга ҳукм қилинганидан кейин, Кавказга юборилиши олди-дан бўлган хайрлашувиди, терговдан кейинги вақтми-ди — билмадиму, аммо отам ўша куни Убайдуллахон билан ўрталарида бўлиб ўтган гапларни бошқаларга ибрат учун вақти-вақти билан менга сўзлаб берар-ди:

— Убайдуллахоннинг менга айтган бир гапи шу бўлдики, — дерди отам, — мени суд қилганлар суд қилиш қандайлигини билмаган гўдақлардир. Саводсизлар! Ҳақиқий қонунни билганлар бўлса, мени эмас, буларни суд қиларди.

Убайдуллахондан бошқа унча-мунча одам бу гапларни кўриб гапиролмасди. Убайдулла эса судда ҳам очиқ айтганлигини гапириб берди.

Хайрлашув олдида ҳамма йиғлади. Аммо унинг кўзларида ёш кўрмадим. Унинг юзида бу айрилиқ, жу-доликларнинг алами, қамоқ азобларини чекишнинг аф-суси эмас, ҳатто мендан хато ўтибди, бу «гуноҳлар»га бекор қўл урибман, деган нарсанинг изи ҳам мутлақо кўринмасди! У дадил эди. Худди эртага қамоқдан чи-қишига, ўз эртасига ишонган одамдек, руҳи тетик эди. Аммо ғазабнок эди! Унинг афсуси адолат йўқлигидан, бу адолатсизликлар бир ўзининг эмас, халқнинг шўри эканлигига ачинишдан эди, холос!

Ўша куни ҳаммадан кўп йиғлаган ҳам — ҳеч эсим-дан чиқмайди — отам эди. Убайдулла акани бағирла-рига босиб, хўнграб-хўнграб йиғладилар.

Убайдуллахон акам билан менинг навбатдаги кўри-шишим у 10 йиллик қамоқ муддатини ўтаб, қисқа вақт Тошкентга келгандан кейин юз берди. Бу вақтда мен йигит бўлиб қолган эдим.

Қамоқдан чиқиб бизларникига меҳмонга келган кунларидан бирида, бир кеча ётдилар-да, эртасига но-нушта қилиб, шошилганча кетишга отланиб қолдилар.

Отам билан оймларнинг: «Ҳой Убайдуллахон, ҳали бир-биримизга тўймадик, ахир, қанча йил кўришма-дик, бугун ҳам қолинг», — дейишларига жавобан, оймга:

— Опажон, яна келаман, онамнинг ўрнига қолган битта Сиз! Иш кўп, иш кўп! — деди.

Отам:

— Убайдуллахон, ахир бу дунёнинг ишлари... — деб гап бошлаган эдилар, Убайдуллахон давомида нима дейилишини билгандек:

— Ҳа, ҳа, бу дунёнинг ишларини қилиш керак! Бўлмаса кўпайиб кетиб, босиб қолади, — деб кулгига айлантирди. — Мен театрга тушишим керак, Уйғур деган дўстим билан ваъдалашганман.

— Кечқурун келинг!

— Келди-кетди бўлиб, кўп дўстларим билан учра-шиш, гаплашишга ҳам вақт бўлмаяпти. Акмал Икро-мов Москвадан келибди. У билан учрашмоқчиман. Ахир, кўп йилдан буён кўришмаганман.

Мен у вақтларда Акмал Икромов ва Уйғурлар би-лан нима ҳақида гаплашиш мумкинлигини тасаввур этолмаган бўлсам ҳам, қўлида Сибир дарахтларининг шохидан қилинган эгри ҳасса, катта бошида дўппи, оддий кийинган, ҳатто қўлидаги папкасигача эскиб кет-ган Убайдуллахонни ҳамма ерга расмлари осилган, катта бир раҳбарнинг номини бемалол айтиб «Акмал билан учрашишим керак!» — дейишларига ҳайрат билан кулоқ солардим.

Убайдуллахон ҳайронликка тушиб қолган менга қараб, айтадиган гапларини айтолмагандек, кетиш ол-дидан:

— Театрларга тушасанми? Ҳамлетни кўрдингми?

Мен нима жавоб қилишни билмадим. Чунки у пайт-ларда «Ҳамлет»га кириш учун йиллаб билет олиб бўлмасди. Мен дарҳол жавоб қилавермаганим учун:

— Қандай китоблар ўқийсан? — деб сўрадилар.

Ўша вақтларда ҳамманинг оғзидан тушмайдиган, жуда машҳур бўлиб кетган Усмон Носир, Пушкин, Минховзин... яна бир-икки ёзувчининг номини айт-дим.

Отам:

— Жиянингиз ҳам, Убайдуллахон, шоир бўлмоқ-чи... Фотиҳа берсангиз бўлармиди?

— Яхши бўлибди, дуруст, қани, бирор шеърларингдан ўқи-чи, — дейиш ўрнига, ўйланиб:

— Ҳа-ҳа... Ҳа-ҳа!.. Мақтаб-мақтаб, алдаб-алдаб ёзабер!.. Кўп ўқи! Чўлпонни биласанми! Чўлпонни ўқи! — деган гапни айтдилар.

Шеърларимдан бирортасини ўқиб бермоқчи эдимку, шошиб турганлари учун имкон бўлмади. У кишининг «мақтаб-мақтаб ёзабер» деганлари қулоғимга кирган бўлса ҳам, «алдаб-алдаб»ни нима маънода айтдилар ёки қулоғимга шундай чалиндими, чинми-ҳазилми эканини ўша дамда англаёлмадим.

Ўртада бўлган шу гаплар сабаб бўлдим, нечундир у киши кетаётган ерда тўхтаб, папкасидан нимадир ахтара бошлади. Ундан кичик бир қороз олиб отамга кўрсатди. У гражданлар уруши вақтида Убайдулла акамга берилган ҳужжат бўлиб, унинг мазмуни шундай эди: «Ушбуни кўрсатувчи Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевнинг Тошкент станциясигача етиб олиши учун монелик кўрсатилмасин».

Гувоҳномага миллатлар иши Халқ Комиссари И. Сталин имзо чеккан эди. Гувоҳнома машинкаланган бўлиб, Сталин ранда перода, қизил сиёҳда имзо чеккан эди.

Бу ҳужжатни айна замонда отамга нега кўрсатди?

Бундан мақсади шу эдики, у «алдаб-алдаб» ёзабер деган сўзни бекор айтмаган эди, бу ҳукуматга ишониб бўлмайди, ҳамма гапи алдов, ёлғон... Мана, Сталин имзо чеккан хатнинг оқибати нима билан тугади? Бундайларга ҳақиқатни айтиш, юракни ёриб ростини гапиришдан фойда йўқ. Алдовнинг замони бўлиб қолди, демокчи эди.

Кегар олдидан дастурхон атрофига ўтиришдилар. Убайдуллахон лаганда тўғралган ҳасипни оғзига солиб, ҳайрат билан:

— Ия, бу тотли таом экан-ку! — дегани асло ёдимдан кўтарилмайди. Ахир, ҳасипни ҳам, миллий таомларнинг таъминини ҳам бу шўрликлар унутиб юборган эди. Унинг лаззатидан маҳрум бўлган эди. Балки бу унинг ўз она юртидаги сўнгги насибасими-ди!

Булар миллат деб ҳаёт лаззати, бу дунёнинг неъматларию маишатини ҳам унутган зотлар эдилар.

Ўша кунни бизнинг уйдан чиқиб, дўсти Маннон Уй-

гур билан учрашдим, йўқми, аммо Акмал Икромов билан учрашмоқ насиб этмади. Яна фожиа юз берди!

— Мен, бамисоли аждаҳо комидаман, у оғзини юмса борми, мени ютади-қўяди! — дерди. Шундай бўлди!

Тонг отиб опа-сингиллар, ака-укалар уйғонганларида унинг ўрни йиғиштирилмаган, бўм-бўш эди.

Тонг отиб, улар уйғонганда, бу ҳовлида қиёмат қойим кўпди. Отамиз ўрнида тоғамизни қайтиб берди, деб қувонган бир уй етимлар, отадан ёш қолган жиянлари — Ҳибзиддинхон, Мамлакатхон, Салтанатхон, Шаботхонларнинг фарёдига тўлди.

Орадан кўп ўтмай Убайдуллахоннинг вафоти ҳақида хабар келди.

«Мен шунинг учун адвокатлик касбини танладимки, кишилар бошига тушиши мумкин бўлган жабру адолатсизликлардан уларни ҳимоя қилсам!», дер эди.

Лекин, минг-минг афсуски, уни ҳимоя қилувчи топилмади!

1992—1998,
Тошкент